

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ “ระบบอาหารท้องถิ่นและความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย”

(Local Food System and Wellbeing of Smallholders)

โดย

ศาสตราจารย์ ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง และคณะ

ตุลาคม 2566

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการ “ระบบอาหารท้องถิ่นและความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย” (Local Food System and Wellbeing of Smallholders)

คณะผู้วิจัย

ศาสตราจารย์ ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น

อาจารย์ ดร.มุกดา สุวรรณศรี

สาขาวิชาวัตกรรมการจัดการสังคมและ
สิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยมหิดล
วิทยาเขตอำนาจเจริญ

อาจารย์ ดร.อนุวัฒน์ พลทิพย์

คณะศิลปศาสตร์และวิทยาศาสตร์
มหาวิทยาลัยนครพนม

สนับสนุนโดย

สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัย และนวัตกรรม (สกสว.)
และมหาวิทยาลัยขอนแก่น

(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกสว. และต้นสังกัด ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

บทสรุปสำหรับผู้บริหาร

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษากิจกรรมของระบบอาหารท้องถิ่น ของจังหวัดขอนแก่น และจังหวัดนครพนม โดยรวมถึงกิจกรรมการผลิต การจำแนกแจกจ่าย และการบริโภค 2) ศึกษาวิถียังชีพของผู้ผลิตรายย่อย และผลลัพธ์วิถียังชีพของผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่นและวิเคราะห์ผลกระทบของระบบอาหารท้องถิ่น ต่อความอยู่ดีมีสุข และ 3) เพื่อค้นหานวัตกรรม หรือมาตรการ ในการปรับปรุงให้ระบบอาหารท้องถิ่นไปในทิศทางที่ผู้มีส่วนได้เสียปรารถนาในอนาคต โครงการวิจัยนี้ ได้เลือกพื้นที่สองแห่งคือตำบลสะอาด อำเภอโนนสูง จังหวัดขอนแก่น และตำบลบ้านกลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม เป็นพื้นที่ในการศึกษา หน่วยวิเคราะห์คือครัวเรือนและชุมชน ใช้วิธีการวิจัยแบบผสม โดยใช้วิธีการเชิงคุณภาพและปริมาณ และสุดท้ายนำเอาผลการวิเคราะห์เบื้องต้นนำเสนอต่อผู้เกี่ยวข้องในท้องถิ่น เพื่อให้ได้แนวนโยบายในการส่งเสริมและพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น

ผลการวิจัยพบว่า ตำบลสะอาด เป็นพื้นที่ติดต่อกับเขตอุตสาหกรรม แต่เกษตรกรรายย่อย ยังคงผลิตอาหารท้องถิ่น ควบคู่ไปกับการผลิตสินค้าเกษตรเพื่อเป็นวัตถุดิบ ให้แก่อุตสาหกรรมเกษตร กิจกรรมอาหารท้องถิ่นที่สำคัญก็คือการปลูกข้าวเพื่อการบริโภคสำหรับครัวเรือน การปลูกผักปลอดสารพิษ เพื่อขายในชุมชนและตลาดในท้องถิ่น การหาอาหารจากธรรมชาติ (ปลา) เพื่อขายในท้องถิ่นและบริโภคในครัวเรือน กิจกรรมอาหารท้องถิ่นในเขตใกล้อุตสาหกรรมพบว่า ส่วนใหญ่เป็นการผลิต และการนำผลผลิตที่ยังไม่แปรรูปออกจำหน่ายในตลาดท้องถิ่นเอง อย่างไรก็ตาม กิจกรรมอาหารท้องถิ่นดังกล่าวนี้ มีครัวเรือนที่เข้าร่วมจำกัด ยกเว้นการปลูกข้าว ซึ่งยังคงมีเกือบทุกครัวเรือน แต่การปลูกข้าวเป็นกิจกรรมระบบอาหารท้องถิ่นและกิจกรรมระบบอาหารแบบอุตสาหกรรม เพราะเกษตรกรรายย่อย มักจะมีผลผลิตเหลือและขายในตลาด ซึ่งส่งไปจำหน่ายในวงกว้าง (รวมถึงการส่งออก) นอกจากนี้ การผลิตข้าวก็พึ่งพาปัจจัยการผลิตจากอุตสาหกรรมเกษตรค่อนข้างมาก ได้แก่ปุ๋ย สารเคมีควบคุมศัตรูพืช และเครื่องจักรกลการเกษตร เกษตรกรจำนวนมากได้หันไปปลูกอ้อยและมันสำปะหลังเพื่อเป็นวัตถุดิบให้แก่โรงงานอ้อย และโรงงานแป้งมันในท้องถิ่น ซึ่งผลผลิตดังกล่าวกระจายไปในวงกว้าง

ในตำบลบ้านกลางพบว่าเกษตรกรรายย่อย มีการผลิตอาหารแบบเข้มข้นซึ่งผลผลิตอาหารยังคงถือว่าเป็นอาหารในระบบอาหารท้องถิ่น ได้แก่การเลี้ยงไก่ไข่และการปลูกหอมแบ่ง การผลิตดังกล่าวนี้ครัวเรือนส่วนใหญ่ยังคงปลูกข้าวเพื่อบริโภค ควบคู่ไปกับการทำการเกษตรแบบเข้มข้น การเลี้ยงไก่ไข่ ต้องใช้ความรู้และทักษะ ตลอดจนปัจจัยการผลิตที่ทันสมัย ส่วนหนึ่งเกษตรกรรายย่อย ยังคงต้องอาศัยธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ อย่างเช่นวัดชีน พันธุ์ไก่ แต่เกษตรกรก็พยายามพึ่งตนเอง ด้วยการตั้งกลุ่มผลิตอาหารสัตว์ จัดหาวัตถุดิบที่เป็นส่วนผสมของอาหารไก่ไข่เอง และมีโกดัง เครื่องบด ผสมเอง ผลผลิตที่ได้กระจายอยู่ในท้องถิ่น ส่วนการผลิตหอมแบ่ง เนื่องจากว่าเป็นพืชผักที่เน่าเสียเร็ว ทำให้ต้องพึ่งระบบการจัดการและการกระจายผลผลิตที่มีประสิทธิภาพ ทำให้ผลผลิตหอมแบ่งอาจจะกระจายออกไปกว้างกว่าท้องถิ่น

ผลการวิเคราะห์เชิงปริมาณพบว่า ในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อผลสัมฤทธิ์ความอยู่ดีมีสุข ได้แก่ 1) การถือครองที่ดินแบบโฉนด 2) การมีน้ำเพียงพอต่อการผลิต 3) จำนวนหนี้สิน 4) รายได้จากภาคเกษตร 5) การจำหน่ายผลผลิตให้ผู้รับซื้อประจำ 6) ค่าใช้จ่ายด้านการอุปโภคบริโภค และ 7) ทักษะติดต่อระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่เกษตรเข้มข้น ปัจจัยที่มีผลต่อความอยู่ดีมีสุข ได้แก่ 1) จำนวนเครื่องมือเครื่องจักรกลในการผลิต 2) การขายสินค้าเกษตรด้วยตนเอง (ขายปลีกในตลาด) และ 3) การแลกเปลี่ยนในชุมชน เมื่อวิเคราะห์โดยรวม พบว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข ได้แก่ 1) ทักษะที่มีต่ออาหารท้องถิ่น 2) ค่าใช้จ่ายด้านอุปโภคบริโภค 3) จำนวนเงินลงทุนในภาคเกษตร 4) การขายสินค้าเกษตรให้ผู้รับซื้อประจำ 5) การมีน้ำเพียงพอสำหรับการผลิต และ 6) ลักษณะการถือครองที่ดินแบบโฉนด

เมื่อพิจารณาภาพรวมของระบบอาหารท้องถิ่นในปัจจุบัน งานวิจัยนี้ได้เผยให้เห็นคุณลักษณะของระบบอาหารท้องถิ่นในพื้นที่ที่เราศึกษาวิจัยดังนี้คือ

1) เกษตรกรรายย่อย ยังคงเป็น “หน่วยกิจกรรมหลัก” ของระบบอาหารท้องถิ่น ซึ่งรวมถึงการผลิต การจำแนกแจกจ่าย และการบริโภคอาหาร (การแปรรูปอาหารพบน้อยในการศึกษานี้)

2) ถึงแม้ว่าการผลิต “ข้าว” จะถูกผนวกเข้าไปอยู่ในระบบการค้าข้าวของโลกมานานแล้ว แต่ผู้ผลิตรายย่อยยังคงเก็บผลผลิตส่วนหนึ่งไว้สำหรับบริโภคเองในครัวเรือน อาจสรุปได้ว่า ข้าวเป็นเสมือนกระดูกสันหลังของระบบอาหารท้องถิ่น ที่เกษตรกรรายย่อยยังสามารถควบคุมกระบวนการผลิต (มีที่ดินและแรงงานของตนเอง) และการบริโภค (คือเก็บข้าวไว้บริโภคเอง) อย่างไรก็ตาม เห็นได้ชัดทั้งจากการศึกษาวิจัยของโครงการนี้ และการศึกษาอื่น ๆ ว่า ครัวเรือนรายย่อยได้เพิ่มการพึ่งพาปัจจัยการผลิตที่มาจากภายนอกครัวเรือนมากขึ้น และพร้อม ๆ กันนี้ เราสังเกตเห็นความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะคุณภาพของดิน ที่ผ่านการใช้งานมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน (ทำให้ต้องพึ่งปัจจัยการผลิตใหม่ ๆ โดยเฉพาะปุ๋ยและสารเคมี) เงื่อนไขเช่นนี้ อาจจะทำให้สถานะของเกษตรกรรายย่อย และระบบอาหารท้องถิ่น ที่มีกระดูกสันหลังคือการปลูกข้าว (และเก็บผลผลิตส่วนหนึ่งเพื่อบริโภค) เสื่อมถอยลงไปด้วย

3) การวิจัยครั้งนี้ชี้ให้เห็นว่า “พืชผักสด” ซึ่งแต่เดิมครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยปลูกและบริโภคเอง ก็เป็นคุณลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของระบบอาหารท้องถิ่น แต่พืชผักสดก็มีการเปลี่ยนแปลงที่สูงมาก หากขยายภาพออกไปจากโครงการวิจัยของเรา พืชผักสดและผลไม้บางชนิด ได้เข้าไปอยู่ในห่วงโซ่อุปทานของระบบอาหารของโลก (ซึ่งเข้ามาควบคุมการค้าปลีกและระบบโลจิสติกส์) ไปแล้ว พลวัตดังกล่าวนี้ เกี่ยวข้องกับการขยายตัวของเมือง มีครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยจำนวนมากไม่ปลูกผักสด หันมาพึ่งผลผลิตจากครัวเรือนอื่น การที่ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยจำนวนมาก เลิกปลูกพืชผักบริโภคเอง (เพราะต้องทุ่มเทเวลาและทรัพยากรให้กิจกรรมอื่น) ทำให้เกิดตลาดหรือความต้องการการบริโภคในท้องถิ่น ครัวเรือนบางครัวเรือนได้หันมาปลูกพืชผักเพื่อขายในท้องถิ่น นอกจากนั้น ความก้าวหน้าของระบบขนส่งโลจิสติกส์ และการรักษาคุณภาพของอาหารสดให้คงอยู่ได้นาน ได้ทำให้การกระจายผลผลิตผักสดสามารถขยายระยะทางออกไปได้ไกลขึ้น ในพื้นที่วิจัยเราพบว่าผลผลิตต้นหอม (หอมแบ่ง) ส่วนหนึ่งได้นำไปขายที่ตลาดกลางสินค้าเกษตรของกรุงเทพฯ แล้วกระจายออกไปทั่วประเทศ พืชผักและผลไม้หลายอย่าง ก็เป็นสินค้านำเข้าจากต่างประเทศ อย่างเช่น แอปเปิล ลูกแพร์ หรือแม้แต่กำล่ำปลี ผักกาดขาว ส่วนหนึ่งก็นำเข้าสินค้าเหล่านี้ และพบได้ทั่วไปในตลาดท้องถิ่น กล่าวได้ว่าในขณะที่ตลาดของพืชผักสด มีการขยายตัวในท้องถิ่น และมี

เกษตรกรจำนวนหนึ่งตอบสนองต่อการขยายตัวของตลาดดังกล่าว แต่ก็พบว่าระบบอาหารของบรรษัทขนาดใหญ่ ได้เข้ามาควบคุมระบบโลจิสติกส์ และการค้าปลีกของพืชผักสดอย่างเห็นได้ชัด

4) ครวัเรียนเกษตรกรรายย่อย ซึ่งเป็นกระดูกสันหลังของระบบอาหารท้องถิ่น ดำรงชีพด้วยการรวมเอากิจกรรมที่หลากหลายเข้ามาไว้ในครัวเรือนเดียว ลักษณะเช่นนี้ ถือได้ว่าเป็นคุณลักษณะร่วมของเกษตรกรรายย่อยส่วนใหญ่ในประเทศกำลังพัฒนา แต่ก็มีรายละเอียดที่แตกต่างกันไปในแต่ละภูมิภาค อย่างไรก็ตาม คุณลักษณะเช่นนี้ ไม่ควรจะมองว่าเป็นการต้านทานการแบ่งงานกันทำเฉพาะด้าน หรือความทันสมัย (ซึ่งเราจะไม่ยกเรื่องนี้มาอภิปราย เพราะมีการนำเสนออย่างกว้างขวางอยู่แล้ว) สำหรับการวิจัยเรื่องนี้ เราได้นำเสนอสิ่งที่เราอาจจะเรียกได้ว่าเป็นข้อยกเว้น หรือเป็นกรณีเฉพาะที่ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยผู้เลี้ยงไก่ไข่ ที่มุ่งเน้นการผลิตสินค้าเฉพาะประเภท ซึ่งถือได้ว่าเป็นการแบ่งงานตามความชำนาญเฉพาะด้าน ครวัเรียนผู้เลี้ยงไก่ไข่ คือเกษตรกรรายย่อยในชุมชน จำนวนหนึ่งยังคงปลูกข้าว (คือมีที่นา จ้างคนทำหรือให้คนอื่นทำ) แต่ส่วนใหญ่เลิกทำนา หันมามุ่งเน้นที่การผลิตไข่ไก่เป็นหลัก ตัวอย่างดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะมีจำนวนน้อย เมื่อเทียบกับสัดส่วนของเกษตรกรรายย่อยทั้งหมด แต่ก็แสดงให้เห็นถึง “ความเป็นไปได้” ของการอยู่ร่วมกันระหว่างระบบอาหารท้องถิ่นและระบบอาหารแบบอื่น ๆ การสอดผสานพึ่งพาซึ่งกันและกัน (interdependence, interpenetration)

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย และการวิจัยครั้งต่อไป

งานวิจัยนี้มีข้อเสนอต่อการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น เพื่อความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย โดยเสนอประเด็นที่อาจจะนำไปสู่ข้อถกเถียง หรือเป็นข้อท้าทายต่อระบบอาหารท้องถิ่น 3 ประเด็น ได้แก่ 1) การผลิตอาหารเพื่อบริโภคเองของครัวเรือนและการผลิตเพื่อรายได้ 2) ขีดจำกัดของตลาดท้องถิ่น การบริโภค และการกลายเป็นเมือง และ 3) ด้านคุณประโยชน์นิเวศน์ นอกจากนี้ในส่วนของข้อเสนอเชิงนโยบาย และการปฏิบัติการในพื้นที่ คณะผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะเพื่อเป็นแนวทางที่จะทำให้ระบบอาหารท้องถิ่น เอื้อต่อความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อยยิ่งขึ้น ดังนี้

1) นโยบายด้านปัจจัยการผลิต ในปัจจุบันนโยบายด้านนี้ ยังคงปล่อยให้เป็นไปตามกลไกตลาด และโดยทั่วไปแล้ว ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่อยู่ภายใต้การควบคุมของธุรกิจขนาดใหญ่จำนวนน้อย ทำให้โดยทั่วไปแล้ว ราคาหรือต้นทุนปัจจัยการผลิตสูง และทำให้เกษตรกรได้รับผลตอบแทนต่ำ ที่สำคัญคือ ต้นทุนของปัจจัยการผลิตที่เอื้อต่อการผลิตอาหารปลอดภัยยังคงสูงอย่างมาก แม้ว่ารัฐจะส่งเสริมให้เกษตรกรมีความรู้และสามารถผลิตขึ้นมาใช้เองก็ตาม ดังนั้นรัฐจำเป็นต้องมีมาตรการทางนโยบายที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยการผลิต ที่เอื้อต่อการเติบโตและการขยายตัวของระบบอาหารท้องถิ่น ตัวอย่างมาตรการที่เกี่ยวข้องได้แก่

- ควบคุมราคาปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ โดยเฉพาะ ปุ๋ย และสารเคมีควบคุมศัตรูพืช
- ให้รัฐบาลท้องถิ่น สามารถอุดหนุน แทรกแซงตลาดปัจจัยการผลิตได้
- ส่งเสริมการวิจัยเทคโนโลยีและนวัตกรรมใหม่ ที่เหมาะสมสำหรับเกษตรกรรายย่อย
- ส่งเสริม อุดหนุนวิสาหกิจชุมชน หรือธุรกิจขนาดเล็ก ในการผลิตเทคโนโลยี หรือปัจจัยการผลิตต่าง ๆ (รวมทั้งปุ๋ยอินทรีย์ หรือสารอินทรีย์ควบคุมโรคพืช เพื่อให้มีต้นทุนที่ต่ำลง

2) นโยบายด้านโลจิสติกส์ การแปรรูป และการกระจายอาหารท้องถิ่น จากการวิจัยพบว่า ผลผลิตอาหารท้องถิ่นส่วนใหญ่เป็นของสด เน้นเสียได้ง่าย และการกระจายผลผลิตไปสู่ผู้บริโภค จำเป็นต้องอาศัยระบบโลจิสติกส์ที่มีประสิทธิภาพ และนอกจากนั้น พบว่าการแปรรูปอาหารท้องถิ่น ยังมีน้อยมาก จึงควรมีนโยบายด้านนี้ ตัวอย่างมาตรการด้านนี้ได้แก่

- ส่งเสริมให้รัฐบาลท้องถิ่น หรือวิสาหกิจชุมชน ธุรกิจขนาดเล็ก ในการดำเนินการศูนย์รวบรวมอาหารสดในระดับท้องถิ่น โดยสร้างสร้างโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็น อย่างเช่น โรงเรือน ห้องเย็น และสร้างเครือข่ายกับผู้จำหน่ายหรือตลาดสด เพื่อนำผลผลิตไปสู่ผู้บริโภค
- ส่งเสริมการวิจัยเพื่อแปรรูปอาหารท้องถิ่น ให้มีผลิตภัณฑ์อาหารท้องถิ่นที่หลากหลายขึ้น เก็บได้นาน และมีคุณภาพ มีประโยชน์ และปลอดภัยต่อสุขภาพ
- ส่งเสริมการตลาดของอาหารหรือผลิตภัณฑ์อาหารท้องถิ่นในระดับกว้าง

3) นโยบายด้านคุณภาพอาหารท้องถิ่น และการส่งเสริมการบริโภค การวิจัยครั้งนี้พบว่า ทิศนะท้องถิ่นในทางบวกต่ออาหารท้องถิ่น มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของคนในท้องถิ่น การค้นพบนี้ชี้ให้เห็นว่าความเชื่อมั่นต่ออาหารท้องถิ่นเป็นปัจจัยที่สำคัญ ตัวอย่างนโยบายหรือมาตรการด้านนี้ ได้แก่

- การสร้างความเชื่อมั่นในคุณภาพของอาหารที่ผลิตและจำหน่ายในท้องถิ่น (นอกเหนือจากความรู้จักมักคุ้นและการบอกต่อ) อย่างเช่นอาจจะมีการสร้างมาตรฐานของผลิตภัณฑ์อาหารในระดับท้องถิ่น
- สร้างเครือข่ายกับสถาบัน องค์กรที่มีการจัดเลี้ยงอาหาร (โรงเรียน โรงพยาบาล วัด) เพื่อส่งเสริมให้ใช้ผลผลิตอาหารในท้องถิ่น
- สร้างและขยายเครือข่ายกับภาคเอกชน ผู้ประกอบธุรกิจด้านอาหาร อย่างเช่นร้านอาหาร ภัตตาคาร

4) นโยบายด้านการบำรุงรักษาคุณภาพประโยชน์ของระบบนิเวศให้ยั่งยืน เนื่องจากว่า การผลิตอาหาร (ทั้งอาหารท้องถิ่นและอาหารอุตสาหกรรม) จำเป็นต้องอาศัยคุณภาพประโยชน์จากระบบนิเวศ โดยเฉพาะความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำสะอาด จำเป็นต้องมีนโยบายเพื่อเกื้อหนุนให้ระบบนิเวศธรรมชาติและคุณภาพประโยชน์ของระบบนิเวศ มีความยั่งยืน ตัวอย่างมาตรการได้แก่

- ศึกษาและแสวงหาวิธีการหรือมาตรการทางภาษีการ คือเก็บเกษตรกรที่ไม่เอื้อต่อความยั่งยืน (เช่นเก็บภาษีสารเคมีที่สร้างมลพิษในดินและน้ำ ฯลฯ)
- อุดหนุนการเกษตรที่เกื้อหนุนความยั่งยืนของระบบนิเวศ

ข้อเสนอแนะในการวิจัยในอนาคต

1. เนื่องจากว่าระบบอาหารท้องถิ่น มีความซับซ้อน มีองค์ประกอบของระบบที่หลากหลาย งานวิจัยครั้งนี้ ไม่สามารถครอบคลุมรายละเอียด โดยเฉพาะสินค้าอาหารแต่ละชนิด ที่มีรายละเอียด มีความแตกต่างกันออกไป ในอนาคต ควรจะมีการเลือกประเภทอาหารท้องถิ่น ที่มีความสำคัญ และศึกษารายละเอียดที่ลึกลงไปอีก

2. ศึกษาการข้ามแดนของอาหารท้องถิ่น (หมายถึงอาหารที่ไม่อยู่ใน supply chains ของระบบอาหารอุตสาหกรรม) แต่มีการส่งไปขายและบริโภคในถิ่นที่อยู่ไกลออกไป อาจจะข้ามประเทศ

3. ร่วมมือกับขบวนการเคลื่อนไหวด้านการเกษตรและอาหาร ทำการวิจัยประเด็นเฉพาะที่สนับสนุนให้เกิดการรณรงค์ การเคลื่อนไหวให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงนโยบายเฉพาะเรื่อง

บทคัดย่อ

รหัสโครงการ	RSA6280099
ชื่อโครงการ	ระบบอาหารท้องถิ่นและความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย
ชื่อนักวิจัย	ศาสตราจารย์ ดร.บัวพันธ์ พรหมพักพิง และคณะ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น
อีเมลล์	buapun@kku.ac.th
ระยะเวลาโครงการ	3 ปี

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษากิจกรรมของระบบอาหารท้องถิ่น ของจังหวัดขอนแก่น และจังหวัดนครพนม โดยรวมถึงกิจกรรมการผลิต การจำแนกแจกจ่าย และการบริโภค 2) ศึกษาวิถียังชีพของผู้ผลิตรายย่อย และผลลัพธ์วิถียังชีพของผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่นและวิเคราะห์ผลกระทบของระบบอาหารท้องถิ่น ต่อความอยู่ดีมีสุข และ 3) เพื่อค้นหาแนวทางการ หรือมาตรการ ในการปรับปรุงให้ระบบอาหารท้องถิ่นไปในทิศทางที่ผู้มีส่วนได้เสียปรารถนาในอนาคต โครงการวิจัยนี้ ได้เลือกพื้นที่สองแห่งคือตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น และตำบลบ้านกลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม เป็นพื้นที่ในการศึกษา หน่วยวิเคราะห์คือครัวเรือนและชุมชน ใช้วิธีการวิจัยแบบผสม โดยใช้วิธีการเชิงคุณภาพและปริมาณ และสุดท้ายนำเอาผลการวิเคราะห์เบื้องต้นนำเสนอต่อผู้เกี่ยวข้องในท้องถิ่น เพื่อให้ได้แนวนโยบายในการส่งเสริมและพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น

ผลการวิจัยพบว่า ตำบลสะอาด เป็นพื้นที่ติดต่อกับเขตอุตสาหกรรม แต่เกษตรกรรายย่อย ยังคงผลิตอาหารท้องถิ่น ควบคู่ไปกับการผลิตสินค้าเกษตรเพื่อเป็นวัตถุดิบ ให้แก่อุตสาหกรรมเกษตร กิจกรรมอาหารท้องถิ่นที่สำคัญก็คือการปลูกข้าวเพื่อการบริโภคสำหรับครัวเรือน การปลูกผักปลอดสารพิษ เพื่อขายในชุมชนและตลาดในท้องถิ่น การหาอาหารจากธรรมชาติ (ปลา) เพื่อขายในท้องถิ่นและบริโภคในครัวเรือน กิจกรรมอาหารท้องถิ่นในเขตใกล้อุตสาหกรรมพบว่า ส่วนใหญ่เป็นการผลิต และการนำผลผลิตที่ยังไม่แปรรูปออกจำหน่ายในตลาดท้องถิ่นเอง อย่างไรก็ตาม กิจกรรมอาหารท้องถิ่นดังกล่าวนี้ มีครัวเรือนที่เข้าร่วมจำกัด ยกเว้นการปลูกข้าว ซึ่งยังคงมีเกือบทุกครัวเรือน แต่การปลูกข้าวเป็นกิจกรรมระบบอาหารท้องถิ่นและกิจกรรมระบบอาหารแบบอุตสาหกรรม เพราะเกษตรกรรายย่อย มักจะมีผลผลิตเหลือและขายในตลาด ซึ่งส่งไปจำหน่ายในวงกว้าง (รวมถึงการส่งออก) นอกจากนี้ การผลิตข้าวก็พึ่งพาปัจจัยการผลิตจากอุตสาหกรรมเกษตรค่อนข้างมาก ได้แก่ปุ๋ย สารเคมีควบคุมศัตรูพืช และเครื่องจักรกลการเกษตร เกษตรกรจำนวนมากได้หันไปปลูกอ้อยและมันสำปะหลังเพื่อเป็นวัตถุดิบให้แก่โรงงานอ้อย และโรงงานแป้งมันในท้องถิ่น ซึ่งผลผลิตดังกล่าวกระจายไปในวงกว้าง

ในตำบลบ้านกลางพบว่า เกษตรกรรายย่อย มีการผลิตอาหารแบบเข้มข้นซึ่งผลผลิตอาหารยังคงถือว่าเป็นอาหารในระบบอาหารท้องถิ่น ได้แก่การเลี้ยงไก่ไข่และการปลูกหอมแบ่ง การผลิตดังกล่าวนี้ ครัวเรือนส่วนใหญ่ยังคงปลูกข้าวเพื่อบริโภค ควบคู่ไปกับการทำการเกษตรแบบเข้มข้น การเลี้ยงไก่ไข่ ต้องใช้ความรู้และทักษะ ตลอดจนปัจจัยการผลิตที่ทันสมัย ส่วนหนึ่งเกษตรกรรายย่อย ยังคงต้องอาศัยธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ อย่างเช่นวัคซีน พันธุ์ไก่ แต่เกษตรกรก็พยายามพึ่งตนเอง ด้วยการตั้งกลุ่มผลิต

อาหารสัตว์ จัดหาวัตถุดิบที่เป็นส่วนผสมของอาหารไก่ไข่เอง และมีโกดัง เครื่องบด ผสมเอง ผลผลิตที่ได้กระจายอยู่ในท้องถิ่น ส่วนการผลิตหอมแบ่ง เนื่องจากว่าเป็นพืชผักที่เน่าเสียเร็ว ทำให้ต้องพึ่งระบบการจัดการและการกระจายผลผลิตที่มีประสิทธิภาพ ทำให้ผลผลิตหอมแบ่งอาจจะกระจายออกไปกว้างกว่าท้องถิ่น

ผลการวิเคราะห์เชิงปริมาณพบว่า ในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อผลลัพธ์ความอยู่ดีมีสุข ได้แก่ 1) การถือครองที่ดินแบบโฉนด 2) การมีน้ำเพียงพอประกอบการผลิต 3) จำนวนหนี้สิน 4) รายได้จากภาคเกษตร 5) การจำหน่ายผลผลิตให้ผู้รับซื้อประจำ 6) ค่าใช้จ่ายด้านการอุปโภคบริโภค และ 7) ทศนคติต่อระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่เกษตรเข้มข้น ปัจจัยที่มีผลต่อความอยู่ดีมีสุข ได้แก่ 1) จำนวนเครื่องมือเครื่องจักรกลในการผลิต 2) การขายสินค้าเกษตรด้วยตนเอง (ขายปลีกในตลาด) และ 3) การแลกเปลี่ยนในชุมชน เมื่อวิเคราะห์โดยรวม พบว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข ได้แก่ 1) ทศนคติที่มีต่ออาหารท้องถิ่น 2) ค่าใช้จ่ายด้านอุปโภคบริโภค 3) จำนวนเงินลงทุนในภาคเกษตร 4) การขายสินค้าเกษตรให้ผู้รับซื้อประจำ 5) การมีน้ำเพียงพอสำหรับประกอบการผลิต และ 6) ลักษณะการถือครองที่ดินแบบโฉนด

งานวิจัยนี้มีข้อเสนอต่อการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น เพื่อความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย โดยเสนอประเด็นที่อาจจะนำไปสู่ข้อถกเถียง หรือเป็นข้อท้าทายต่อระบบอาหารท้องถิ่น 3 ประเด็น ได้แก่ 1) การผลิตอาหารเพื่อบริโภคเองของครัวเรือนและการผลิตเพื่อรายได้ 2) ขีดจำกัดของตลาดท้องถิ่น การบริโภค และการกลายเป็นเมือง และ 3) ด้านคุณประโยชน์นิเวศน์ นอกจากนี้ในส่วนของข้อเสนอเชิงนโยบาย และการปฏิบัติการในพื้นที่ คณะผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะเพื่อเป็นแนวทางที่จะทำให้ระบบอาหารท้องถิ่น เอื้อต่อความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อยยิ่งขึ้น ประกอบด้วย 1) นโยบายด้านปัจจัยการผลิต 2) นโยบายด้านโลจิสติกส์ การแปรรูป และการกระจายอาหารท้องถิ่น 3) นโยบายด้านคุณภาพอาหารท้องถิ่น และการส่งเสริมการบริโภค และ 4) นโยบายด้านการบำรุงรักษาคุณประโยชน์ของระบบนิเวศให้ยั่งยืน

คำหลัก: ระบบอาหารท้องถิ่น, ความอยู่ดีมีสุข, ผู้ผลิตรายย่อย

ABSTRACT

Project Code	RSA6280099
Project Title	Local Food System and Wellbeing of Smallholders
Researcher	Buapun Promphakping, e.al Faculty of Humanities and Social Sciences, Khon Kaen University
E-mail Address	buapun@kku.ac.th
Project Period	3 years

The purpose of this research is to 1) study the activities of the local food systems in Khon Kaen and Nakhon Phanom provinces, including production, distribution, and consumption activities, 2) examine the livelihoods of smallholders and the livelihood outcomes of these producers in the local food systems, and analyze the impact of the local food systems on well-being, and 3) search for innovations or measures to improve the local food systems in a direction that meets the aspirations of the stakeholders in the future. Two selected areas for this research are Sub-district Saad, Nam Phong District, Khon Kaen Province, and Sub-district Ban Klang, Mueang District, Nakhon Phanom Province. The analytical units are households and communities, and a mixed-method research approach is employed, using both qualitative and quantitative methods. Finally, the preliminary analysis results are presented to the local stakeholders to formulate policies for promoting and developing the local food systems.

Research findings indicate that Sub-district Saad is an area adjacent to industrial zones, yet small-scale farmers continue to produce local food alongside agricultural products as raw materials for the agricultural industry. Key local food activities include rice cultivation for household consumption, pesticide-free vegetable cultivation for sale in the community and local markets, and fishing for natural resources (fish) for both local sale and household consumption. Local food activities in the industrial vicinity are predominantly focused on production, with most products being sold directly in the local markets without undergoing significant processing. However, these local food activities are limited to participating households, except for rice cultivation, which remains prevalent in almost every household. Rice cultivation serves as both a local food system and an industrial food system activity because small-scale farmers often have surplus production sold in the markets, including exports. Nevertheless, these local food activities are constrained in terms of household participation, excluding rice cultivation, which is prevalent in almost every household. Additionally, rice production relies heavily on agricultural industry inputs such as fertilizers, chemical pesticides, and agricultural machinery. Many farmers have shifted towards cultivating sugarcane and

cassava to supply raw materials to local sugar mills and starch factories. The produced goods are then distributed widely, including export markets.

Ban Klang Sub-district, it is found that small-scale farmers engage in intensive food production, which is still considered part of the local food system. This includes activities such as raising laying hens and cultivating scallions. Despite these intensive production practices, a majority of households in the area still continue rice cultivation for their consumption, alongside intensive agricultural activities. For the production of laying hens, farmers need knowledge, skills, and modern production factors. Some small-scale farmers still rely on larger-scale agricultural businesses for necessities such as vaccines and chicken breeds. However, farmers are making efforts to be more self-reliant by forming groups for animal feed production, sourcing raw materials as ingredients for their own chicken feed, and having their own storage, milling, and mixing facilities. The resulting products are distributed locally. As for scallion production, due to the perishable nature of the vegetable, efficient management and distribution systems are crucial. This has led to the need for effective systems for managing and distributing the produce beyond the local area. Consequently, scallion production may be distributed more widely than within the local region.

The results of quantitative analysis show that in areas near industrial zones, factors influencing the smallholder's wellbeing include: land ownership, water supply for every production cycle, debt, income from the agricultural sector, regular sales of produce to buyers, consumer expenditure and attitude towards local food systems. In intensive agricultural areas, factors affecting smallholder's wellbeing include: machinery and equipment used in production, direct sale of agricultural products (retail sales in markets) and local exchange. Overall analysis indicates that factors influencing smallholder's wellbeing include: Attitude towards local food, consumer expenditure, investment in the agricultural sector, regular sales of agricultural products to buyers, water supply for each production cycle and land ownership.

This research proposes the development of local food systems to enhance the smallholder's wellbeing. It raises three issues that may lead to debates or challenges for local food systems: 1) The production of food for household consumption versus production for income 2) The limitations of the local market, consumption patterns, and urbanization 3) The ecosystem service. Furthermore, concerning policy proposals and operational practices in the area, the research team suggests guidelines to improve local food systems in support of the well-being and happiness of small-scale producers, including: 1) Production factor policies 2) Logistics, processing, and distribution policies for local food 3) Quality assurance policies and promotion of local food consumption and 4) Sustainable environmental conservation policies.

Key words: local food systems, well-being, smallholder

สารบัญ

	หน้า
บทสรุปสำหรับผู้บริหาร	ก-จ
บทคัดย่อ (ภาษาไทย)	ฉ-ช
บทคัดย่อ (ภาษาอังกฤษ)	ช-ฌ
บทที่ 1 บทนำ	
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
1.2 วัตถุประสงค์	6
1.3 ประโยชน์ที่รู้จากการศึกษา	6
1.4 แนวคิดทฤษฎี และกรอบคิงานวิจัย	6
1.5 ระเบียบวิธีวิจัย	28
เอกสารอ้างอิง	31
บทที่ 2 ระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรม	
2.1 คำนำ	36
2.2 อุตสาหกรรม และเกษตรกรรมในขอนแก่น	36
2.3 กิจกรรมระบบอาหารท้องถิ่นและการดำรงชีพใกล้เคียงอุตสาหกรรม	41
2.4 สรุป และอภิปรายผล	62
เอกสารอ้างอิง	62
บทที่ 3 ระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น	
3.1 คำนำ	64
3.2 ภาคเกษตรกรรมและการขยายตัวของเมืองนครพนม	65
3.3 ต้นหอม (หอมแบ่ง) และไข่ไก่ ในระบบอาหารท้องถิ่น	69
3.4 การดำรงชีพของครัวเรือนในระบบอาหารท้องถิ่น	79
3.5 สรุป และอภิปรายผล	89
เอกสารอ้างอิง	90
บทที่ 4 ระบบอาหารท้องถิ่น และความอยู่ดีมีสุข	
4.1 คำนำ	92
4.2 ข้อมูลทั่วไปของครัวเรือน	92
4.3 ดำเนินกิจกรรมภายในระบบอาหารท้องถิ่น	97
4.4 เป้าหมายชีวิตของครัวเรือน	100
4.5 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข	104
4.6 สรุป และอภิปรายผล	107
เอกสารอ้างอิง	113

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
บทที่ 5 มาตรการหรือแนวนโยบายท้องถิ่น ในการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น	
5.1 คำนำ	116
5.2 การพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม	116
5.3 การพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น	121
5.4 สรุปแนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น	126
ในภาวะการเปลี่ยนผ่านทางการเกษตร	
เอกสารอ้างอิง	130
บทที่ 6 อนาคตของระบบอาหารท้องถิ่น	131
6.1 สรุปและอภิปรายผลการศึกษา	131
6.2 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย	138
6.3 ข้อเสนอแนะต่อการวิจัยในอนาคต	140

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1.1 Long Term Trends in Real Food Prices	9
ภาพที่ 1.2 รายได้และหนี้สินเฉลี่ยของครัวเรือนภาคเกษตร ระหว่างปี พ.ศ. 2539 – 2558	15
ภาพที่ 1.3 กรอบแนวคิดในการศึกษา	28
ภาพที่ 2.1 ลักษณะทางกายภาพของเขื่อนอุบลรัตน์และโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาหนองหวาย	38
ภาพที่ 2.2 บริบทแวดล้อมที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมในพื้นที่ชุมชนเกษตร	40
ภาพที่ 2.3 พื้นที่ปลูกข้าวของผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลสะอาด	42
รูปทางด้านซ้ายมือ คือ แปลงนาหวาน ซึ่งอยู่ร่วมกับอ้อยโรงงาน	
ส่วนภาพทางขวามือ คือ แปลงนาดำ	
ภาพที่ 2.4 การซื้อขายผักระหว่างผู้ผลิตรายย่อยและผู้ค้ารายย่อยบริเวณแหล่งผลิตพืชผัก	44
ภาพที่ 2.5 แปลงปลูกมันสำปะหลังและอ้อยโรงงานของครัวเรือนเกษตร	45
ภาพที่ 2.6 ป้ายประชาสัมพันธ์ราคารับซื้ออ้อยเพื่อสร้างแรงจูงใจ	47
และจุดรับซื้ออ้อยโรงงานในพื้นที่	
ภาพที่ 2.7 “แก่งเสือเต้น” พื้นที่ชุ่มน้ำที่เป็นแหล่งอาหารจากธรรมชาติของคนในชุมชน	49
ภาพที่ 2.8 ตัวอย่างเครื่องมือเครื่องมือน้ำสำหรับจับสัตว์น้ำของนายล้ำ (นามสมมติ)	50
ภาพที่ 2.9 ตัวอย่าง เครื่องไม้เครื่องมือสำหรับจับสัตว์น้ำของนายเอก (นามสมมติ)	53
ภาพที่ 2.10 บริเวณที่ดินทำกินและแปลงเกษตรของครัวเรือนนายเอก (นามสมมติ)	54
ภาพที่ 2.11 ตัวอย่างเคมีภัณฑ์และอุปกรณ์ที่ใช้ในการเกษตรของนายณรงค์ (นามสมมติ)	59
ภาพที่ 2.12 เครื่องจักรทางการเกษตรบางส่วนของนายณรงค์ (นามสมมติ)	60
ภาพที่ 3.1 อ่างเก็บน้ำ บ่อน้ำตื้น และคลองส่งน้ำบริเวณพื้นที่ทำการเกษตร	67
ของผู้ผลิตรายย่อย แสดงให้เห็นความสมบูรณ์ของระบบนิเวศ	
โดยเฉพาะน้ำสำหรับการเกษตร	
ภาพที่ 3.2 พันธุ์หอม และแปลงปลูกผักหอมแบ่งของผู้ผลิตรายย่อย	71
ภาพที่ 3.3 การกระจายผลผลิตสู่ตลาดนัดภายในชุมชน (ซ้าย)	74
และการกระจายผลผลิตสู่ตลาดขายส่งสินค้าเกษตร (ขวา)	
ภาพที่ 3.4 บริเวณโรงเรียนเลี้ยงไก่ไข่ พื้นที่ตำบลบ้านกลาง	75
ภาพที่ 3.5 นายมะลิลาและภรรยา ช่วยกันคัดไข่ไก่และขนสินค้าใส่รถกระบะคันเล็ก	81
เพื่อเตรียมออกเดินทางไปจำหน่ายไข่ไก่	
ภาพที่ 3.6 บริเวณแปลงปลูกหอมแบ่งของครัวเรือนนางทอง	87

สารบัญตาราง

	หน้า
ตารางที่ 2.1 ผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัดขอนแก่น จำแนกตามประเภทการผลิต ปี 2560 – 2564	37
ตารางที่ 2.2 การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรของตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น รอบปีการผลิต พ.ศ. 2561 – 2562	41
ตารางที่ 2.3 จำนวนการถือครองและลักษณะการใช้ประโยชน์ที่ดินของนายณรงค์ (นามสมมติ)	58
ตารางที่ 3.1 สัดส่วนมูลค่าการผลิตรายสาขาระหว่างปี 2560-2562 และการขยายตัวรายสาขาระหว่างปี 2561-2562	65
ตารางที่ 4.1 ร้อยละของผู้ผลิตรายย่อยจำแนกตามข้อมูลทั่วไป	93
ตารางที่ 4.2 ร้อยละของผู้ผลิตรายย่อย จำแนกตามปัจจัยทุนในการดำรงชีพ ในระบบอาหารท้องถิ่น	95
ตารางที่ 4.3 ร้อยละของผู้ผลิตรายย่อย จำแนกตามกิจกรรมการผลิต การกระจาย และบริโภคอาหาร	98
ตารางที่ 4.4 ความถี่ของระดับการประเมิน (ร้อยละ) ความสำคัญของเป้าหมาย และระดับการบรรลุเป้าหมายครัวเรือนตำบลสะอาด (n=325)	101
ตารางที่ 4.5 ความถี่ของระดับการประเมิน (ร้อยละ) ความสำคัญของเป้าหมาย และระดับการบรรลุเป้าหมาย ครัวเรือนครัวเรือนตำบลบ้านกลาง (n=271)	103
ตารางที่ 4.6 ร้อยละของผู้ผลิตรายย่อย จำแนกตามการบรรลุเป้าหมายความอยู่ดีมีสุข	105
ตารางที่ 4.7 ผลวิเคราะห์ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน ในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรม (n=325)	106
ตารางที่ 4.8 ผลวิเคราะห์ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น (n=271)	106
ตารางที่ 5.1 สรุปแนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรม กรณีตำบลสะอาด อำเภอ้ำพอง จังหวัดขอนแก่น	127
ตารางที่ 5.2 สรุปแนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น กรณีตำบลบ้านกลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม	129

บทที่ 1

บทนำ

1.1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

วาระเรื่องอาหารถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งในเป้าหมายการพัฒนาอย่างยั่งยืน (SDGs) โดยเป็นเงื่อนไขที่สำคัญในการบรรลุเป้าหมายด้านการจัดความหิวโหย ความยากจน สุขภาพและความมั่งคั่ง (United Nations Environment Programme: UNEP, 2016) อาหารมีความเกี่ยวข้องกับระบบย่อยต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง เนื่องจากอาหารส่วนใหญ่มาจากภาคเกษตร การผลิตอาหารต้องใช้ทรัพยากรธรรมชาติ หรือ “คุณประโยชน์จากระบบนิเวศ” (บัวพันธ์ พรหมพักพิงและคณะ, 2555) การเกษตรเป็นทั้งแหล่งอาหารสำหรับการบริโภค เป็นวัตถุดิบสำหรับอุตสาหกรรมอาหารและอุตสาหกรรมที่ไม่ใช่อาหาร (เช่น ยางพารา) ในปัจจุบันผู้ทำการเกษตรส่วนใหญ่เป็นผู้ผลิตรายย่อยในท้องถิ่น (Small Holders) ส่วนการกระจายอาหารก็เกี่ยวข้องกับระบบตลาด การแปรรูป ระบบการขนส่งหรือระบบการค้าปลีกอาหารทั้งในระดับท้องถิ่น ระดับชาติและระดับนานาชาติ ด้วยเหตุที่อาหารเชื่อมโยงกับประเด็นอื่น ๆ อย่างกว้างขวาง จึงทำให้อาหารอยู่ในวาระของการพัฒนามาตั้งแต่อดีต และจะยังคงเป็นประเด็นสำคัญในอนาคต

ความสนใจเกี่ยวกับเรื่องอาหารในระยะแรก ๆ นั้น มุ่งไปที่ประเด็น “ความเพียงพอ” ของอาหาร (Food adequacy) อันเป็นผลสืบเนื่องจากปัญหาความอดอยากจากการขาดแคลนอาหารที่เกิดขึ้นในโลก โดยเฉพาะในแถบเอเชียและแอฟริกา ในภูมิภาคเอเชียปัญหาการขาดแคลนอาหารครั้งสำคัญพบว่าเกิดขึ้นอยู่หลายช่วง ในแถบเบงกอลระหว่างปี พ.ศ. 2312 - 2316 ความอดอยากครั้งนี้ครอบคลุมพื้นที่ที่ราบลุ่มในประเทศบังกลาเทศ รัฐวิหารและแคว้นเบงกอล การขาดแคลนอาหารดังกล่าวนี้ส่งผลกระทบต่อเนื่องถึงปัญหาสุขภาพ การแพร่กระจายของโรคระบาดและการตายของผู้คนจำนวนมาก ในครั้งนั้น อมาตยา เซ็น (Sen, 1981)¹ ซึ่งศึกษาความอดอยากในเบงกอลสรุปว่าความอดอยากไม่ได้เกิดจากการผลิตแต่เพียงอย่างเดียว แต่เกิดจาก “การทรงสิทธิในการแลกเปลี่ยน” หรือ Exchange Entitlements กล่าวคือ ได้เกิดความวิตกกังวลเกี่ยวกับเรื่องการขาดแคลนและทำให้คนกักตุนอาหาร ไม่นำอาหารออกมาแลกเปลี่ยน แม้บางคนที่มีเงิน แต่ไม่สามารถหาซื้ออาหารได้ ความล้มเหลวเรื่องการแลกเปลี่ยนนี้ ได้ซ้ำเติมปัญหาการขาดแคลนซึ่งมาจากภัยพิบัติทางธรรมชาติได้ทำให้การขาดแคลนมีความรุนแรงและกระจายออกไปอย่างกว้างขวาง

นับตั้งแต่หลังสงครามโลกครั้งที่สองได้สิ้นสุดลง ความสนใจในเรื่องการเพิ่มขึ้นของประชากรได้สร้างความกังวลใจให้แก่กณนโยบายและนักวิชาการอย่างมาก การเพิ่มขึ้นของประชากรเกิดจากความสำเร็จในการลดอัตราการตายของทารกแรกเกิดและความยืนยาวของอายุขัย ซึ่งทั้งสองประการนี้เป็นผลมาจากความก้าวหน้าในทางวิทยาศาสตร์การแพทย์ ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 1970 ได้มีข้อเสนอในเรื่อง “ขีดจำกัดของความเติบโต” (Limit to Growth) (Meadows et al., 1972) ข้อเสนอดังกล่าวนี้นี้มาจากกลุ่มนักวิชาการที่เรียกว่า Club of Rome นักวิชาการกลุ่มนี้ได้สร้างโมเดลสำหรับพยากรณ์อนาคตในระดับโลก ใช้ข้อมูลและการคำนวณและประมวลผลโดยโปรแกรมคอมพิวเตอร์ที่มีอยู่ในยุคนั้น ในการ Simulate ผลของการศึกษานี้ให้ข้อทำนายว่า การเพิ่มขึ้นของประชากร เป็นหนึ่งในสี่ปัจจัยที่จะผลักดันให้โลกก้าวเลยออกไปจาก

¹ Sen A., (1981). **Poverty and Famine: An Essay on Poverty and Deprivation.** Oxford; Oxford University Press

“ชัตจำกัด” (Overshoot) คือ ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อการผลิตอาหารและเพื่อการอุตสาหกรรมอื่น ๆ ได้ก้าวเลยออกไปจากระดับที่ระบบนิเวศธรรมชาติของโลกจะรองรับได้ แม้ว่าหลังจากนั้นไม่นาน ข้อเสนอในเรื่องชัตจำกัดความเติบโตได้รับการวิพากษ์วิจารณ์และปฏิเสธ ด้วยเหตุผลว่าเป็นความคิดแบบ Malthusian² ละเลยที่จะมองความสามารถของเทคโนโลยี เช่น เทคโนโลยีของการปฏิบัติเขียวที่สามารถเพิ่มผลผลิตมากขึ้นในพื้นที่เท่าเดิม ซึ่งทำให้ “ชัตจำกัด” ขยับออกไปอีก แต่นับหลังจากนั้นไม่นานข้อเสนอเรื่องชัตจำกัดก็กลับเด่นชัดอีกครั้ง ซึ่งขับเคลื่อนโดยขบวนการสิ่งแวดล้อมที่เริ่มเป็นกระแสในระดับโลกมาตั้งแต่การประชุมสหประชาชาติว่าด้วยสิ่งแวดล้อมและการพัฒนา (United Nations Conference on Environment and Development - UNCED) ณ กรุงรีโอเดจาเนโร ในปี ค.ศ. 1992 และหากจะกล่าวว่าทฤษฎีชัตจำกัดความเติบโตเป็นหน่ออ่อนของข้อถกเถียงเรื่องการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศของโลกในปัจจุบันก็คงไม่ผิด

กล่าวโดยย่อ ความตระหนักในเรื่องความไม่เพียงพอของอาหารเกิดขึ้นและมีพัฒนาการมาพร้อมกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคม ในปัจจุบันวาระเรื่องอาหารได้เข้าไปอยู่ในประเด็นต่าง ๆ ที่มีการศึกษาอย่างกว้างขวาง ที่สำคัญ คือ ได้พัฒนาขึ้นมาเป็นความคิดเรื่องความมั่นคงทางอาหาร หรือ Food Security โดยในระยะหลัง ๆ แนวคิดเรื่องความมั่นคงทางด้านอาหารได้ขยายออกไปสู่เรื่องภาวะโภชนาการ (Nutrition) ซึ่งเกี่ยวข้องกับคุณภาพของอาหารในทางโภชนาการที่ผลิตและกระจายออกไปสู่ผู้บริโภค ตลอดจนค่านิยมในการบริโภคที่เปลี่ยนแปลงไปตามเศรษฐกิจและสังคม นอกจากนั้น ค่านิยมดังกล่าวนี้ไม่ได้กำหนดโดยประเพณีและวัฒนธรรมดั้งเดิมเท่านั้น แต่ยังถูกสร้างขึ้นโดยอุตสาหกรรมอาหาร ดังนั้นปัญหาเรื่องความมั่นคงทางอาหารจึงไม่จำกัดอยู่เพียงประเด็นที่ว่าเราจะทำอย่างไรให้มีผลผลิตทางด้านอาหารให้เพียงพอต่อประชากรที่เพิ่มขึ้น (และประชากรจำนวนมากไม่ได้ผลิตอาหารโดยตรง) แต่รวมไปถึงเรื่องที่เราจะสร้างค่านิยมในการบริโภคอาหารให้เกื้อหนุนต่อการมีคุณภาพชีวิตที่ดีได้อย่างไร (อย่างเช่น ไม่เป็นโรคอ้วน โรคเบาหวานหรือโรคอื่น ๆ ที่เกิดขึ้นจากพฤติกรรมกรรมการบริโภคอาหาร) นอกจากนั้น ในภาวะที่การผลิตและการกระจายอาหารได้ถูกควบคุมโดยบรรษัทขนาดใหญ่ ซึ่งจำนวนมากได้กลายเป็นบรรษัทข้ามชาติได้ทำให้เกิดประเด็นคำถามในเรื่องอธิปไตยทางอาหาร หรือ Food Sovereignty ปรากฏชัดขึ้นมาเรื่อย ๆ (Mc Michael, 2013)

สำหรับประเทศไทยถือได้ว่ามีความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติที่อำนวยให้เกิดการผลิตอาหารที่เพียงพอต่อประชากร ดังคำกล่าวที่ว่า “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว” ในอดีตนั้นประเทศไทยไม่เคยประสบปัญหาการขาดแคลนอาหารครั้งใหญ่ ๆ เมื่อก้าวเข้าสู่การพัฒนาประเทศให้เป็นแบบสมัยใหม่หลังสงครามโลกครั้งที่สอง ประเทศไทยได้ส่งออกพืชเกษตรซึ่งส่วนใหญ่เป็นพืชอาหาร และภาคเกษตรมีบทบาทสำคัญในการหาเงินตราต่างประเทศเข้ามาเพื่อใช้ในการพัฒนาประเทศ ผลสืบเนื่องจากนโยบายการพัฒนาของรัฐที่ผ่านมา พบว่า ได้เอื้อต่อการเคลื่อนย้ายทุนอย่างเสรีและการเติบโตของอุตสาหกรรมอาหารให้มีอัตราการเจริญเติบโตสูงขึ้นเรื่อย ๆ ประเทศไทยถูกจัดอยู่ในกลุ่มประเทศที่ไม่อยู่ในภาวะพึ่งพิงอาหารนำเข้า (The Economist Intelligence Unit, 2017) ในปี พ.ศ. 2563 พบว่า ประเทศไทยมีการส่งออกกลุ่มสินค้า

² Malthus, Thomas Robert เป็นนักประชากรศาสตร์ เขาเสนอว่า การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรเป็นแบบอัตราทวีคูณ (Exponential) ในขณะที่การเพิ่มการผลิตอาหารจะเป็นเพิ่มแบบกราฟเส้นตรง (Linear) ดังนั้น โลกจะเผชิญปัญหาการขาดแคลนอาหารอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยในปี ค.ศ. 1798 เขาตีพิมพ์ผลงานออกมาที่โด่งดังออกมา คือ An Essay on the Principle of Population และได้ถูกนำไปใช้อ้างอิงทั่วโลก

เกษตรและอาหารมูลค่ากว่า 1.08 ล้านล้านบาท หรือคิดเป็นร้อยละ 15.10 ของสินค้าส่งออกทั้งหมด โดยส่งออกไปยังประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก ทั้งกลุ่มประเทศเอเชีย อเมริกาและสหภาพยุโรป (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2564) ในภาคการผลิตนั้นประเทศไทยเป็นผู้ส่งออกเนื้อไก่ที่ใหญ่ที่สุดในภูมิภาค โดยตลาดส่งออกที่สำคัญ คือ ญี่ปุ่น อุตสาหกรรมอ้อยของประเทศไทย ผลิตน้ำตาลทรายและส่งออกจำหน่ายทั่วโลก ทำให้ประเทศไทยเป็นผู้ส่งออกน้ำตาลรายใหญ่ อุตสาหกรรมน้ำตาลของไทยครองตลาดอยู่ใน 5 อันดับสูงสุดของอุตสาหกรรมน้ำตาลของโลก ถึงแม้ว่าในระบบรายงานผลิตภัณฑ์มวลรวมประชาชาติจะชี้ว่ามูลค่าของภาคเกษตรใน GDP มีแนวโน้มลดลงมาตลอด แต่บทบาท หรือ Functions ของภาคเกษตรในระบบเศรษฐกิจสังคมไทยก็ยังคงอยู่มาตลอด อย่างเช่น แม้ว่าสัดส่วนของภาคเกษตรใน GDP จะลดต่ำลงต่อเนื่อง แต่ภาคเกษตรก็ยังคงเป็นแหล่งจ้างงานใหญ่ที่สุดของประเทศ มีจำนวนเกือบร้อยละ 40 หากรวมผู้ที่ทำงานในโรงงานอุตสาหกรรมเกษตร ผู้ทำงานแปรรูปอาหาร ผู้ที่ทำงานเกี่ยวกับการกระจายอาหาร คือ แม่ค้าในตลาดหรือผู้ทำงานในภาคบริการที่เกี่ยวกับอาหาร จะพบว่า มีจำนวนสูงกว่านี้มาก ความโดดเด่นของภาคการเกษตรของประเทศไทย เกิดจากการมีทรัพยากรทางด้านการเกษตรที่มีความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งมีผลเกี่ยวเนื่องไปถึงการพัฒนาประเทศโดยภาพรวมด้วย

อย่างไรก็ตาม ความแข็งแกร่งของภาคเกษตรของประเทศไทยกลับแผ่วไถ่ด้วยปัญหา หรือความอ่อนแอของภาคเกษตร การพัฒนาประเทศในช่วงกว่า 60 ปีที่ผ่านมา ประเทศไทยได้ทุ่มเทให้กับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจของประเทศ โดยเน้นไปที่ภาคอุตสาหกรรมหรือภาคเศรษฐกิจใหม่ ส่วนภาคการเกษตรอยู่ในลำดับความสำคัญที่รองลงมา กล่าวให้ชัดก็คือนโยบายการพัฒนาประเทศที่ผ่านมา มุ่งทำให้ภาคเกษตรหดตัวลดลง นโยบายดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะปรากฏให้เห็นความก้าวหน้าโดยภาพรวม แต่เราก็ได้เกิดความท้าทายและปัญหาใหม่ ๆ ภายในภาคเกษตรเองที่มีการปรับปรุงการผลิต มีการเพิ่มผลผลิต มีการขยายพื้นที่เพาะปลูก และมีการใช้ปุ๋ย ใช้ยาฆ่าแมลง ตลอดจนการใช้เทคโนโลยีใหม่ ๆ แต่ปัญหาหรือความท้าทายที่ปรากฏชัด คือ ภาคเกษตรกลายเป็นภาคเศรษฐกิจที่มีประชากรยากจนกระจุกกันอยู่มากที่สุด กล่าวได้ว่าความยากจนของประเทศไทยเป็นปรากฏการณ์ของภาคเกษตร ตลอดระยะเวลาที่มีการพัฒนาและการใช้ปัจจัยการผลิตใหม่ ๆ คราวเรือนเกษตรกรมีหนี้สินพอกพูน และตกอยู่ในวงจรหนี้สินจนมองไม่เห็นหนทางที่จะหลุดออกมาได้ ความพอกพูนของหนี้สินของเกษตรกรควบคู่ไปกับการเติบโตของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ตลอดระยะเวลากว่า 50 ปี นับตั้งแต่ได้ก่อตั้งธนาคารเป็นต้นมา และนอกจากนี้ดังได้กล่าวไว้ในตอนต้นแล้วว่าการเกษตรมีความจำเป็นต้องใช้ทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งดิน และน้ำ ซึ่งเผชิญกับความเสื่อมโทรมและอยู่ในภาวะที่ใกล้ถึงขีดสูงสุดในการรองรับกิจกรรมการผลิต

ความก้าวหน้าและปัญหาความท้าทายดังกล่าวข้างต้น ทำให้เกิดคำถามและต้องกลับมาทบทวนให้เห็นสถานะการเกษตรของประเทศไทยอย่างละเอียดรอบด้านมากขึ้น ในบทความวิชาการ เรื่อง การเกษตรและอาหาร: ประเด็นปัญหาเก่าในวาระใหม่ของการวิจัยและการพัฒนา (บัวพันธ์ พรหมพักพิง และมุกดา วงศ์อ่อน, 2563) ซึ่งนำเสนอการทบทวนวรรณกรรมที่มาจากโครงการวิจัย 2 โครงการ โครงการแรก คือ ระบบอาหารท้องถิ่นและความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย โดยได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากฝ่ายวิชาการ สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม (สกสว.) และมหาวิทยาลัยขอนแก่น และโครงการที่สอง คือ โครงการกำเนิดและพัฒนาการของตลาดสดและผู้ค้ารายย่อยในภาคอีสาน ซึ่งเป็นโครงการเมธีวิจัยอาวุโสของศาสตราจารย์สุวิทย์ ชีรสอวัต โดยได้รับทุนสนับสนุนจากฝ่ายวิชาการ

สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม (สกสว.) การทบทวนนี้ชี้ให้เห็นว่าแนวคิดทางวิชาการเกี่ยวกับเรื่องการเกษตรและอาหาร ได้ก้าวออกมาจากการเน้นแก้ไขปัญหาการผลิตมาสู่การให้ความสำคัญกับมนุษย์ ระบบนิเวศที่เป็นรากฐานของการผลิตและการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ตลอดจนความยั่งยืน การทบทวนการเปลี่ยนผ่านการเกษตรของไทยได้ชี้ให้เห็นการเพิ่มขึ้นของบทบาทอุตสาหกรรมเกษตรทำให้การเกษตรและอาหารถูกผนวกเข้ามาอยู่ในห่วงโซ่อุปทานของอุตสาหกรรมเกษตรเพิ่มขึ้น บทความนี้เสนอให้เชื่อมโยงการเกษตรและอาหารเข้ากับการพัฒนาหรือการเติบโตของเมือง การเชื่อมโยงดังกล่าวนี้จะเกิดขึ้นได้จำเป็นจะต้องเปลี่ยนวิธีคิด จากการเน้นความชำนาญเฉพาะสาขามาสู่การมองแบบบูรณาการและข้ามสาขามากขึ้น ด้วยการใช้มุมมองเชิงระบบ เพื่อให้เห็นความเชื่อมโยงการสอดประสานพึ่งพากันและกันของประเด็นต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการเกษตรและอาหาร

การพิจารณาอาหารด้วยมุมมองเชิงระบบเป็นแนวทางการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจอาหารแบบบูรณาการและข้ามสาขาที่ได้เริ่มมีการกล่าวถึงมากขึ้นในวงวิชาการภายหลังทศวรรษที่ 1970 จนถึงปัจจุบันแนวคิดดังกล่าวได้รับอิทธิพลจากแนวคิดนิเวศวิทยา โดยถูกนำมาอธิบายระบบเกษตรกรรมว่ามีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงอยู่กับระบบสังคมและระบบนิเวศ และเชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงภายในระบบย่อยหนึ่งย่อมมีผลต่อระบบย่อยอื่น ๆ เมื่อเข้ามาอยู่ในบริบทเดียวกันด้วย และส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนคุณลักษณะของระบบโดยรวม (Norgaard, 1984; Sobal et al., 1998) จากมุมมองดังกล่าว เมื่อวิเคราะห์ขอบเขตของอาหารและความสัมพันธ์ของระบบย่อยต่าง ๆ พบว่า ในช่วง 25 ปีที่ผ่านมา ระบบอาหารระดับโลกเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว เนื่องจากอิทธิพลของปัจจัยขับเคลื่อนหลายส่วน ได้แก่ การเปลี่ยนแปลงด้านประชากร แบบแผนการบริโภค รายได้ ระบบขนส่ง เทคโนโลยีการผลิตและการแปรรูป การกลายเป็นเมือง รวมถึงนโยบายรัฐที่สนับสนุนการแข่งขันแบบเสรี (Timmer, 2009; UNEP, 2016) การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ระบบอาหารเปลี่ยนจากแบบดั้งเดิม (Traditional Food System) ไปสู่แบบสมัยใหม่ (Modern Food System) ที่มีภาคอุตสาหกรรมและกลุ่มทุนข้ามชาติเป็นผู้ขับเคลื่อนหลัก มุ่งทำการผลิตอาหารเพื่อการพาณิชย์ โดยอาศัยเทคโนโลยีและการลงทุนสูง รวมทั้ง กระจายอาหารโดยอาศัยเครือข่ายค้าปลีกที่มีการเชื่อมโยงระหว่างประเทศ (McMicheal, 2013; Readon et al., 2019) เวลาเดียวกันนี้ระบบอาหารแบบสมัยใหม่ก็ได้ถูกตั้งคำถามและมีความกังวลถึงผลกระทบในเชิงลบที่มีต่อระบบนิเวศ อัตราการจ้างงาน ความปลอดภัยของผู้บริโภค รวมถึงความอยู่ดีมีสุข (Wellbeing) ของผู้คนในท้องถิ่นด้วย (Woodhill et al., 2022)

ท่ามกลางการเติบโตของอาหารภาคอุตสาหกรรมและการค้นหาแนวทางพัฒนาให้ระบบอาหารเอื้อต่อการดำรงอยู่ของผู้ผลิตรายย่อยภายในภาคเกษตร ระบบอาหารท้องถิ่น (Local Food System) เป็นแนวทางหนึ่งที่มีการกล่าวถึงในช่วงไม่กี่สิบปีที่ผ่านมา เพื่อตอบสนองหรือแก้ปัญหาผลกระทบด้านลบของระบบอาหารภาคอุตสาหกรรม แม้ว่าแนวคิดเรื่องระบบอาหารท้องถิ่นจะยังคงเป็นแนวคิดใหม่และไม่มีคำจำกัดความที่เป็นสากล แต่ก็มีกล่าวถึงค่อนข้างเป็นไปในทิศทางตรงกันว่าเป็นระบบอาหารที่ดำเนินการโดยผู้ผลิตรายย่อยเป็นหลัก มีการใช้แรงงานคนต่อพื้นที่ในสัดส่วนที่สูง ใช้พื้นที่ขนาดเล็กและอาศัยทรัพยากรธรรมชาติเป็นหลัก ให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้คนในท้องถิ่น การมีส่วนร่วมระหว่างผู้ผลิตและผู้บริโภคที่มีต่อระบบนิเวศ และการมีห่วงโซ่อุปทานสั้น (Enthoven and Broeck, 2021; Suwannasri and Promphakping, 2022; Feenstra, 1997)

สำหรับประเทศไทยระบบอาหารท้องถิ่นมีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและมีความซับซ้อนมากขึ้น โดยขยับขอบเขตจากระบบอาหารดั้งเดิมสู่การเชื่อมโยงกับระบบอาหารโลกมากขึ้น (บัวพันธ์ พรหมพักพิง และคณะ, 2561; Banwell et al., 2016) ภายใต้การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ผู้ผลิตรายย่อยในประเทศจำนวนมากได้ปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตในลักษณะผสมผสานระหว่างการผลิตไว้บริโภคเองและการผลิตเพื่อขาย (นภาพร อติวานิชยพงศ์, 2557) พร้อมกันนี้ก็ได้ปรับเปลี่ยนตนเองเป็นผู้ประกอบการรายย่อย โดยมีการใช้เทคโนโลยีการผลิตและเชื่อมโยงผลผลิตและการค้าขายของตนเองเข้ากับสังคมเศรษฐกิจโดยรอบที่มีขอบเขตกว้างขวางออกไปไกลมากกว่าเดิม (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2559) ในเวลาเดียวกัน ข้อมูลของหน่วยงานภายในประเทศหลายส่วนได้ชี้ให้เห็นถึงความซับซ้อนของปัญหาภาคเกษตรในปัจจุบันหลายประการ อาทิ ด้านภาวะทางโภชนาการ สำนักงานสถิติแห่งชาติระบุว่าร้อยละ 87.0 ของครัวเรือนที่มีสมาชิกขาดสารอาหารเป็นครัวเรือนเกษตรกรรมและในจำนวนนี้กว่าร้อยละ 54.0 เป็นครัวเรือนที่ปลูกข้าว (สยามล เจริญรัตน์, 2557) เช่นเดียวกับภาวะทางเศรษฐกิจที่พบว่าครัวเรือนภาคเกษตรในเขตชนบทส่วนใหญ่ยังคงมีรายได้อยู่ใต้เส้นความยากจนเสมอมา มีสภาพคล่องตัวต่ำ มีรายได้ที่ไม่แน่นอนและครัวเรือนมีหนี้สิน (สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2564)

โครงการวิจัยนี้มองว่าความอยู่ดีมีสุขและระบบอาหารท้องถิ่นมีความเชื่อมโยงในลักษณะของความเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน กล่าวคือ ความอยู่ดีมีสุขเป็นทั้ง “ผลลัพธ์” ของปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบย่อยของระบบและเป็นปัจจัยขับเคลื่อนระบบอาหารท้องถิ่น พร้อมกับเป็นผลลัพธ์ของระบบ ดังตัวอย่างข้อมูลเชิงประจักษ์ที่กล่าวมาข้างต้นที่ชี้ให้เห็นว่าระบบอาหารท้องถิ่นปัจจุบันไม่ได้ส่งผลในทางบวกต่อความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อยเท่าที่ควร ไม่ว่าจะเป็นด้านรายได้ ภาวะหนี้สิน การมีอาหารรับประทานทุกวัน รวมถึงการมีสุขภาพที่ดี ตัวชี้วัดเหล่านี้ล้วนถูกจัดให้เป็นอันดับต้น ๆ ที่จะทำให้เกิดความอยู่ดีมีสุข โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีของประชากรในชนบทอีสานตลอดระยะเวลา 10 ปีที่ผ่านมา (บัวพันธ์ พรหมพักพิง และคณะ, 2562) สถานการณ์ภายในระบบอาหารท้องถิ่นที่กล่าวมาข้างต้นชี้ให้เห็นว่าที่ผ่านมาแม้การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะส่งผลให้อุตสาหกรรมอาหารในประเทศไทยมีอัตราการเจริญเติบโตสูงขึ้น แต่หากพิจารณาระดับครัวเรือนนั้น ระบบอาหารท้องถิ่นปัจจุบันยังคงมีช่องว่างที่ต้องได้รับการพัฒนาและปรับปรุงแก้ไข เพราะในขณะที่ในท้องถิ่นบางส่วนยังคงทำการผลิตอาหาร และประเทศไทยโดยรวมมี Surplus ของอาหาร แต่ก็มีความเสี่ยงในแง่ของมิติทางเศรษฐกิจ สุขภาพและความมั่นคงด้านอาหาร การที่ผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่นในภาคอีสานของประเทศไทยจะมีความอยู่ดีมีสุขหรือไม่เพียงไรย่อมต้องเกี่ยวข้องกับระบบอาหารท้องถิ่นและประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้ด้วย

งานวิจัยนี้สนใจประเด็นคำถามที่ว่าท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของระบบอาหารท้องถิ่นในภาคอีสานของประเทศไทย ผู้ผลิตรายย่อย (เกษตรกร) ได้ถูกผนวกเข้าไปอยู่ส่วนใดของระบบอาหาร การปรับเปลี่ยนดังกล่าวนี้มีส่วนในการกำหนดความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อยอย่างไรบ้าง และเราจะมีทางเลือก มาตรการหรือนวัตกรรมอะไรบ้างที่จะปรับปรุงให้ระบบอาหารท้องถิ่นมีผลกระทบในทางบวกต่อความอยู่ดีมีสุขของมนุษย์และความยั่งยืนของระบบนิเวศ การวิจัยนี้มีศูนย์กลางอยู่ที่ผู้ผลิตรายย่อย อย่างไรก็ตาม เนื่องจากปัจจุบันระบบอาหารท้องถิ่นได้รับอิทธิพลและมีปฏิสัมพันธ์กับระบบอาหารแบบอุตสาหกรรมด้วย ดังนั้น เพื่อให้การวิจัยสามารถสะท้อนระบบอาหารท้องถิ่นได้ครอบคลุม ผู้วิจัยจึงได้กำหนดเงื่อนไขของพื้นที่ศึกษาและทำการคัดเลือกพื้นที่แบบเจาะจง (Purposive Sampling) คือ เป็นพื้นที่ที่ผู้ผลิตรายย่อยได้รับ

อิทธิพลหรือมีปฏิสัมพันธ์กับระบบอาหารแบบอุตสาหกรรมในระดับที่แตกต่างกัน ซึ่งจากการศึกษาข้อมูลด้านเศรษฐกิจ สังคมและทรัพยากรธรรมชาติระดับจังหวัดจากแหล่งข้อมูลทุติยภูมิที่น่าเชื่อถือ ประกอบกับการลงพื้นที่สำรวจเบื้องต้น ได้เลือกพื้นที่จังหวัดนครพนมเป็นตัวแทนพื้นที่ที่ระบบอาหารท้องถิ่นยังคงมีปฏิสัมพันธ์กับระบบอาหารอุตสาหกรรมในระดับน้อยและมีการทำเกษตรกรรมแบบเข้มข้น และพื้นที่จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรมที่มีอุตสาหกรรมก้าวหน้า และผู้ผลิตรายย่อยในท้องถิ่นมีปฏิสัมพันธ์กับอุตสาหกรรมอาหาร (หรืออุตสาหกรรมอื่น ๆ) อย่างเข้มข้น ในการแสวงหาแนวทางการพัฒนาและปรับปรุงระบบอาหารท้องถิ่น การศึกษานี้ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียที่เกี่ยวข้องภายในระบบ ผู้วิจัยคาดหวังว่าข้อมูลและองค์ความรู้ที่ได้จากงานวิจัยครั้งนี้จะก่อให้เกิดประโยชน์สำหรับเป็นแนวทางการพัฒนาให้กับหน่วยงานภาครัฐที่มีการกีดกันโดยตรง ภาคประชาสังคม สถาบันทางวิชาการ รวมถึงผู้ผลิตรายย่อย เพื่อเป้าหมายสุดท้าย คือ การมีระบบอาหารท้องถิ่นที่สามารถตอบสนองต่อความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อยภายในระบบมากยิ่งขึ้น

1.2 วัตถุประสงค์

1.2.1 ศึกษากิจกรรมของระบบอาหารท้องถิ่นของจังหวัดขอนแก่นและจังหวัดนครพนม โดยรวมถึงกิจกรรมการผลิต การจำแนกแจกจ่ายและการบริโภค

1.2.2 ศึกษาวิถียังชีพของผู้ผลิตรายย่อยและผลลัพธ์วิถียังชีพของผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่น และวิเคราะห์ผลกระทบของระบบอาหารท้องถิ่นต่อความอยู่ดีมีสุข

1.2.3 เพื่อค้นหาวัฏกรรมหรือมาตรการในการปรับปรุงให้ระบบอาหารท้องถิ่นไปในทิศทางที่ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียปรารถนาในอนาคต

1.3 ประโยชน์ที่ได้รับจากการศึกษา

การบรรลุวัตถุประสงค์ของการวิจัยก่อให้เกิดประโยชน์ในประเด็นต่าง ๆ คือ ช่วยให้การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตด้านการเกษตรของครัวเรือนในชนบท เส้นทางของอาหารท้องถิ่นในภาคอีสาน ทราบความสัมพันธ์ของระบบอาหารท้องถิ่นและความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย และแนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ทั้งในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรมและพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น

1.4 แนวคิด ทฤษฎี และกรอบคิดงานวิจัย

เพื่อให้เป็นแนวทางและกำหนดขอบเขตการศึกษาการเปลี่ยนแปลงระบบอาหารท้องถิ่น รวมถึงความเชื่อมโยงระหว่างระบบอาหารท้องถิ่นกับการดำรงชีพของผู้ผลิตรายย่อย ผู้ศึกษาได้ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังนี้

1.4.1 คำถามต่อความมั่นคงทางอาหารและการปฏิบัติเขียว

ดังได้กล่าวไว้แล้วว่าความมั่นคงทางด้านอาหาร โดยพื้นฐานแล้วเป็นข้อเสนอที่มุ่งแก้ปัญหาเรื่องการขาดแคลนอาหาร ซึ่งเป็นปัญหาเดิมของมนุษยชาติมาตลอด ระบบการปกครองในอดีต อย่างเช่นระบบการปกครองของจีนหรือกรีกโบราณมีระบบการสะสมและจัดเก็บอาหาร และจะมีการนำเอาอาหารที่อยู่

ในสต็อกออกมาแจกจ่ายให้กับประชากร ความอดอยากครั้งสำคัญของโลกได้คร่าชีวิตของผู้คนเป็นจำนวนมาก อย่างเช่น ความอดอยากครั้งใหญ่ในแคว้นเบงกอล ระหว่างปี ค.ศ. 1769 – 1773 ความอดอยากในครั้งนี้ครอบคลุมพื้นที่ที่ราบลุ่มในประเทศบังกลาเทศ รัฐวิหารและเบงกอล ซึ่งทั้งหมดนี้ในขณะนั้นอยู่ภายใต้การควบคุมการปกครองอาณานิคมอังกฤษ ความอดอยากมีสาเหตุมาจากหลายเรื่อง ได้แก่ สภาพอากาศที่เกิดฝนแล้ง การเพาะปลูกประสบความล้มเหลวติดต่อกันถึงสองปี ความอดอยากอาหารทำให้เกิดปัญหาสุขภาพ เกิดการแพร่กระจายของโรคระบาด นอกจากนั้น ยังเป็นผลจากความไร้ประสิทธิภาพของการจัดการการปกครองอาณานิคมของบริษัทอินเดียตะวันออกที่ไม่ลงทุนเกี่ยวกับโครงสร้างพื้นฐาน มีระบบภาษีที่ขูดรีด Amartya Sen นักวิชาการทางด้านเศรษฐศาสตร์ที่ได้รับรางวัลโนเบลที่มีชีวิตในช่วงเด็กอยู่ในแคว้นเบงกอล ได้สรุปไว้ในการศึกษาของเขาว่า ความอดอยากในเบงกอลครั้งนั้น แม้ว่าจะมีปัญหามาจากภัยธรรมชาติ แต่ผลกระทบที่เกิดขึ้นอย่างกว้างขวางและมีคนตายจำนวนมากนั้น เป็นผลจากการกระทำของมนุษย์เป็นหลัก เขาเสนอว่าสาเหตุของความอดอยากมาจากความล้มเหลวของสิทธิในการแลกเปลี่ยน (Exchange Entitlement Failure) ความอดอยากกระตุ้นให้เกิดการสะสมอาหารเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง เนื่องจากความตื่นตระหนก ในบางปีที่มีคนล้มตายจำนวนมากระหว่างช่วงความอดอยาก มีผลผลิตอาหารโดยรวมมากกว่าปีปกติด้วยซ้ำไป แต่ครัวเรือนที่มีแรงงาน มีความสามารถในการทำงานกลับไม่สามารถเอาแรงงานมาแลกเปลี่ยนให้เป็นอาหารสำหรับบริโภคได้ (Sen, 1981) มีการประมาณว่าความอดอยากในครั้งนั้นได้ทำให้มีคนตายจำนวนกว่า 10 ล้านคน ความอดอยากจากการขาดแคลนอาหารนี้เกิดขึ้นเป็นครั้งคราว และกระจายอยู่ในภูมิภาคต่าง ๆ ของโลก อย่างเช่น ประเทศจีน ได้เกิดความอดอยากอาหารที่ทำให้คนตายจำนวนมาก นับได้กว่า 13 ครั้งในประวัติศาสตร์ (นับตั้งแต่ราวปี ค.ศ. 800 เป็นต้นมา) ครั้งสุดท้ายเกิดขึ้นในระหว่างปี ค.ศ. 1959 – 1961 เป็นช่วงที่พรรคคอมมิวนิสต์จีนได้เข้ามาบริหารประเทศและนำเอานโยบาย The Great Leap Forward มาใช้ ความอดอยากในครั้งนั้นเกิดมาจากหลายสาเหตุ ทั้งน้ำท่วม ฝนแล้ง ภัยพิบัติจากธรรมชาติ และโรคแมลงแพร่ระบาดเข้าไปทำลายพืชผลทางการเกษตรของเกษตรกร มีการประเมินว่าความอดอยากครั้งนั้นมีผลทำให้คนตายจำนวนระหว่าง 15 – 55 ล้านคน

ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง การแก้ไขปัญหาการขาดแคลนอาหารมีความก้าวหน้าอย่างสำคัญ ภายใต้การเคลื่อนไหวที่เรียกว่า “การปฏิวัติเขียว” (Green Revolution – ตรงข้ามกับการปฏิวัติแดง ซึ่งเป็นการปฏิวัติทางการเมือง) การปฏิวัตินี้เริ่มมาจากการลงทุนในการวิจัยทางการเกษตร โดยเฉพาะการปรับปรุงพันธุ์พืชในช่วงคริสต์ทศวรรษที่ 1960 การลงทุนปรับปรุงพันธุ์พืชประสบผลสำเร็จอย่างมาก โดยเฉพาะในกรณีข้าวสาลี โดย International Maize and Wheat Improvement Center – CIMMYT ที่ประเทศเม็กซิโก และในกรณีข้าว โดย International Rice Research Institute – IRRI ประเทศฟิลิปปินส์ ภายหลังจากนั้นมีการจัดตั้งคณะที่ปรึกษาชื่อ The Consultative Group on International Agricultural Research – CGIAR เพื่อส่งเสริมให้ผลการวิจัยการปรับปรุงพันธุ์พืชและเทคโนโลยีทางการเกษตรกระจายไปสู่ประเทศกำลังพัฒนา ผลของการนำเอาการปฏิวัติเขียวมาใช้ได้ทำให้ผลผลิตทางการเกษตรในประเทศกำลังพัฒนาทุกภูมิภาคทั่วโลกเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด ยกเว้นในทวีปแอฟริกาที่การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรยังคงตามหลังภูมิภาคอื่น ๆ การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรได้ทำให้ราคาจริงของอาหารลดลง ซึ่งทำให้การเข้าถึงอาหารของผู้มีรายได้น้อยเพิ่มมากขึ้น รายงานวิจัยบางชิ้นชี้ว่าการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรส่งผลโดยตรงให้ความยากจนลดลง อย่างมีการประมาณว่าการเพิ่ม

ผลิตภาพทางการเกษตร 1% จะทำให้จำนวนผู้ยากจนลดลง 0.48 % (Thirtle et al., 2003) การเพิ่มผลิตภาพทางการเกษตรมีผลทางอ้อมในการจำกัดการขยายการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตร (เพราะว่าผลผลิตเพิ่ม แม้ว่าจะใช้พื้นที่เท่าเดิม) และช่วยลดการทำลายป่าหรือการพังทลายของหน้าดิน เนื่องมาจากกิจกรรมทางการเกษตรลดลงได้ด้วย ความสำเร็จดังกล่าวนี้ถือได้ว่าเป็นการปฏิวัติการทำนายของทฤษฎีมัลทัสไปด้วย

อย่างไรก็ตาม ในขณะที่ทั่วโลกชื่นชมกับความสำเร็จของการปฏิวัติเขียวก็มีการเปิดเผยรายงานอีกด้านที่ชี้ให้เห็นว่าการปฏิวัติเขียวได้กลายมาเป็นเงื่อนไขและสร้างปัญหาใหม่ ๆ ขึ้นมา การยอมรับเอาพันธุ์พืชใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง (High-Yield Varieties – HYVs) มาใช้นั้น จำเป็นต้องยอมรับเอาเงื่อนไขอื่น ๆ ควบคู่มาด้วยจึงจะทำให้ได้รับผลผลิตเพิ่ม เงื่อนไขใหม่อื่น ๆ ได้แก่ ระบบชลประทาน การใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง เป็นต้น การวิพากษ์วิจารณ์การปฏิวัติเขียวในประเทศไทยนำโดยมูลนิธิชีววิถี (Bio-Thai) และมูลนิธิเกษตรกรรมยั่งยืน (ประเทศไทย) ซึ่งได้เผยแพร่ผลการวิจัยต่าง ๆ ที่ได้แย้งกับแนวคิดการปฏิวัติเขียวตลอดระยะเวลากว่า 3 ทศวรรษที่ผ่านมา (วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2551)

แม้ว่าจะประสบความสำเร็จจากการปฏิวัติเขียว ความตระหนักในเรื่องการขาดแคลนอาหาร ซึ่งเป็นปัญหาเดิมมาตั้งแต่ประวัติศาสตร์ก็ยังคงมีอยู่ และนำไปสู่การประชุมด้านอาหารโลก (World Food Conference) ในปี พ.ศ. 2517 ซึ่งจัดโดยองค์การอาหารและการเกษตรแห่งสหประชาชาติ (Food and Agriculture Organization of the United Nations: FAO) จนกระทั่งเกิดนิยามความหมายของความมั่นคงทางอาหาร (Food Security) เป็นครั้งแรก ซึ่งให้ความสำคัญกับความมั่นคงทางอาหารในแง่ของการจัดหาอาหาร การมีอาหารที่เพียงพอและเสถียรภาพด้านราคาของอาหารในระดับนานาชาติและระดับชาติ ต่อมาช่วงปี พ.ศ. 2526 FAO ได้มีการพิจารณานิยามความหมายของความมั่นคงทางอาหารเพิ่มเติมในด้านการเข้าถึงอาหาร รวมถึงความสมดุลของอุปสงค์และอุปทานของอาหารในแต่ละช่วงเวลา เพื่อให้เกิดความเท่าเทียมในการเข้าถึงอาหารของประชากรทุกคนและทุกช่วงเวลา ดังคำนิยาม (FAO, 2006)

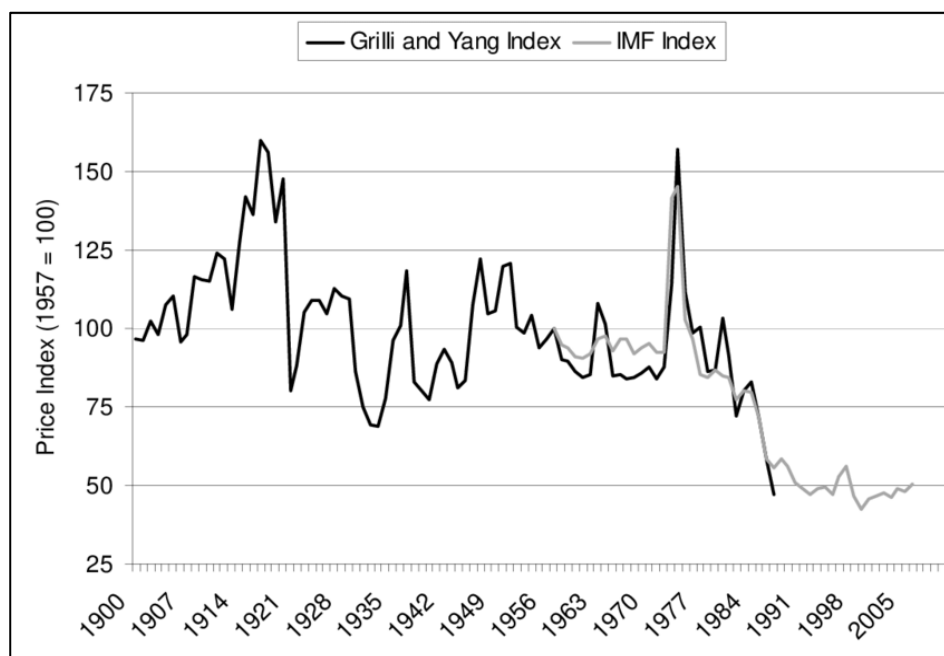
“Availability at all times of adequate world food supplies of basic foodstuffs to sustain a steady expansion of food consumption and to offset fluctuations in production and prices” (World Food Conference, 1974)

ต่อมาได้ปรับเปลี่ยนนิยามเล็กน้อยเป็น

“Ensuring that all people at all times have both physical and economic access to the basic food that they need” (FAO, 1983)

ทั้งสองนิยามนี้แม้ว่าจะเป็นที่ยอมรับได้ แต่ก็ได้ชี้ให้เห็นว่าแนวคิดเรื่องความมั่นคงทางอาหารซึ่งในทางปฏิบัติถูกยึดครองโดยการปฏิวัติเขียวนั้นมีข้อจำกัดและมีความท้าทายจากหลายด้าน ประการแรกคือ แนวคิดเรื่องความมั่นคงทางอาหารของ FAO ขาดมุมมองในเรื่องระบบนิเวศธรรมชาติ อันเป็นรากฐานและเป็นที่มาของอาหารที่มนุษย์บริโภค ประการที่สอง คือ เป็นที่น่าสังเกตว่า คำว่า “to offset fluctuation and production and prices” ไม่ได้ปรากฏในการนิยามภายหลัง แต่มีคำว่า “physical and economic access at all time” มาแทน การปรับความหมายดังกล่าวนี้อาจจะขึ้นยได้ว่า อย่างแรก ความผันแปร การ

ผลิตและราคาอาหารนั้นอาจไม่ใช่ปัญหาที่สำคัญ หากพิจารณาจากแนวโน้มราคาอาหารเฉลี่ยในระยะยาว จะเห็นได้ว่ามีแนวโน้มลดลง ดังกราฟที่แสดงไว้ข้างล่างนี้ นั้นหมายถึง การลดลงของราคาอาหารจะทำให้ การเข้าถึงอาหารสำหรับผู้มีรายได้น้อยได้ต่ำลงไปได้ง่ายขึ้น แต่อีกด้านหนึ่งการลดลงของราคาอาหารก็สะท้อนถึง สถานะทางเศรษฐกิจของผู้ผลิตอาหารด้วย

ภาพที่ 1.1 Long Term Trends in Real Food Prices

ที่มา: IMF World Economic Outlook September 2006 (ใน Polaski, S., 2008)

ประการสำคัญ คือ การให้ความสำคัญกับความเพียงพอและการเข้าถึงอาหารนี้ ไม่ได้ให้ความสำคัญกับความเท่าเทียมหรือความเป็นธรรม แนวทางการสร้างความมั่นคงทางอาหารโดยการปฏิวัติเขียวได้ทำให้เกิดการขยายตัวของอุตสาหกรรมที่เกี่ยวข้องกับอาหาร รวมถึงการแปรรูปอาหารและการค้าปลีกส่งเสริมให้เกิดการแข่งขันกันทำระหว่างประเทศ คือ ผู้ผลิตสินค้าอาหารและวัตถุดิบสำหรับอุตสาหกรรมอาหารที่แยกย่อยลงไป ซึ่งทำให้เกิดการเชื่อมโยงระบบอาหารระหว่างประเทศ (McMicheal, 2013, Readon et al., 2019) การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ทำให้มีอาหารมากขึ้น แต่ก็มีปัญหาและความท้าทายอื่น ๆ ติดตามมา อย่างเช่น แม้ทั่วโลกจะผลิตอาหารได้เพียงพอต่อความต้องการของประชากรโลก แต่ก็มี ความอดอยากอยู่ในบางจุดบางแห่ง ประชากรผู้บริโภคมีความเสี่ยงจากการบริโภคอาหารในแง่มุมมองต่าง ๆ อย่างเช่น การปนเปื้อนของสารเคมีที่เป็นอันตรายต่อร่างกาย การมีภาชนะน้ำหนักเกินหรือโรคอ้วน โรคเบาหวาน โรคความดันโลหิต และโรคอื่น ๆ อีกมาก ปัญหาเหล่านี้เกิดขึ้นท่ามกลางความก้าวหน้าหรือ ความสำเร็จของธุรกิจอาหารขนาดใหญ่ในการ “สะสมทุน” สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นคำถามต่อความสำเร็จของ ความมั่นคงทางอาหารและการปฏิวัติเขียวเรื่อยมา

1.4.2 ระเบียบอาหารของโลก

งานวิจัยนี้สนใจเรื่องระบบอาหารท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม “ระบบ” ดังกล่าวนี้นี้ไม่ได้ยืนอยู่และแยกออกมาต่างหากจากระบบเศรษฐกิจสังคมและระบบอื่น ๆ ทั้งในระดับท้องถิ่นหรือระดับสูงขึ้นไป หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ความเป็นไปของระบบอาหารท้องถิ่นก็ได้รับอิทธิพลจากระบบอาหารของโลก ดังนั้นจำเป็นต้องทบทวนและทำความเข้าใจเกี่ยวกับระบบอาหารของโลก อย่างไรก็ตาม การกล่าวเช่นนี้ไม่หมายความว่า ระเบียบอาหารของโลกมีอิทธิพลหรือมีความสัมพันธ์ในเชิงที่กำหนดความเป็นไปของระบบอาหารท้องถิ่นอย่างเบ็ดเสร็จ เราจะทบทวนระบบอาหารของโลกเพื่อช่วยให้เข้าใจ “บริบท” โดยเฉพาะบทบาทของบรรษัทข้ามชาติขนาดใหญ่หรือธุรกิจการเกษตรที่เข้ามามีอิทธิพลในการจัดหาปัจจัยการผลิตและการกำหนดช่องทางจำหน่ายผลิอาหาร โดยนำเอาข้อเสนอของ Freidmann & McMichael (1989) ในเรื่อง “ระเบียบอาหาร” หรือ Food Regime ขึ้นมาพิจารณา ดังจะได้นำเสนอในลำดับต่อไป

จุดเริ่มต้นของการทำความเข้าใจอาหารในฐานะที่เป็นระเบียบมาจากการวิพากษ์วิจารณ์ตัวแบบของการพัฒนา Freidmann and McMichael ไม่เห็นด้วยกับตัวแบบของการพัฒนาที่มองการแลกเปลี่ยนระหว่างภาคเกษตรกรรมกับภาคอุตสาหกรรม (Manufactures) ของประเทศที่พัฒนาแล้ว และมีลักษณะที่แตกต่างไปจากโมเดลของประเทศกำลังพัฒนาว่าประเทศที่พัฒนาแล้วสามารถที่จะสะสมทุน (Accumulate) จากการแลกเปลี่ยนระหว่างทั้งสองสาขา และการสะสมดังกล่าวกลายมาเป็นแรงผลักดันให้เกิดความเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศที่พัฒนาแล้ว Freidmann and McMichael เชื่อว่าตัวแบบดังกล่าวนี้ไม่สอดคล้องกับประเทศกำลังพัฒนา โดยเขาเสนอว่าในยุโรปก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง การส่งออกสินค้าเกษตร (ข้าวสาลีและเนื้อสัตว์) ทำหน้าที่เป็นหลักประกันให้กับภาคอุตสาหกรรม (Manufacture) ยังคงมีกำไรอยู่ในระดับสูง เพราะสินค้าส่งออกเหล่านี้ทำให้อาหารมีราคาต่ำ ซึ่งทำให้ต้นทุนการผลิตที่ค่าจ้างแรงงานไม่เพิ่มขึ้นสูงมาก (เนื่องมาจากราคาอาหารตกต่ำ) แต่ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ผลผลิตการเกษตรของอเมริกาก็ไม่ได้เป็นเพียงสินค้าขั้นสุดท้ายที่ตอบสนองต่อการบริโภค แต่ได้กลายมาเป็นวัตถุดิบให้แก่สินค้าภาคอุตสาหกรรม และทำให้ผลผลิตจากวัตถุดิบการเกษตรกระจายออกไปทั่วโลก ในช่วงนี้การสะสมทุนของประเทศเหล่านี้ไม่ได้เกิดจากการแลกเปลี่ยนระหว่างภาคเกษตรกรรมและภาคอุตสาหกรรม แต่เกิดจากการควบคุมและการปกป้องการแข่งขันจากภายนอก โดยมาตรการต่าง ๆ ของรัฐ ดังที่มักจะเรียกตัวแบบการสะสมแบบนี้ว่าเป็น Keynesianism หรือ Fordism ภายหลังบรรษัทเหล่านี้ได้เติบโตกลายเป็นบรรษัทข้ามชาติ (ด้วยการปกป้องการแข่งขันในระดับนานาชาติ) ในคริสต์ทศวรรษที่ 1970 บรรษัทข้ามชาติเหล่านี้ได้ขยายเข้าไปในพื้นที่ห่างไกลของยุโรปและประเทศอุตสาหกรรมใหม่ (Newly Industrialized Countries – NICs) และการเปลี่ยนแปลงการผลิตอาหารในช่วงนี้ ในทัศนะของ Friedmann and McMichael ก็คือ การเคลื่อนออกมาจากการครอบงำโดยรัฐและขยายขอบเขตมาอยู่ภายใต้การครอบงำโดยทุนข้ามชาติหรือบรรษัทข้ามชาตินั้นเอง

Bernstein (2015) นำเสนอการทบทวนงานเกี่ยวกับระเบียบอาหารของ Friedmann and McMichael โดยเขาเสนอว่า ระเบียบอาหารสามารถจำแนกการวิเคราะห์ได้ 8 ด้าน ได้แก่ 1) ระบบรัฐระหว่างประเทศ 2) การแบ่งงานกันทำระหว่างประเทศและแบบแผนของการค้า 3) กฎและอุดมการณ์ที่สร้างความชอบธรรมให้แก่ระเบียบอาหารแต่ละระบอบ 4) ความสัมพันธ์ระหว่างภาคเกษตรกรรมและภาคอุตสาหกรรม รวมถึงการเปลี่ยนแปลงด้านเทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อม 5) รูปแบบของทุนหลักและแบบ

แผนของการสะสมทุน 6) พลังทางสังคมที่นอกเหนือจากรัฐและทุน 7) ความตึงเครียดและความขัดแย้งระหว่างระบบอาหาร และ 8) การเปลี่ยนผ่านระหว่างระบบอาหาร

ระบบอาหารที่ Friedmann and McMichael เสนอไว้จำแนกได้เป็น 3 ระบบ คือ ระบบแรก ปรากฏระหว่างปี ค.ศ. 1870 – 1914 เป็นระบบอาหารที่มีศูนย์กลางอยู่ที่ยุโรป ซึ่งนำเข้าอาหารราคาถูก ได้แก่ ข้าวสาลีและเนื้อสัตว์ จากประเทศอาร์เจนตินา แคนาดา สหรัฐอเมริกา ออสเตรเลียและนิวซีแลนด์ การนำเข้าอาหารราคาถูกจากประเทศเหล่านี้เป็นหลักประกันทำให้เกิดความเติบโตของอุตสาหกรรมอย่างต่อเนื่องในยุโรปในช่วงนี้ด้วย ระบบอาหารที่สอง ปรากฏชัดระหว่างปี ค.ศ. 1945 – 1973 เป็นช่วงที่ประเทศสหรัฐอเมริกาก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำทุนนิยมโลก และเป็นช่วงที่รัฐภายใต้อาณานิคมในทวีปเอเชียและทวีปแอฟริกาได้รับเอกราช การขึ้นมามีอำนาจที่เหนือกว่าในระบบทุนนิยมของประเทศสหรัฐอเมริกาได้ทำให้เงินดอลลาร์ถูกใช้อ้างอิงเป็นสกุลเงินหลักของโลก เป็นตัวกลางสำหรับการค้าขายระหว่างประเทศ ในช่วงนี้นโยบายทางด้านการเกษตรของประเทศสหรัฐอเมริกาได้ขยายเข้ามาใช้มาตรการการอุดหนุนราคาเกษตร (Price Support) ข้าวสาลีและข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ เพราะว่าประเทศสหรัฐอเมริกามีผลผลิตล้นเกิน (Surplus) และมีแรงกดดันต่อราคาและรายได้ของเกษตรกร นโยบายการอุดหนุนสินค้าเกษตรขณะนั้นเชื่อมโยงอยู่กับนโยบายต่างประเทศ คือ นโยบายความช่วยเหลือด้านอาหารของประเทศสหรัฐอเมริกา ซึ่งหน้าที่ของนโยบายนี้แท้จริงแล้วก็คือการช่วยระบายอาหารส่วนเกินออกไปจากประเทศสหรัฐอเมริกาที่เริ่มมาตั้งแต่ความช่วยเหลือภายใต้แผนการมาร์แชลล์ต่อยุโรปภายหลังการสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง ที่สำคัญก็คือระบบอาหารในช่วงที่สองได้ทำให้เกิดการปรับโครงสร้างทางการเกษตรข้ามชาติ โดยเกิดการแยกกันระหว่างปัจจัยการผลิตทางการเกษตรและผลิตภัณฑ์ขั้นสุดท้าย (Final Consumption)

สำหรับระบบอาหารที่สามเป็นระบบที่ทำนายว่าจะเกิดขึ้นต่อจากระบบที่สอง โดยมองว่า ภายใต้ระบบนี้การเกษตรและอาหารถูกรวบรวบด้วยทุนที่สะสมหมุนเวียนในระบบอุตสาหกรรมเกษตรเพื่ออาหาร (Agro-Food Industries) ขณะเดียวกันการรวบรวมนี้อาจได้สร้างผู้กระทำการทางสังคมใหม่และปัญหาทางสังคมแบบใหม่ บรรษัททางด้านเกษตรเพื่ออาหารนั้นแท้จริงแล้วมีผลประโยชน์ที่หลากหลาย ผู้ผลิตและผู้บริโภคอาหารก็เปลี่ยนแปลงไปจากเมื่อตอนบรรษัทเหล่านี้เกิดขึ้นอย่างมาก ภาคเกษตรเพื่ออาหาร ในขณะนั้นมุ่งเน้นไปที่อุตสาหกรรมและบริการมากกว่าจะมุ่งไปที่การเกษตรโดยตรง ลักษณะของชนชั้นทั้งในเมืองและในชนบทที่เกี่ยวข้องกับการผลิตอาหารได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว ขณะที่เกษตรกรลดลงทั้งในแง่ของจำนวนและหน้าที่ (Utility) และคนทำงานสูญเสียอำนาจการต่อรองกับบรรษัทเกษตรเพื่ออาหาร การเมืองเรื่องอาหารจึงเคลื่อนเข้าไปสู่วาระในเรื่องการบริโภคของเมือง นโยบายด้านการเกษตรของชาติกำลังเผชิญกับแรงกดดันเพิ่มขึ้น แต่ก็ได้เกิดโอกาสในการที่จะสร้างนโยบายอาหารทางบวกด้วย การเข้ามาครอบงำของทุนอุตสาหกรรมเกษตรนั้น แม้ว่าทุนเหล่านี้จะมีผลประโยชน์ที่แตกต่างกันออกไป ที่สำคัญก็คือบรรษัทที่เข้ามามีบทบาทด้านเกษตรและอาหารจำนวนมากเป็นบรรษัทข้ามชาติที่ได้เข้ามามีบทบาทตั้งแต่การผลิตและผูกขาดเมล็ดพันธุ์ ปัจจัยการผลิต การแปรรูปหรืออุตสาหกรรมอาหาร การส่งออก การค้าปลีกอาหาร รวมไปถึงจนถึงร้านค้าปลีกย่อย (Outlets) ทำให้ปัญหาการเกษตรและอาหารกลายเป็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องสิทธิทั้งของผู้ผลิตและผู้บริโภค

การทำนายอนาคตของระบบอาหารที่ Friedmann and McMichael นำเสนอไว้เบื้องนี้เองที่เป็นรากฐานสำคัญและที่มาของแนวคิดเรื่องอธิปไตยอาหาร (Food Sovereignty) เป็นแนวคิดที่เสนอออกมาจาก

ขบวนการที่เกี่ยวข้องกับอาหาร โดยเฉพาะการเคลื่อนไหวของภาคประชาสังคม ในปี ค.ศ. 2007 ฟอรัม อธิปไตยอาหาร ซึ่งเป็นการประชุมกันของกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับการเคลื่อนไหวในเรื่องอาหาร ได้ประกาศ “Declaration of Nyeleni” ในปณิญญานี้มีข้อความที่แสดงถึงความหมายของอธิปไตยอาหาร คือ “เป็นสิทธิของประชาชนในผลผลิตอาหารที่มีโภชนาการที่ดีและสอดคล้องกับวิถีวัฒนธรรม อาหารผลิตขึ้นมาด้วยวิธีการที่สอดคล้องกับนิเวศธรรมชาติและเป็นวิธีการที่สร้างความยั่งยืน นอกจากนี้ยังรวมถึงสิทธิในการกำหนดระบบเกษตรและอาหารของตนเอง” นิยามอธิปไตยอาหารดังกล่าวนี้ได้จัดวางให้การผลิต การกระจายอาหารและการบริโภคอยู่ใจกลางของระบบอาหาร และมีความสำคัญเหนือกว่าอุปสงค์ของตลาดและอุตสาหกรรมเกษตรและอาหาร นิยามที่ได้เสนอไว้นี้ยังชี้ถึงกลยุทธ์ในการต่อต้านและยับยั้งระบอบอาหาร (Food Regime) ของบรรษัทอุตสาหกรรมเกษตรด้วย อธิปไตยอาหารได้ให้ความสำคัญต่อเศรษฐกิจท้องถิ่น เศรษฐกิจชาติและระบบตลาด ตลอดจนเสริมพลังอำนาจให้แก่ระบบการเกษตรที่มีชาวนาและครัวเรือนชาวนาเป็นผู้ขับเคลื่อน

กล่าวโดยย่อ ระบอบอาหารแบบที่สาม คือ อธิปไตยอาหาร ที่มุ่งให้ความสำคัญกับสิทธิของผู้ผลิตรายย่อยในการกำหนดระบบเกษตรและนโยบายด้านอาหารของเขาเอง อธิปไตยอาหารจึงเกี่ยวข้องกับการทวงคืนอำนาจควบคุมการเข้าถึงและการผลิตอาหารจากบรรษัทขนาดใหญ่และสถาบันทางการเงินข้ามประเทศให้กับประเทศ กลุ่มชาติพันธุ์และประชาชน ข้อเสนอดังกล่าวนี้ถือได้ว่ายืนตรงข้ามหรืออย่างน้อยก็ก้าวออกไปไกลกว่าแนวคิดเรื่องความมั่นคงอาหารที่เน้นในเรื่องของการผลิตให้เพียงพอ และวิพากษ์บทบาทของบรรษัทข้ามชาติและธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ในฐานะที่จะเป็นทั้งผู้ลงทุนด้านการวิจัยทางด้านการเกษตร และเข้าไปควบคุมการผลิตและการกระจายอาหาร อย่างไรก็ตาม ปัญหาของแนวคิดอธิปไตยอาหารอยู่ที่ว่าจะนำไปสู่การปฏิบัติอย่างไร Patel (2009) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าแนวคิดอธิปไตยอาหารเป็น “ร่มใหญ่” (Big Tent) ที่รวมเอาผู้คนที่มีความคิดหลากหลายเข้ามาอยู่ในร่มเดียวกัน ในบางครั้งคนเหล่านี้ก็มีผลประโยชน์ไม่สอดคล้องกัน (อย่างเช่น ผู้บริโภคที่เป็นชาวนาและผู้บริโภคที่เป็นเจ้าของกิจการธุรกิจเกษตรขนาดใหญ่ หรือในกลุ่มธุรกิจการเกษตรก็มีการแข่งขันกันเองด้วย) ดังนั้น แนวคิดอธิปไตยอาหารแม้ว่าจะวิพากษ์วิจารณ์หรือชี้ให้เห็นความล้มเหลวของการเกษตรและอาหารที่ผ่านมา แต่ก็ยังคงมีคำถามในแนวปฏิบัติว่าจะมีแนวทางอย่างไรที่จะบรรลุอธิปไตยอาหาร International Assessment of Agricultural Knowledge, Sciences, and Technology for Development (IAASTD) ได้นำเสนอผลการวิเคราะห์ระบบเกษตรในปัจจุบัน นโยบาย การลงทุนและกรอบการดำเนินงานของสถาบันเป็นอุปสรรคหรือเอื้ออำนวยให้ก้าวหน้าไปสู่ความเท่าเทียมกันและความยั่งยืนมากน้อยเพียงใด รายงานนี้นิยามความหมายของอธิปไตยอาหารให้หมายถึง “สิทธิของประชาชนและรัฐที่มีอธิปไตยในการกำหนดนโยบายเกี่ยวกับการเกษตรและอาหารของตนเองตามวิถีประชาธิปไตย” รายงานมีข้อสรุปดังนี้ (Ishii-Eiteman, 2009)

ประการแรก วิกฤติใหญ่ ๆ ทางด้านการเกษตรและอาหารต่างก็มีความเชื่อมโยงสอดคล้องกัน ได้แก่ วิกฤติสภาพภูมิอากาศ พลังงาน น้ำและอาหาร และวิกฤติเหล่านี้เรียกร้องให้ต้องมีการเปลี่ยนแปลงให้ทันทั่วทั้ง การประเมินของ IAASTD ตอกย้ำให้เห็นปัญหาและผลกระทบของการปฏิวัติเขียว โดยชี้ให้เห็นถึงความสำเร็จในการเพิ่มผลผลิต แต่การเพิ่มผลผลิตเหล่านี้ก็ได้มาด้วยการลงทุนด้านต่าง ๆ อย่างมหาศาลในภาคเกษตรกรรม นโยบายอุดหนุนภาคเกษตรกรรมทั้งทางตรงและทางอ้อม อุตสาหกรรมการเกษตรที่ติดตามมาจากการปฏิวัติเขียวก็ทำให้มีต้นทุนในแง่ทรัพยากรธรรมชาติและต้นทุนทางสังคม ซึ่ง

ได้แก่ การเสื่อมโทรมลงของทรัพยากรธรรมชาติ การเพิ่มความเค็มในดิน การเสื่อมโทรมของพื้นที่ป่าไม้ การขาดแคลนน้ำ การปนเปื้อนของสารเคมีจากภาคเกษตรกรรมในธรรมชาติ การสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ อันเนื่องมาจากการพัฒนาพันธุ์พืช (ได้แก่ เมล็ดพันธุ์) และการขาดการสงวนรักษาพันธุ์ที่มีมาแต่ดั้งเดิม ผลประโยชน์จากการปฏิวัติกระจายในกลุ่มประชาชนอย่างไม่เสมอหน้า (Uneven) และผลประโยชน์ส่วนใหญ่ตกอยู่กับบรรษัทข้ามชาติด้านการเกษตร เป็นต้น

ประการที่สอง การประเมินของ IAASTD ชี้ว่า การควบคุมและการจัดการในเชิงสถาบัน (Institutional Arrangements) ตกอยู่กับอุตสาหกรรมเกษตร บรรษัทขนาดใหญ่และมีลักษณะความสัมพันธ์เชิงแนวดิ่ง กลไกเชิงสถาบันแบบนี้ส่งผลในเชิงลบต่อสุขภาพ สิ่งแวดล้อมและความเท่าเทียมทางสังคม หลักฐานเชิงประจักษ์ชี้ว่า “การค้าเสรี” ซึ่งเปิดให้ตลาดของประเทศยากจนก้าวไปสู่การแข่งขันในตลาดนานาชาติที่รวดเร็วเกินไปและในขอบเขตที่กว้างขวางเกินไป มักจะส่งผลในทางลบต่อประเทศเหล่านั้น และที่สำคัญ คือ การควบคุมจัดการเชิงสถาบันแบบนี้ได้คุกคามต่อความมั่นคงทางด้านอาหารด้วย

ประการสุดท้าย IAASTD ได้เสนอทางเลือกของนโยบายไว้ 5 ประการ ดังนี้

1. สร้างความเข้มแข็งให้แก่เกษตรกรรายย่อย
2. สร้างดุลยภาพทางอำนาจใหม่ในระบบอาหาร อย่างเช่น พื้นฟูระบบอาหารท้องถิ่นหรือระบบอาหารภูมิภาค และเพิ่มการควบคุมระบบอาหารโลก
3. สร้างศักยภาพในการดำรงหรือการสร้าง ความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับชาติ ความยืดหยุ่นของระบบการเกษตรต่อระบบนิเวศธรรมชาติในภาวะที่ความกดดันต่อธรรมชาติมีมากขึ้น
4. ระดมการลงทุนทั้งจากภาคสาธารณะและภาคเอกชนที่มุ่งไปสู่ความเท่าเทียมและความยั่งยืน รวมถึงสร้างและพัฒนากลไกที่จะสร้างความเข้มแข็งในการสร้างความรับผิดชอบ (Accountability) ของบรรษัทหรือธุรกิจเกษตรอุตสาหกรรมด้วย
5. สร้างสถาบัน (ระเบียบ กฎหมาย บรรทัดฐาน) และมีการควบคุมกำกับที่เป็นประชาธิปไตย มีความโปร่งใสและการมีส่วนร่วมของประชาชน

1.4.4 การเปลี่ยนแปลงของภาคเกษตรในประเทศไทย

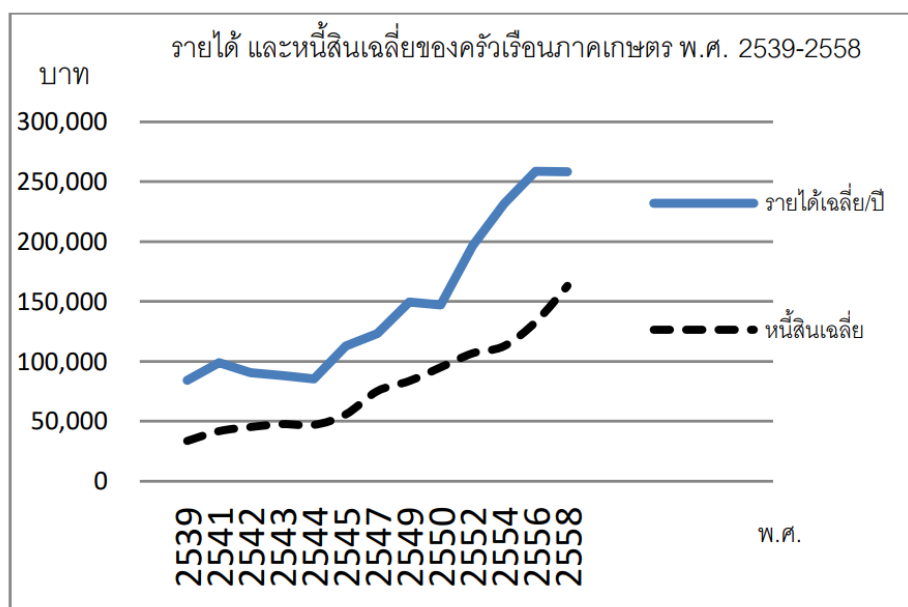
“ระบบอาหาร” เกี่ยวข้องกับการเกษตรเป็นอย่างมาก เพราะว่าอาหารที่มนุษย์บริโภคโดยหลัก ๆ แล้ว ยังคงมีต้นทางมาจากภาคการเกษตรกรรม สำหรับประเทศไทยภายหลังสงครามโลกครั้งที่สอง มาจนถึงช่วงประมาณกลางพุทธทศวรรษที่ 2520 ภาคเกษตรกรรมมีการขยายพื้นที่เพาะปลูก (Extensification) และการกระจายประเภทสินค้าเกษตรออกไปหลากหลายเพิ่มขึ้น (Diversification) นอกเหนือจากข้าวแล้ว ในช่วงนี้มีการพัฒนาการคมนาคมขนส่ง โดยเฉพาะทางรถยนต์ ทำให้ภาคเกษตรกรรมของประเทศไทยมีการเติบโตอย่างรวดเร็ว ประเทศไทยมีการส่งออกผลผลิตทางการเกษตรหลายชนิด รวมถึงการเพิ่มมูลค่าของสินค้าเกษตร โดยเฉพาะในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 4 (พ.ศ. 2520 - 2524) ที่มีการเติบโตของภาคอุตสาหกรรมเกษตร เช่น การส่งออกผลไม้กระป๋อง เป็นต้น นับแต่นั้นเป็นต้นมาประเทศไทยก็ทำเกษตรกรรมในเชิงการค้า โดยเป็นผู้ผลิตสินค้าภาคเกษตรที่สำคัญหลายชนิด เช่น ข้าว ยางพารา ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ มันสำปะหลัง ลำไย ปอ เป็นต้น การขยายตัวของ

ผลผลิตทางการเกษตร เริ่มต้นด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูก (เจมส์คัตตี ปิ่นทอง, 2534) ควบคู่ไปกับการใช้ปัจจัยการผลิตหรือเทคโนโลยีการเกษตรใหม่ ๆ เรื่อยมา

แรงขับเคลื่อนทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญอย่างหนึ่ง มาจากการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างประชากร นับตั้งแต่ที่ประเทศไทยได้เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ความก้าวหน้าทางการแพทย์ที่ขยายตัวไปสู่ประชากรในชนบทด้วยแผนพัฒนาฯ ดังกล่าวนั้น ได้ทำให้ประชากรมีการเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว ในช่วงระหว่างคริสต์ทศวรรษที่ 1960 และ 1970 ประเทศไทยได้เปลี่ยนจากประเทศที่มีประชากรต่อที่ดินต่ำ (Low Man-Land Ratio) ไปสู่ประเทศที่มีประชากรหนาแน่นอย่างรวดเร็ว รัฐบาลได้ตระหนักถึงปัญหาการเพิ่มประชากรมาตั้งแต่ช่วงปลายคริสต์ทศวรรษที่ 1970 และได้นำเอาโปรแกรมการควบคุมประชากรมาใช้อย่างจริงจังนับตั้งแต่ช่วงนั้น การเพิ่มขึ้นของประชากรส่งผลให้เกิดแรงกดดันให้ครัวเรือนเกษตรกรต้องขยายพื้นที่เพาะปลูกเพื่อให้ได้ผลผลิตเพียงพอสำหรับการเลี้ยงดูสมาชิก และในขณะเดียวกันความเติบโตของภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ก็เป็นแรงผลักดันให้เกษตรกรอพยพเข้ามาทำมาหากินในภาคเศรษฐกิจใหม่ แต่การอพยพของแรงงานก็ไม่ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขนาดใหญ่ เพราะครัวเรือนยังไม่ทิ้งการเกษตร สมาชิกส่วนหนึ่งยังคงทำการเกษตรต่อไป สภาพเช่นนี้จึงไม่เป็นไปดังคำทำนายของทฤษฎีคลาสสิกที่เสนอว่าภาคเศรษฐกิจที่เกิดใหม่จะดูดซับเอาแรงงานจากภาคเกษตรเข้าไปมากพอที่จะทำให้เกิดการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจไปสู่เศรษฐกิจอุตสาหกรรม

แรงกดดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง (หรือเป็นอุปสรรคต่อการเปลี่ยนแปลง) อีกด้าน มาจากนโยบายที่เกี่ยวข้องกับสินเชื่อการเกษตร และนโยบายปัจจัยการผลิตและเทคโนโลยีใหม่ ซึ่งเติบโตมาพร้อมกัน ในปี พ.ศ. 2509 รัฐบาลได้ก่อตั้งธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ขึ้นมา เพื่อทำหน้าที่จัดหาสินเชื่อให้แก่เกษตรกร สินเชื่อดังกล่าวนี้นำไปใช้ในการลงทุนด้านการเกษตร ได้แก่ การจัดซื้อปัจจัยการผลิต คือ ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ตลอดจนเครื่องจักรทางการเกษตร อย่างเช่น รถไถเดินตาม (โสภณ ทองปาน, 2536) ช่วงเวลาหลังจากนั้นมาได้เกิดการเปลี่ยนผ่านในระดับฟาร์มอย่างเห็นได้ชัด คือ มีการใช้ปัจจัยการผลิตใหม่ ๆ ทั้งปุ๋ยและยาฆ่าแมลงเพิ่มขึ้น และแน่นอนที่สุดว่าได้ทำให้ “ผลิตภาพ” โดยรวมเพิ่มขึ้นด้วย อย่างไรก็ตาม การเพิ่มขึ้นของผลผลิตเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการเพิ่มหนี้สินของครัวเรือน ส่วนการเพิ่มรายได้ก็มีความผันแปรไปตามราคาตลาด การศึกษาของ Promphakping (2000) ในหมู่บ้านดอนหัน จังหวัดขอนแก่น ชี้ว่าชาวบ้านจำนวนมากได้หันไปใช้รถไถเดินตามแทนแรงงานสัตว์ โดยครัวเรือนประเมินว่ารถไถเดินตามที่บ้านเป็นเจ้าของร่วมกันทั้งหมู่บ้าน สามารถทำงานไถนาได้เสร็จภายในสองสัปดาห์เท่านั้น การคำนวณนี้ชี้ให้เห็นว่าชาวบ้านอาจจะซื้อรถไถเดินตามมาเพื่อใช้งานเพียงสองหรือสามเดือนเท่านั้น รถไถจึงถูกใช้งานต่ำกว่าความสามารถ (ในขณะที่ดอกเบี้ยเงินกู้ ธ.ก.ส. คำนวณเต็มเวลาเป็นรายปี) ตลอดระยะเวลากว่า 50 ปีที่ผ่านมา ธ.ก.ส. มีความเติบโตจากการดำเนินงานมาตลอด พร้อมกันนี้ก็เกิดความเติบโตและการขยายตัวของธุรกิจเกี่ยวกับปัจจัยการผลิตทางการเกษตร ที่สำคัญก็คือหนี้สินของเกษตรกรก็เติบโตหรือขยายตัวไปพร้อมกันด้วย ปัจจุบันหนี้ครัวเรือนเกษตรกรกลายเป็นวงจรที่ทั้งเกษตรกรและ ธ.ก.ส. ยากที่จะหลุดออกจากวงจรอันนี้ ดังกราฟข้างล่างนี้ที่ชี้ให้เห็นว่าในช่วงประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา แม้รายได้ของครัวเรือนเกษตรกรจะเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องตามภาวะเศรษฐกิจของประเทศ แต่หนี้สินของครัวเรือนเกษตรกรก็เพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัว เมื่อนำเอาหนี้สินเฉลี่ยหักออกจากรายได้เฉลี่ยก็จะพบว่ารายได้เฉลี่ยของครัวเรือนเพิ่มขึ้นเพียงเล็กน้อยหรือเกือบจะไม่เพิ่ม นอกจากนี้ การเพิ่มขึ้นของรายได้เฉลี่ยของครัวเรือน

เกษตรกรปรากฏชัดในช่วงที่การเมืองของประเทศเป็นแบบประชาธิปไตย ซึ่งผู้มีสิทธิออกเสียงเลือกตั้งที่เป็นเกษตรกรหรือคนในชนบทมีอิทธิพลต่อนโยบาย แต่นับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2556 เป็นต้นมา การเพิ่มขึ้นของรายได้เฉลี่ยของครัวเรือนเกษตรกร เมื่อพิจารณาจากกราฟมีลักษณะเกือบจะคงที่ ในขณะที่หนี้สินเฉลี่ยของครัวเรือนเกษตรกรยังมีแนวโน้มที่จะเพิ่มขึ้น

ภาพที่ 1.2 รายได้และหนี้สินเฉลี่ยของครัวเรือนภาคเกษตร ระหว่างปี พ.ศ. 2539 - 2558

ที่มา: สำนักงานสถิติแห่งชาติ (อ้างอิงใน สำนักงานเศรษฐกิจการคลัง, 2561)

กรอบนโยบายอีกอย่างที่เริ่มต้นในช่วงนี้ แต่ไม่ประสบผลสำเร็จนัก คือ การปฏิรูปที่ดิน ในหลายประเทศ พบว่า นโยบายการปฏิรูปที่ดินนอกจากจะใช้เครื่องมือในการเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรแล้ว ยังเป็นเครื่องมือในการกระจายรายได้และสร้างความเป็นธรรมให้กับสังคมด้วย สำหรับประเทศไทยในปี พ.ศ. 2518 ได้มีการประกาศใช้กฎหมายปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรออกมาใช้และมีการปรับปรุงครั้งสำคัญ เมื่อปี พ.ศ. 2532 นโยบายการปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตรเน้นจัดหาที่ดินให้เกษตรกรทำการเกษตร แต่จำกัดสิทธิในการเป็นเจ้าของที่ดินที่ได้รับการจัดสรร ไม่สามารถแบ่งแยก ซื้อขายและไม่สามารถโอนเป็นกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลได้ (ยกเว้นการตกทอดเป็นมรดก) เหตุผลที่สำคัญในการดำเนินการเช่นนี้เพื่อป้องกันการสูญเสียที่ดินของเกษตรกรด้วยการขาย (สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (ทีดีอาร์ไอ), 2535) ที่ดินที่นำมาใช้ในการปฏิรูปเป็นที่ดินของรัฐ โดยเฉพาะป่าเสื่อมโทรม ในปี พ.ศ. 2535 สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทยประเมินว่ามีที่ดินของรัฐ จำนวนประมาณ 128 ล้านไร่ เมื่อปี พ.ศ. 2551 สำนักงานปฏิรูปที่ดินรายงานว่ามีที่ดินที่ได้รับประกาศให้เป็นเขตปฏิรูป จำนวน 54,917,051 ไร่ มีการจัดสรรที่ดินให้เกษตรกรไปแล้วจำนวน 39,961,663 ไร่ (Division of Technical Affairs, Land Reform Bureau, 2018) การปฏิรูปที่ดินโดยไม่ได้ให้กรรมสิทธิ์เอกชนในที่ดินทำกินอย่างเต็มรูปแบบ ดูเหมือนว่าสามารถกันพลังตลาดที่จะเข้ามาสร้างผลเสียหายให้แก่เกษตรกรและทำให้เกษตรกรยังคงอยู่ในอาชีพเกษตรเป็นจำนวนมาก

อย่างไรก็ตาม การไม่ได้รับสิทธิอย่างเต็มรูปแบบทำให้เกษตรกรขาดแรงจูงใจในการลงทุนปรับปรุงที่ดิน และทำให้เกิดตลาดที่ดินนอกระบบ การซื้อขายที่ดินปฏิกูรูป แม้จะไม่ถูกต้องตามกฎหมาย แต่ก็เป็นเรื่องปกติ ในทางทฤษฎีการที่เกษตรกรไม่มีกรรมสิทธิ์ในที่ดิน เป็นเหตุผลหลักอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดความเสื่อมโทรมของทรัพยากรดิน ที่เรียกว่า “โศกนาฏกรรมของส่วนรวม” (Common Tragedy)

1.4.5 ผู้ผลิตรายย่อยกับห่วงโซ่อุปทานของอุตสาหกรรมเกษตร

ดังที่ได้กล่าวไว้ตอนต้นแล้วว่าในระยะปัจจุบันระบบอาหารของโลกและของภูมิภาคต่าง ๆ ถูกครอบงำโดยธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ แต่ในขณะเดียวกันผู้ผลิตรายย่อย หรือ Small Holders ก็เป็นรูปแบบหลักของการผลิตทางการเกษตรควบคู่กับธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ การดำรงอยู่และความสัมพันธ์ระหว่างผู้ผลิตรายย่อยและธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ จึงกำหนดความเป็นไปของระบบอาหารของโลกและของภูมิภาค ในส่วนต่อไปจะเป็นการทบทวนผู้เกี่ยวข้องสองกลุ่มนี้ โดยเน้นบริบทของประเทศไทย

ผู้ผลิตรายย่อยเป็นใคร ? จากการทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับงานศึกษาที่มุ่งเน้นไปที่กลุ่มเกษตรกร พบว่า มีการให้นิยามความหมายของเกษตรกรในลักษณะของความเป็น “รายย่อย” ไว้หลากหลาย ทั้งที่เป็นเกษตรกรในภาคเกษตรโดยรวม เช่น Small Producer, Small Holder หรือ Small Holder Farmers และเฉพาะเจาะจงที่เกษตรกรรายย่อยผู้ทำหน้าที่ผลิตอาหาร เช่น Food Producer, Small Scale Food Producer และ Small Farmers (ฟาลวีย์, 2548) ขณะที่ FAO ได้มีการกล่าวถึงเกษตรกรในฐานะประชากรกลุ่มเป้าหมาย เพื่อให้บรรลุเป้าหมายการพัฒนาอย่างยั่งยืน (Sustainable Development Goals: SDGs) โดยมีการระบุถึงคำศัพท์ภาษาอังกฤษและคำนิยามของเกษตรกรกลุ่มนี้ว่า “Small Holders” คือ “เกษตรกรที่ทำการบริหารจัดการฟาร์ม ภายใต้โครงสร้างที่มีข้อจำกัดทั้งด้านทรัพยากร เทคโนโลยีและตลาดอย่างเหมาะสม” (FAO, 2017)

การนิยามความหมายของกลุ่มเกษตรกรที่อยู่ภายใต้ข้อจำกัดดังกล่าวนี้ พบว่า มีข้อถกเถียงถึงการจำแนกความเป็นรายย่อย โดยพิจารณาจากองค์ประกอบที่แตกต่างกันออกไป ไม่ว่าจะเป็นจากขนาดของที่ดิน จากแหล่งที่มาของแรงงาน จากขนาดทุนและเทคโนโลยี หรือบางเอกสารมีการพิจารณาหลายองค์ประกอบร่วมกัน โดยในบรรดาเอกสารที่เกี่ยวข้องนี้งานศึกษาส่วนใหญ่พิจารณาเกษตรกรรายย่อยจากเงื่อนไขด้านขนาดของที่ดินตามที่ธนาคารโลกได้กำหนด ซึ่งระบุไว้ที่ไม่เกิน 12.5 ไร่ (2 Ha or Less) นอกจากนี้ บางงานศึกษายังได้กล่าวถึงเงื่อนไขด้านการใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นหลักร่วมด้วย อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันก็ได้มีข้อถกเถียงถึงการใช้นิยามของที่ดินไม่เกิน 12.5 ไร่ ในการกำหนดความเป็นรายย่อยของกลุ่มเกษตรกร เนื่องจากเกษตรกรของแต่ละประเทศมีเงื่อนไขภายในแตกต่างกัน การใช้นิยามที่ดินดังกล่าวเป็นตัวกำหนดยังขาดหลักฐานทางสถิติที่ครอบคลุมลักษณะความเป็นรายย่อยของเกษตรกรจากประเทศต่าง ๆ ทั่วโลก นอกจากนี้ ยังมีข้อมูลว่าปัจจุบันกลุ่มเกษตรกรทั่วโลกที่ทำการผลิตบนที่ดินขนาดเล็กหรือมีที่ดินน้อยกว่า 12.5 ไร่ มีเหลืออยู่เพียงร้อยละ 12 เท่านั้น (Lowder et al., 2016)

ปัจจุบันมีการประมาณการว่าทั่วโลกยังคงมีฟาร์มเกษตรมากกว่า 570 ล้านแห่ง ในจำนวนนี้ประมาณร้อยละ 74 อยู่ในทวีปเอเชีย และประมาณร้อยละ 90 หรือมากกว่า 500 ล้านแห่ง เป็นฟาร์มขนาดเล็กและเป็นการผลิตระดับครัวเรือน (Lowder et al., 2016) และในปัจจุบันภาษาอังกฤษที่ใช้ในวงนโยบายองค์กรระหว่างประเทศ เรียกว่า Small Holders) จากการสำมะโนการเกษตรของไทย ในปี พ.ศ. 2557 ชี้ว่า

ประเทศไทยมีจำนวนครัวเรือนเกษตรกรทั้งหมด จำนวน 5.906 ล้านครัวเรือน ในจำนวนนี้เป็นเกษตรกรในภาคอีสาน จำนวน 2.744 ล้านครัวเรือน ภาคเหนือ จำนวน 1.304 ล้านครัวเรือน ภาคกลาง จำนวน 0.804 ล้านครัวเรือน และภาคใต้ จำนวน 1.06 ล้านครัวเรือน ครัวเรือนเกษตรกรเหล่านี้ส่วนใหญ่ไม่ได้ทำการเกษตรอย่างเดียว แต่ส่งแรงงานรุ่นใหม่ ๆ เข้าไปทำงานในเมืองหรือไปทำงานต่างประเทศ อย่างเช่นประเทศไต้หวันหรือเกาหลีใต้ (ลักษณะเช่นนี้ คือ ความสัมพันธ์ระหว่างเขตอุตสาหกรรมก้าวหน้าและเขตเกษตรกรรมล้าหลัง ที่เรียกเขตอุตสาหกรรมก้าวหน้า เนื่องจากความสามารถในการประโยชน์จากแรงงานเกษตร โดยที่ไม่จำเป็นต้องผนวกเอาแรงงานเกษตรเข้าไปอยู่ในระบบจ้างงานอย่างเป็นทางการเต็มรูปแบบ) ครัวเรือนเกษตรกรอาศัยแรงงานของตนเองหรือแรงงานรับจ้างท้องถิ่นในการทำการเกษตร นอกจากการส่งแรงงานไปทำงานนอกภาคเกษตรแล้ว ครัวเรือนยังอาจจะมีธุรกิจการผลิตหรือบริการต่าง ๆ อย่างเช่น การเร่ขายสินค้าในตลาดนัดหรือในหมู่บ้านชนบท ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกษตรกรเหล่านี้ไม่ได้เป็นเพียงผู้ผลิตสินค้าเกษตรเท่านั้น แต่กลายมาเป็น “ผู้ประกอบการ” ธุรกิจขนาดเล็ก (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2559) กล่าวโดยย่อ ภายในห่วงโซ่อุปทานของระบบเกษตร เกษตรกรรายย่อยเป็นผู้ผลิตสินค้าเกษตร ทั้งที่เป็นอาหารและเป็นวัตถุดิบในอุตสาหกรรมอื่น ๆ ส่งมอบให้แก่ผู้กระจายผลผลิต ในขณะเดียวกันก็เป็นแหล่งที่มาของแรงงานของภาคอุตสาหกรรมและการบริการ มีเกษตรกรจำนวนหนึ่งที่นอกเหนือจากการผลิตและส่งมอบสินค้าในรูปของสินค้าเกษตรและแรงงาน เขายังเป็น “ผู้ประกอบการชนบท” เมื่อว่างจากการทำเกษตร ที่สำคัญก็คือ มีสินค้าที่เกษตรกรผลิตขึ้นมา นอกเหนือจากส่งมอบให้แก่ผู้กระจายสินค้าแล้ว เกษตรกรจำนวนมากเก็บผลผลิตส่วนหนึ่งไว้บริโภคเอง โดยเฉพาะข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักของเกษตรกร

เมื่อประมาณกว่า 3 ทศวรรษที่ผ่านมาได้เกิดเครื่องมือหรือนวัตกรรมทางการผลิตที่นำมาใช้กับภาคเกษตรกรรม และทำให้ตำแหน่งของเกษตรกรในห่วงโซ่อุปทานมีลักษณะที่แตกต่างออกไปจากที่กล่าวไว้ข้างต้น คือ ระบบเกษตรพันธสัญญา ในประเทศไทยเกษตรพันธสัญญาปรากฏมานานแล้ว แต่ได้กลายเป็นกระแสหลักในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530 – 2534) เรียกว่าโครงการสี่ประสาน ประกอบด้วย ความร่วมมือของธุรกิจการเกษตร เกษตรกร สถาบันทางการเงินของรัฐ (คือ ธ.ก.ส.) และภาครัฐ ซึ่งอาจจะเรียกได้ว่าเป็นเกษตรพันธสัญญาที่อำนวยความสะดวกโดยรัฐ ในช่วงของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 6 นี้เอง มีโครงการเกษตรพันธสัญญาที่ได้รับอนุมัติจำนวน 20 โครงการ มี 2 โครงการที่ไม่ได้นำไปปฏิบัติ (คือ โครงการปลูกต้นยูคาลิปตัสเพื่ออุตสาหกรรมกระดาษ และโครงการเลี้ยงหมูแบบบูรณาการ) โครงการนี้เกี่ยวข้องกับสินค้าเกษตรหลายประเภท อย่างเช่น หน่อไม้ฝรั่ง ป่านรามิ ฝัสดำสำหรับอุตสาหกรรมเยื่อกระดาษ ละหุ่ง ข้าว ทานตะวัน ข้าวสาลี ข้าวบาร์เลย์ ข้าวโพดพันธุ์ผสม ข้าวฟ่าง และมะม่วงหิมพานต์ รายงานของกรมส่งเสริมการเกษตรเมื่อช่วงสิ้นสุดแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 6 ได้สรุปให้เห็นปัญหาของระบบเกษตรพันธสัญญาหลายอย่าง แต่ก็มีข้อเสนอแนะว่าระบบเกษตรพันธสัญญาควรจะดำเนินการต่อไป ในแผนพัฒนาฯ ฉบับต่อ ๆ มา ไม่ปรากฏเรื่องเกษตรพันธสัญญาอยู่ในแผนของทางราชการ (ซึ่งอาจจะเนื่องมาจากว่าภาคธุรกิจเอกชนได้นำเอาแนวคิดเกษตรพันธสัญญาไปใช้อย่างกว้างขวางแล้ว) แต่ในทางธุรกิจการเกษตรของไทยถือว่าประสบความสำเร็จในการผลักดันให้ระบบเกษตรพันธสัญญาได้เข้าไปอยู่ในกรอบความร่วมมือระหว่างประเทศ คือ “Ayeawady-Chao Phraya-Mekong Economic Cooperation Strategy – ACMECS” (Sriboonchitta & Wiboonpong, 2008)

การเกษตรแบบพันธะสัญญานำมาใช้เพื่อขยายขีดจำกัดการเข้าถึงปัจจัยการผลิต ความรู้ และเทคโนโลยีทางการผลิตของเกษตรกรรายย่อย และที่สำคัญ คือ เกษตรพันธะสัญญามักจะถูกใช้เป็นเครื่องมือในการกระจายสินค้าเกษตรให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น ป้องกันการผันผวนของราคาสินค้าเกษตร โดยมีการตกลงราคาล่วงหน้า เกษตรพันธะสัญญาเป็นนโยบายของบริษัทธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่หลายบริษัทในประเทศไทย กรณีแรก คือ การปลูกอ้อยที่อยู่ภายใต้อุตสาหกรรมน้ำตาลก็มีลักษณะเป็นเกษตรพันธะสัญญา เนื่องจากกฎหมายและน้ำตาลที่กำหนดให้ 1) จำกัดการออกไปอนุญาตในการตั้งโรงงานและการส่งออก 2) การกระจายสินค้าถูกควบคุมโดยรัฐ 3) มีการควบคุมราคาน้ำตาลภายใน ซึ่งในประเด็นนี้ทำให้อุตสาหกรรมน้ำตาลได้รับการปกป้อง แม้ว่าราคาน้ำตาลโลกจะตกต่ำ และ 4) กฎหมายกำหนดให้มีการแบ่งปันกำไรระหว่างผู้ปลูกและอุตสาหกรรมน้ำตาล สัดส่วน 70 ต่อ 30 กฎหมายเหล่านี้ทำให้การปลูกอ้อยอยู่ในรูปแบบพันธะสัญญา โดยสมาคมผู้ปลูกอ้อยจะเป็นผู้รับโควตาในการปลูกอ้อยมากระจายให้แก่สมาชิก และมีการกำหนดผู้รับซื้อและตกลงราคาล่วงหน้า ในปัจจุบันมีโรงงานน้ำตาลจำนวน 51 โรงงานเปิดดำเนินการอยู่ทั่วประเทศ มีกำลังการผลิตรวมกัน 105.96 ล้านตันอ้อย มีบริษัทมิตรผลและไทยรุ่งเรืองเป็นอุตสาหกรรมอ้อยและน้ำตาลรายใหญ่ มีส่วนแบ่งทางการตลาดรวมกัน 36% ในฤดูกาลเพาะปลูกปี พ.ศ. 2550 - 2551 สถิติทางราชการรายงานว่าประเทศไทยปลูกอ้อยรวมกันเป็นพื้นที่ 11.03 ล้านไร่ หรือคิดเป็นประมาณร้อยละ 11.56 ของพื้นที่ทางการเกษตรทั้งหมด มีผู้ปลูกอ้อยจำนวน 309,821 ราย หรือคิดเป็นประมาณร้อยละ 6 ของเกษตรกรทั้งประเทศ อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริงมีเกษตรกรที่เป็นลูกไร่รับเอาโควตามาจากผู้อื่นและไม่ได้จดทะเบียนปลูกอ้อยอีกจำนวนมาก ในช่วงรัฐบาลภายใต้คณะรักษาความสงบแห่งชาติ (คสช.) มีการอนุญาตตั้งโรงงานน้ำตาลเพิ่มเติมอีก เนื่องจากมองว่าการปลูกอ้อยของเกษตรกรเป็นการแก้ปัญหาเรื่องการจัดหาปัจจัยการผลิตและการหาแหล่งจำหน่ายผลผลิตได้ดี ในห่วงโซ่อุปทานของอุตสาหกรรมอ้อยและน้ำตาล เกษตรกรรายย่อยจึงเป็นเสมือน Suppliers วัตถุดิบเพื่อผลิตน้ำตาลโดยตรง

ในขณะที่อุตสาหกรรมอ้อยและน้ำตาลเป็นระบบเกษตรพันธะสัญญาที่มีรัฐเข้าไปเกี่ยวข้อง (มีกฎหมายเกี่ยวกับอ้อยและน้ำตาล ซึ่งเป็นเหตุให้ประเทศบราซิลนำเรื่องไปร้องเรียน WTO กล่าวหาว่ารัฐเข้าไปอุดหนุนสินค้าเกษตร เพื่อกดดันให้ประเทศไทยยกเลิกหรือแก้กฎหมายดังกล่าวนี้) กรณีที่สอง ระบบเกษตรพันธะสัญญาภายใต้บริษัทเอกชนที่ไม่มีรัฐเข้าไปเกี่ยวข้องโดยตรง กลุ่มธุรกิจเอกชนที่ใหญ่ที่สุดที่ใช้นโยบายเกษตรพันธะสัญญา คือ กลุ่มบริษัทในเครือเจริญโภคภัณฑ์ (C.P.) เริ่มดำเนินธุรกิจมาตั้งแต่ปี ค.ศ. 1921 และเติบโตกลายเป็นบริษัทข้ามชาติขนาดใหญ่ และแตกแขนงเส้นทางธุรกิจออกไปเป็นจำนวนมาก ภายใต้ชื่อบริษัท ซีพีกรุ๊ป ภายใต้กลุ่มบริษัทนี้กลุ่มธุรกิจอาหารหรือที่เรียกย่อว่า ซี.พี.เอฟ (C.P.F) ถือว่าเป็นกลุ่มธุรกิจที่ใหญ่ที่สุด ในปัจจุบันภายใต้กลุ่มนี้มีจำนวนบริษัทจัดตั้งขึ้นมา 127 บริษัท โดย 96 บริษัท ดำเนินธุรกิจในประเทศไทย ส่วนอีก 17 บริษัทดำเนินธุรกิจในต่างประเทศ และอีก 14 บริษัทดำเนินธุรกิจที่ไม่เกี่ยวกับการเกษตรโดยตรง ธุรกิจของ ซี.พี.เอฟ. ครอบคลุมการผลิตอาหารสัตว์ ปุ๋ย เมล็ดพันธุ์และธุรกิจแปรรูปอาหารสำเร็จรูปและกึ่งสำเร็จรูป ในปี ค.ศ. 2012 บริษัทรายงานว่าผลกำไรจากการประกอบธุรกิจของกลุ่ม ซี.พี.เอฟ. รวมกันสูงถึง 209,313 ล้านบาท (ในปีเดียวกันนี้กระทรวงกลาโหมได้รับจัดสรรงบประมาณแผ่นดินจำนวนใกล้เคียงกันกับกำไรของกลุ่มบริษัท ซี.พี.เอฟ. คือ 222,436 ล้านบาท) (Laurujisawat, 2012)

แน่นอนที่สุดว่าขนาดธุรกิจที่ใหญ่โตทำให้กลุ่มธุรกิจซีพีและกลุ่มธุรกิจการเกษตรอื่น ๆ ทำให้เกษตรกรรายย่อยจำนวนมากอยู่ใน “เกษตรพันธสัญญา” ของธุรกิจการเกษตรเหล่านี้ ทำหน้าที่ในการจัดหาปัจจัยการผลิต ความรู้และเทคโนโลยีสมัยใหม่ ตลอดจนการสร้างช่องทางในการระบายสินค้าของตนเอง (ธุรกิจเหล่านี้เข้าไปลงทุนในอุตสาหกรรมการค้าปลีกอาหารด้วย) ตำแหน่งแห่งที่ของผู้ผลิตรายย่อยในห่วงโซ่อุปทาน จึงไม่ใช่ผู้ผลิตสินค้าเกษตรอิสระ แต่ถูกผนวกเข้ามาอยู่ในห่วงโซ่อุปทานของอุตสาหกรรมนั้น ๆ แต่เงื่อนไขความสัมพันธ์ระหว่างอุตสาหกรรมและผู้ผลิตรายย่อยก็ไม่ใช่แบบ “นายจ้าง-ลูกจ้าง” ธุรกิจการเกษตรจ่ายค่าตอบแทนเพื่อแลกเปลี่ยนกับสินค้าเกษตรที่ส่งมอบให้แก่บริษัทตามข้อกำหนดทั้งปริมาณและคุณภาพ โดยไม่ต้องรับผิดชอบต่อสวัสดิการของแรงงานผู้ทำการผลิตที่นอกเหนือจากพันธสัญญานี้ ธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ไม่จำเป็นต้องสะสมที่ดินขึ้นมาด้วยตนเอง ไม่จำเป็นต้องจ้างแรงงานมาทำการผลิต แต่สามารถได้ประโยชน์จากการที่เกษตรกรรายย่อยยังคงมีที่ดินทำกินของตนเอง เกษตรแบบพันธสัญญา ได้ช่วยให้ธุรกิจการเกษตรสามารถเข้าถึงที่ดินและแรงงานเกษตรได้อย่างกว้างขวาง ที่สำคัญ คือ ธุรกิจการเกษตรเติบโตขึ้นมาก็ได้จากการได้รับการส่งมอบสินค้าเกษตรเพื่อนำไปเป็นวัตถุดิบหรือเพื่อแปรรูปไปสู่ตลาดเพียงอย่างเดียว บริษัทเหล่านี้มักจะได้ประโยชน์จากพันธสัญญาที่กำหนดให้ต้องใช้ปัจจัยการผลิตของบริษัทด้วย นี่คือการตำแหน่งแห่งที่ของผู้ผลิตรายย่อยภายใต้ระบบเกษตรพันธสัญญา

1.4.6 อาหารท้องถิ่นในแนวคิดเชิงระบบ

คำว่า “ระบบ” เป็นคำที่แพร่หลายในวงวิชาการมานานแล้ว ทั้งในวิทยาศาสตร์ธรรมชาติและในวงวิชาการทางสังคมศาสตร์ มีคำหลัก ๆ 3 คำในภาษาอังกฤษที่เกี่ยวข้อง แม้ว่าทั้ง 3 คำจะมีลักษณะร่วมกันหลายอย่าง แต่ก็มีความหมายที่จำเพาะ ได้แก่ System Theory, System Dynamics, and System Thinking คำแรก ในภาษาไทย คือ ทฤษฎีระบบ หลายถึง ทฤษฎีทั่วไป (General Theory) ที่ใช้อธิบายทำความเข้าใจหรือทำนายความเป็นไปของธรรมชาติหรือสังคม โดยมีข้อสมมติหลัก คือ 1) สรรพสิ่งทั้งปวง (ทั้งธรรมชาติและสังคมมนุษย์) มีธรรมชาติของการทำงานที่เป็นระบบ 2) ระบบหนึ่งใดอาจจะประกอบด้วย ระบบย่อย ๆ หลายระบบ ซึ่งเรียกว่า “ระบบย่อย” ซึ่งมีขอบเขตที่สามารถแยกให้เห็นหรือสังเกตเห็นได้ และ 3) มีการทำงานของระบบย่อยในลักษณะที่พึ่งพาและสอดประสานกัน (Interdependent and Interpenetration) การพึ่งพาและสอดประสานกันของระบบย่อยนี้ทำให้เกิดเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นที่จุดหนึ่งจุดใดของระบบย่อมส่งผลกระทบต่อระบบทั้งหมด สำหรับคำว่า System Thinking เป็นแนวคิดที่ใช้ในวงการบริหารเป็นหลัก ตัวอย่างของการประยุกต์ใช้วิธีคิดเชิงระบบ คือ The Fifth Discipline ที่นำเสนอโดย Peter Senge (1990) โดย Senge เสนอว่าวิธีคิดเชิงระบบวางอยู่บนตัวแบบของความคิด หรือ Mental Model ซึ่ง Senge นำมาใช้ในการแก้ไขปัญหาของกลุ่ม โดยใช้ “กระบวนการเรียนรู้” เพื่อนำไปสู่การริ่ค้นหาข้อจำกัดของการรับรู้ (Perception) อันเป็นรากเหง้าหรือที่มาของปัญหาของกลุ่ม แนวคิดของ Peter Senge ในปัจจุบันนี้ได้วิวัฒนาการไปสู่การสร้างความรู้ร่วม หรือ Co-Production of Knowledge ซึ่งถูกนำมาใช้อย่างแพร่หลายในการแก้ไขปัญหาที่มีความสลับซับซ้อน

ส่วนคำว่า System Dynamics หรือ “พลวัตระบบ” เกี่ยวข้องกับความคิดเรื่องระบบอาหารท้องถิ่นที่เรานำมาใช้ในที่นี้ โดยพื้นฐานแล้ว คำว่า พลวัตระบบ เป็นวิธีวิทยา (ทฤษฎีและวิธีการศึกษาวิจัย) ที่อาศัยเทคนิคการสร้างตัวแบบ โดยเฉพาะตัวแบบหรือโมเดลทางคณิตศาสตร์สำหรับศึกษาปัญหาที่มีความ

ซับซ้อน พฤติกรรมของปัญหาที่ศึกษาไม่ได้มีลักษณะเป็นสมการเส้นตรง (Linear) การพัฒนาแนวคิดและการประยุกต์ใช้แนวคิดพลวัตระบบ เริ่มต้นมาตั้งแต่คริสต์ทศวรรษที่ 1950 หนึ่งในผู้นำคนสำคัญ คือ J. Forester ที่เข้าไปมีส่วนร่วมในการสร้างโมเดลเพื่อทำนายการเปลี่ยนแปลงในระดับโลก แนวคิดพลวัตระบบที่นำไปใช้ขึ้นอยู่กับสมมติฐานที่ว่า “ทรัพยากรที่มนุษย์และธรรมชาติใช้ร่วมกันอยู่ในโลกมีความเชื่อมโยงกัน” (Interlocking) กลุ่มนักวิชาการ Club of Rome ได้ขอให้ J. Forester ซึ่งในขณะนั้นเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านพลวัตระบบสร้างโมเดลในระดับโลกขึ้นมาและนำเอาโปรแกรมคอมพิวเตอร์มาใช้ในการ Simulate และพยากรณ์การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น โดยมีปัจจัยที่เกี่ยวข้อง 5 ด้าน ได้แก่ 1) ประชากร 2) ทรัพยากรที่ไม่สามารถนำกลับมาใช้ใหม่ได้ 3) ผลผลิตอาหารต่อหัวประชากร 4) ผลผลิตอุตสาหกรรมต่อหัวประชากร และ 5) มลภาวะ ผลของการ Simulate ปัจจัยทั้ง 5 ด้านได้ทำนายไว้ว่า โลกของเราจะ “ทะลุขีดจำกัด” (Overshoot) กล่าวคือ โลกก้าวไปสู่ภาวะที่ผลผลิตอาหารไม่เพียงพอกับจำนวนประชากร (ซึ่งเพิ่มขึ้นแบบ Exponential หรือแบบทวีคูณ) ผลผลิตทางอุตสาหกรรมก็จะตกต่ำลง ในขณะที่มลภาวะเกินขีดความสามารถของเทคโนโลยีที่จะควบคุมได้ คำทำนายนี้ออกมาในรูปแบบของหนังสือ ชื่อ Limit to Growth (Meadows et al., 1972) และได้รับการแปลเป็นภาษาต่าง ๆ เผยแพร่ไปทั่วโลก ความคิดเรื่อง Limit to Growth ในระยะแรก ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์จากนักวิชาการ โดยเฉพาะนักเศรษฐศาสตร์ที่มองว่ามนุษย์จะสามารถสร้างนวัตกรรมและเทคโนโลยีขึ้นมา และมีผลทำให้ “ขีดจำกัด” เลื่อนสูงขึ้นไปอีกได้ (อย่างเช่น การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรที่สามารถใช้ปุ๋ยหรือเทคโนโลยีต่าง ๆ เพื่อให้ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นในที่ดินขนาดเท่าเดิม) อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่อง Limit to Growth กลับมาปรากฏเด่นชัดเมื่อภายใต้กระบวนการเคลื่อนไหวสิ่งแวดล้อมที่มองว่าทรัพยากรธรรมชาติบนโลกมีโอกาที่จะพังทลายและนำหายนะมาสู่มนุษย์ได้ และในปัจจุบันกระบวนการเคลื่อนไหวเรื่องการเปลี่ยนแปลงสภาพอากาศหรือภาวะโลกร้อนก็ถือว่าอยู่ในแนวนี

โครงการนี้มองว่า “ระบบอาหาร” เป็น พลวัตระบบ กล่าวคือ เป็นระบบที่มีความซับซ้อน มีระบบย่อยหลายระบบ และเป็นพฤติกรรมที่ไม่ได้เป็นลักษณะเส้นตรง ระบบอาหาร (Food Systems) จำแนกได้เป็น 2 ระบบ คือ 1) ระบบอาหารเกษตรอุตสาหกรรม (Agro-Industrial Food System) มีห่วงโซ่อุปทานยาว คือ มุ่งผลิตอาหารด้วยกระบวนการผลิตขนาดใหญ่ มีการใช้ที่ดินและเครื่องจักรในการผลิตอย่างเข้มข้น มีการแบ่งงานกันทำระหว่างประเทศ การแข่งขันผ่านกลไกตลาดและเชื่อมโยงอาหารจากแต่ละประเทศไปยังผู้บริโภคที่อยู่ห่างไกลออกไป 2) ระบบอาหารในระดับท้องถิ่นหรือภูมิภาค (Local or Regional Food Systems) คือ การผลิตและการกระจายอาหารที่ดำเนินการโดยเกษตรกรรายย่อย (Small Producer) ในพื้นที่ขนาดเล็กที่อาศัยทรัพยากรจากธรรมชาติเป็นหลัก มีการใช้แรงงานคนต่อพื้นที่ในสัดส่วนที่สูงกว่าระบบแรก (Norberg-Hodge et al., 2002)

ถ้าหากมองโดยรวม ระบบอาหารท้องถิ่น มีระบบหรือองค์ประกอบย่อย 4 ส่วน คือ 1) ปัจจัยขับเคลื่อนหรือปัจจัยนำเข้าในระบบ 2) การผลิตอาหารท้องถิ่น 3) การกระจายอาหาร และ 4) การบริโภคและผลลัพธ์ระบบอาหาร ส่วนปัจจัยขับเคลื่อนระบบอาหารท้องถิ่น มีระบบย่อยอีก 4 ระบบ ได้แก่ 1) นโยบายทั้งของรัฐและของหน่วยงานระหว่างประเทศ โดยเฉพาะนโยบายเกี่ยวกับเรื่องเกษตรและอาหาร หรือนโยบายสังคม (อย่างเช่น นโยบายรับจำนำข้าว ซึ่งส่งสัญญาณไปถึงการผลิตข้าวในระบบ) 2) ระบบนิเวศธรรมชาติ ซึ่งเป็นพื้นฐานและให้ “บริการนิเวศ” (Ecosystem Services) แก่การผลิตด้านการเกษตร ทั้งในแง่ของความอุดมสมบูรณ์ของดิน น้ำและอื่น ๆ 3) การขยายตัวของบริษัทข้ามชาติและธุรกิจการเกษตร

ขนาดใหญ่ โดยเฉพาะที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการผลิตของเกษตรกรรายย่อย อย่างเช่น การเกษตรพันธะสัญญา (Contract Farming) อุตสาหกรรมอาหารเข้ามามีบทบาทในแง่ต่าง ๆ ในพลวัตระบบอาหารท้องถิ่น อย่างเช่น การเข้ามาควบคุมปัจจัยการผลิต การควบคุมแรงงานผ่านระบบเกษตรพันธะสัญญา โดยที่เกษตรกรรายย่อยยังคงเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตหลักในการเกษตร ได้แก่ ที่ดินและแรงงาน และ 4) พลวัตของเศรษฐกิจสังคมท้องถิ่น โดยเฉพาะการกลายเป็นเมือง (Urbanization) ที่กระจายออกไปสู่ชุมชนชนบท การกลายเป็นเมืองที่เกี่ยวข้องไปถึงระบบอาหารท้องถิ่น คือ ธรรมเนียมการบริโภคอาหารแบบเมือง โดยเฉพาะอาหารปรุงสำเร็จรูปหรืออาหารกึ่งปรุงสำเร็จ ตัวชี้วัดถึงธรรมเนียมการบริโภคอาหารแบบเมืองก็คือการแพร่กระจายของร้านสะดวกซื้อ ซึ่งกระจายออกไปอยู่ในชุมชนระดับเมือง ระดับอำเภอ ระดับตำบลหรือแม้กระทั่งชุมชนหมู่บ้านขนาดใหญ่ในชนบทอย่างกว้างขวาง

สำหรับการผลิตอาหารในท้องถิ่นมีระบบย่อย ประกอบด้วย กิจกรรมการผลิตของเกษตรกรรายย่อย หรือ Small Holders เป็นหลัก เกษตรกรรายย่อยได้รับอิทธิพลจากเศรษฐกิจสังคมในวงกว้าง (การผนวกเข้ากับตลาดหรือเศรษฐกิจทุนนิยม) นโยบายของรัฐและองค์กรเหนือรัฐ เกษตรกรรายย่อยถูกจำกัดโดยนิเวศธรรมชาติ เพราะการผลิตต้องพึ่งพาบริการจากระบบนิเวศ และนอกจากนั้นเกษตรกรรายย่อยยังต้องตอบสนองต่อความต้องการการบริโภคของครัวเรือน และตอบสนองต่อความต้องการผลผลิตอาหารในท้องถิ่น กระบวนการดังกล่าวนี้มีความซับซ้อน จำแนกแยกย่อยออกไปตามประเภทของอาหารหรือผลผลิต อย่างเช่น เกษตรกรรายย่อยที่ผลิตอ้อยก็มีความแตกต่างออกไปจากเกษตรกรรายย่อยที่ผลิตข้าว และนอกจากนั้น กิจกรรมการผลิตอาจจะมีการผสมผสานหลายอย่างในครัวเรือนเดียวกัน อย่างเช่น เกษตรกรรายย่อยหนึ่งรายอาจจะปลูกข้าวเพื่อบริโภค ปลูกอ้อยเพื่อเป็นรายได้เงินสดและอาจจะอาศัยการเก็บหาอาหารจากธรรมชาติตามฤดูกาล ความซับซ้อนของระบบการผลิตอาหารของท้องถิ่นนี้เกิดจากความพยายามในการบรรลุการยังชีพของครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อย โดยเฉพาะการกระจายยุทธศาสตร์การดำรงชีพ (Livelihood Diversification) ซึ่งทำให้ระบบอาหารท้องถิ่นและระบบอาหารแบบอุตสาหกรรมมีการอยู่ร่วมกัน หรือสอดประสานกันและพึ่งพากันในบางลักษณะ

กรอบคิดเรื่องการดำรงชีพพัฒนามาจากข้อเสนอของ Chambers and Conway (1992) โดยมองว่าความสามารถ (Capability) สินทรัพย์ทุน (Capital Assets) และกิจกรรม (Activities) มีความจำเป็นต่อการดำรงชีพ การดำรงชีพจะยั่งยืนได้ก็ต่อเมื่อความสามารถที่จะรับมือและฟื้นฟูสภาพจากความตึงเครียดพร้อมทั้งสามารถรักษาและเพิ่มพูนความสามารถและทรัพยากรทั้งในปัจจุบันและอนาคต ต่อมา Ellis (2000) ได้เพิ่มเติมแนวคิดดังกล่าวโดยเสนอให้เพิ่มมิติด้านการเข้าถึง (Access) โดยเสนอว่า การดำรงชีพประกอบด้วย ทรัพยากร (ทุนมนุษย์, ทุนทางธรรมชาติ, ทุนทางสังคม, ทุนทางกายภาพ และทุนทางการเงิน) กิจกรรมและการเข้าถึงทรัพยากรต่าง ๆ ซึ่งถูกควบคุมกำกับโดยสถาบันและความสัมพันธ์ทางสังคม ทั้งหมดนี้เป็นตัวกำหนดการดำรงชีพของปัจเจกบุคคลของครัวเรือน (ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี, 2554)

หลังจากนั้น Department for International Development: DFID (2000) ได้นำเอาแนวทางการศึกษาการดำรงชีพอย่างยั่งยืนที่ถูกพัฒนาขึ้นมาใช้เป็นเครื่องมือในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาความยากจนในพื้นที่ชนบท รวมถึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำความเข้าใจวิถีการปรับตัว และปฏิบัติการที่เกษตรกรเลือกหยิบฉวยตามบริบทของสังคมแต่ละพื้นที่ และเงื่อนไขของทุนด้านต่าง ๆ ที่แตกต่างกันไป กรอบคิดการดำรงชีพอย่างยั่งยืนของ DFID (2000) เริ่มต้นจากบริบทความเปราะบาง (Vulnerability

Context) ซึ่งคนจนเผชิญอยู่ในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นความเสี่ยงและความกดดันจากภาวะต่าง ๆ ทั้งที่เป็นแนวโน้มทางด้านเศรษฐกิจสังคม ภาวะวิกฤติ ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทันทีทันใดไม่ว่าจะเป็นภัยธรรมชาติ โรคระบาด ภาวะสงครามหรือด้านฤดูกาล ซึ่งบริบทของความเปราะบางเหล่านี้มีผลต่อทรัพยากรของครัวเรือน ซึ่งสินทรัพย์ทุนที่วันนี้มีความสำคัญต่อครัวเรือนของคนจนเป็นอย่างมาก สินทรัพย์ทุนดังกล่าวประกอบด้วยทุน 5 ด้าน ได้แก่ 1) ทุนมนุษย์ (Human Capital) ทั้งที่เป็นความรู้ ทักษะ แรงงาน รวมถึงการไม่มีโรคประจำตัว 2) ทุนทางธรรมชาติ (Natural Capital) ไม่ว่าจะเป็นที่ดินทำกิน แหล่งน้ำ ซึ่งไม่เพียงแต่การมีทรัพยากรเท่านั้น แต่ยังรวมถึงความสามารถให้ทรัพยากรอย่างเพียงพอด้วย 3) ทุนทางสังคม (Social Capital) หมายรวมถึง เครือข่าย ความสัมพันธ์หรือการมีส่วนร่วมทำกิจกรรมของคนในชุมชน 4) ทุนทางกายภาพ (Physical Capital) หมายถึง โครงสร้างพื้นฐาน รวมถึงเครื่องมือหรือวัตถุที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ และ 5) ทุนทางการเงิน (Financial Capital)

ส่วนประกอบย่อยที่สามของระบบอาหารท้องถิ่น คือ การกระจายผลผลิตอาหาร ซึ่งในทางวิชาการมองว่าระบบอาหารท้องถิ่นมีห่วงโซ่อุปทานที่สั้นกว่าระบบอาหารแบบอุตสาหกรรม คือ ผลผลิตที่ผลิตในท้องถิ่นมีการกระจายและบริโภคในระดับท้องถิ่นหรือระดับภูมิภาค อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันระบบการขนส่ง หรือ Logistics สมัยใหม่ ได้เข้ามามีบทบาทให้การกระจายอาหารสามารถไปถึงในระยะทางที่ไกลขึ้น ขณะเดียวกันราคาอาหารที่มีแหล่งที่มาที่ไกลออกไปอาจจะมีราคาที่ถูกกว่าอาหารที่ผลิตในท้องถิ่น

ส่วนประกอบสุดท้ายของระบบอาหารท้องถิ่น คือ ผลลัพธ์ของระบบอาหาร ซึ่งจะส่งผลย้อนกลับ (Feedback) ไปยังปัจจัยขับเคลื่อน ในปัจจุบันระบบอาหารท้องถิ่นถูกมองว่าเป็นส่วนหนึ่งที่จะทำให้เกิดการฟื้นฟูเศรษฐกิจท้องถิ่น ช่วยเพิ่มการจ้างงาน เพิ่มรายได้ นอกจากนี้ การหมุนเวียนและการบริโภคที่เกิดขึ้นภายในท้องถิ่นก็จะส่งผลในทางบวกต่อความยั่งยืนของระบบนิเวศท้องถิ่น กล่าวคือ บริการระบบนิเวศไม่ได้ถูกใช้ในการผลิตเพื่อรองรับการบริโภคในระยะใกล้ที่อาจจะเกินขีดความสามารถ (Carrying Capacity) ของระบบนิเวศท้องถิ่น และนอกจากนั้นผลลัพธ์ของระบบอาหารท้องถิ่นยังจะบำรุงความอยู่ดีมีสุขด้านอัตวิสัย (ความพึงพอใจในชีวิต ความสุข การบรรลุเป้าหมายชีวิต ฯลฯ) ของคนในท้องถิ่นด้วย ระบบอาหารที่เสนอในที่นี้ ถือว่าความอยู่ดีมีสุขเป็นเป้าหมายสุดท้าย หรือเป็น Impact ของระบบอาหารท้องถิ่น

ในปี พ.ศ. 2544 โครงการวิจัย Wellbeing in Developing Countries (WeD) ภายใต้การสนับสนุนการวิจัยจาก Economic and Social Research Council (ESRC) ประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นการรวมตัวกันของนักวิชาการระหว่างประเทศ นำโดย Allister McGregor โดยมี Bath University ประเทศอังกฤษเป็นแม่ข่าย และทำงานวิจัยอยู่ใน 4 ประเทศกำลังพัฒนา ได้แก่ ประเทศเปรู เอธิโอเปีย บังกลาเทศ และประเทศไทย แนวคิดของกลุ่มวิจัยดังกล่าวมองความอยู่ดีมีสุข คือ

“เงื่อนไขและภาวะของสังคม ที่เอื้ออำนวยให้มนุษย์สามารถแสวงหาและบรรลุถึงสิ่งที่เขาปรารถนา โดยที่การกระทำของเขาเองไม่ได้ลดทอนความอยู่ดีมีสุขของผู้อื่น” (Gough and McGregor, 2007 อ้างถึงใน บัวพันธ์ พรหมพักพิง, 2555)

ด้านการพัฒนาตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข กลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุขและการพัฒนาอย่างยั่งยืน (Research Group on Wellbeing and Sustainable Development: WeSD) คณะมนุษยศาสตร์และ

สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น นำแนวคิดนี้มาประยุกต์ใช้เป็นกรอบหลักในการพัฒนาตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข โดยพบว่ามีการพัฒนาเพื่อให้มีความเหมาะสมในระดับที่แตกต่างกันออกไป ทั้งในระดับชุมชนและระดับครัวเรือน งานศึกษาของ Manolom and Promphakping (2015) ประยุกต์ใช้แนวคิดดังกล่าวเพื่อศึกษาในบริบทของประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป.ลาว) เรื่อง Measuring Well-Being from Local Perspective: The Case of Lao PDR โดยเสนอว่าตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของ สปป.ลาว ประกอบด้วย 5 องค์ประกอบ และ 39 ตัวชี้วัด ได้แก่ 1) ด้านครอบครัว (4 ตัวชี้วัด) 2) ด้านความสามัคคีในชุมชน (9 ตัวชี้วัด) 3) ด้านสุขภาพ (7 ตัวชี้วัด) 4) ด้านคุณภาพของป่าไม้และสิ่งแวดล้อม (9 ตัวชี้วัด) และ 5) ด้านการมีชีวิตที่ยั่งยืน (10 ตัวชี้วัด) ขณะที่ ภัทรพร วีระนาคินทร์ และบัวพันธ์ พรหมพักพิง (2561) ที่พัฒนาตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของชุมชนชนบทในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย กรณีศึกษาชุมชนชนบทในจังหวัดขอนแก่น พบว่า ตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของชุมชนชนบท ประกอบด้วย 35 ตัวชี้วัดแบ่งออกได้เป็น 4 ด้าน ได้แก่ 1) ด้านความอยู่ดีมีสุขของชุมชนทางด้านวัตถุ 2) ด้านความไว้วางใจของชุมชน 3) ด้านความมั่นคงปลอดภัยของชุมชน และ 4) ด้านความเข้มแข็งของชุมชน

1.4.9 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการสำรวจเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เกี่ยวกับประเด็นผู้ผลิตรายย่อยภายใต้การเปลี่ยนแปลงระบบอาหารท้องถิ่น สามารถแบ่งกลุ่มเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องออกเป็น 4 กลุ่ม ดังนี้

1. อิทธิพลของระบบอาหารโลกและภาคอุตสาหกรรม

ภายในระบบอาหารในพื้นที่ของประเทศไทย งานวิจัยจำนวนหนึ่งแสดงให้เห็นว่าการพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตและธุรกิจการเกษตร ได้ขยายความสัมพันธ์แบบตลาดเข้าไปในชนบทซึ่งต้องอาศัยธุรกิจเหล่านี้ในฐานะผู้จัดหาปัจจัยการผลิต ขณะเดียวกันอาหารที่ผลิตจากชุมชนท้องถิ่นบางส่วนก็ถูกกลืนเข้าสู่อุตสาหกรรมในวงกว้าง รวมถึงเป็นวัตถุดิบในกระบวนการผลิตภาคอุตสาหกรรมเกิดเป็นห่วงโซ่จากการเชื่อมโยงระหว่างธุรกิจการเกษตรระดับโลกกับภาคเกษตรกรรมในชนบท (Global Food Supply Chain)

การอธิบายภาพของการเปลี่ยนผ่านของระบบอาหารภาคเกษตรที่ได้รับอิทธิพลส่วนหนึ่งจากการขับเคลื่อนของระบบอาหารโลกดังกล่าวนี้ งานศึกษาของ Reardon and Timmer (2014) เรื่อง Five inter-linked transformations in the Asian Agrifood Economy: Food security implications ชี้ให้เห็นว่าการเปิดกว้างทางเศรษฐกิจให้สามารถเอื้อต่อการค้าและการลงทุนระหว่างประเทศมีอิทธิพลต่อการเพิ่มปริมาณผลผลิตในภาคเกษตรในเขตชนบท การเปลี่ยนผ่านของระบบอาหารภาคเกษตรในประเทศแถบเอเชียเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงปัจจัยขับเคลื่อนที่สำคัญ 5 ส่วนที่เชื่อมโยงกัน ประกอบด้วย 1) การเติบโตของเมือง 2) การเปลี่ยนแปลงแบบแผนการบริโภค 3) การเปลี่ยนแปลงระบบอาหารในภาคเกษตร 4) การเปลี่ยนแปลงปัจจัยทางการตลาดในชนบท และ 5) การใช้เทคโนโลยีทางเกษตรอย่างเข้มข้น (การปฏิรูปการเกษตร) และเนื่องจากพื้นที่ชนบทมีการเชื่อมโยงอยู่กับระบบอาหารโลก ด้วยเหตุนี้งานศึกษาชิ้นนี้จึงเสนอว่า การวิเคราะห์เกี่ยวกับระบบอาหารควรขยายออกจากขอบเขตของชนบท ในโลกสมัยใหม่การพัฒนาชนบท ห่วงโซ่อุปทานอาหารหรือธุรกิจเกษตรและความมั่นคงทางอาหารควรถูกนำมาพิจารณาร่วมกัน

ข้อยืนยันคำกล่าวข้างต้นปรากฏในงานศึกษาของ Rosset, Rice and Watts (1999) เรื่อง Thailand and the World Tomato: Globalization, New Agricultural Countries (NACs) and the Agrarian Question ซึ่งเป็นบทความที่ถูกอ้างอิงจำนวนมาก บทความนี้นำเสนอการผนวกรวมพื้นที่ชนบทเข้าเป็นส่วนหนึ่งของห่วงโซ่อาหารโลกผ่านความสัมพันธ์เชิงสถาบัน โดยศึกษากรณีการผลิตพันธุ์พืชอาหารให้ผลผลิตสูง (HVF) คือ มะเขือเทศ เพื่อเอาเมล็ดพันธุ์ กระบวนการดังกล่าวดำเนินการในรูปแบบเกษตรพันธะสัญญา (Contract Farming) โดยบริษัทข้ามชาติจากฝั่งตะวันตกได้เข้ามาใช้ทรัพยากรธรรมชาติและแรงงานภาคเกษตรในภาคอีสานของไทยเป็นฐานการผลิตที่สำคัญแห่งหนึ่งของโลก ก่อนจะบรรจุภัณฑ์และจำหน่ายเมล็ดพันธุ์ออกสู่ตลาดทั่วโลกเพื่อเพาะปลูกยังแหล่งผลิตต่าง ๆ ต่อไป ในกระบวนการผลิตเป็นการใช้ที่ดินและแรงงานมนุษย์อย่างเข้มข้น และมีการใช้สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ผู้รับซื้อเป็นผู้จัดหาปัจจัยการผลิต เงินลงทุนส่วนหนึ่ง เกษตรกรทำการกู้ยืมมาจากแหล่งสินเชื่อ ขณะที่เกษตรกรที่ทำการผลิตภายใต้เกษตรพันธะสัญญานี้ ส่วนใหญ่มองว่ามีส่วนทำให้ตนเองร่ำรวยมากขึ้น

ด้านอิทธิพลของการเติบโตของภาคอุตสาหกรรมที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศในท้องถิ่น คือ เพชรา ชุบสุวรรณ (2539) ทำการวิจัย เรื่อง ผลกระทบของการตั้งโรงงานอุตสาหกรรมที่มีต่อระบบนิเวศชุมชน: กรณีศึกษา ชุมชนบ้านโนนขามแป ตำบลกุดน้ำใส อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น พบว่า การเกิดขึ้นของโรงงานอุตสาหกรรมได้ส่งผลกระทบในทางบวก คือ สร้างรายได้จากการปลูกต้นยูคาลิปตัสเพื่อขายให้แก่โรงงานอุตสาหกรรมกระดาษเพิ่มมากขึ้น และมีรายได้จากการออกไปรับจ้างนอกหมู่บ้าน ชาวบ้านมีการประกอบอาชีพหลากหลายมากขึ้น ประสบการณ์และรายได้ที่ชาวบ้านได้รับเพิ่มขึ้น ทำให้ระบบความคิดเกิดการเปลี่ยนแปลงไป เกิดค่านิยมใหม่แบบทุนนิยม ขณะเดียวกันผลกระทบทางลบที่เกิดขึ้นจากการมีโรงงานอุตสาหกรรม คือ มีส่วนทำให้ทรัพยากรด้านกายภาพและชีวภาพมีคุณภาพลดลง ได้แก่ พืชและสัตว์ตายไปเป็นจำนวนมาก ชาวบ้านประสบปัญหาทางด้านเศรษฐกิจและสังคมตามมา ระบบความคิดที่เปลี่ยนแปลงไปทำให้ชาวบ้านมีรายจ่ายเพิ่มมากขึ้นส่งผลกระทบเชื่อมโยงที่ทำให้ชาวบ้านมีหนี้สินเพิ่มขึ้น โครงสร้างความสัมพันธ์ของคนในชุมชนอ่อนตัวลง มีแนวโน้มแตกกระจายไปในทิศทางที่ตรงกันข้าม กลัปกลายเป็นความสัมพันธ์ที่ห่างเหิน ต่างคนต่างอยู่

2. การดำรงชีพและความอยู่ดีมีสุข

ขอบเขตการศึกษาการเปลี่ยนผ่านของระบบอาหารภาคเกษตร พบว่า งานศึกษาจำนวนมากมุ่งให้ความสนใจการดำรงชีพของผู้ผลิตรายย่อย ทั้งด้านการเข้าถึงและการจัดการกับเงื่อนไขข้อจำกัดที่เกี่ยวข้องกับทุนที่เกษตรกรหรือผู้ผลิตรายย่อยนำมาใช้ในกิจกรรมการผลิต รวมถึงการปรับตัวและกลยุทธ์ทางการตลาดของผู้ผลิตรายย่อย เพื่อให้สามารถอยู่รอดภายในระบบได้ ดังเช่น กนกวรรณ มะโนรัมย์ และ จุฑาทิพย์ วิเศษศิลป์ (2561) ศึกษา เรื่อง ผู้ผลิตรายย่อย: บทวิเคราะห์เชิงสังคมวิทยา กรณีศึกษา ผู้ผลิตน้ำอ้อยก่อนพื้นบ้าน จังหวัดกาฬสินธุ์ สะท้อนให้เห็นว่า ผู้ผลิตรายย่อยในปัจจุบันสามารถใช้ที่ดินของตนเองมากกว่า 2 ไร่ ในการผลิตที่หลากหลาย การมีแรงงานในครัวเรือนคือเงื่อนไขที่จำเป็นและสำคัญมากที่สุดต่อการดำรงอยู่ของการผลิตอ้อย เพราะเป็นงานที่ต้องใช้แรงงานเข้มข้น การใช้แรงงานของครัวเรือนจึงทำให้การผลิตมีประสิทธิภาพ ลดต้นทุนการจ้างแรงงานและสร้างความผูกพันของสมาชิกในครอบครัว ในกรณีการผลิตน้ำอ้อยก่อน ผู้ผลิตรายย่อยต้องอาศัยองค์ความรู้ ภูมิปัญญาและแรงงานรับจ้าง ซึ่งเป็นทั้งญาติพี่น้อง

และเพื่อนบ้านมาเสริม รวมทั้งอาศัยเงินลงทุนและเครื่องมือเครื่องจักรกลการผลิตสมัยใหม่ เพื่อให้สามารถตอบสนองต่อความต้องการของพ่อค้าคนกลาง เนื่องจากน้ำอ้อยก่อนเป็นสินค้าที่ไม่สามารถหาได้โดยทั่วไป ผู้ผลิตรายย่อยจึงสามารถพูดคุยระหว่างผู้ผลิตด้วยกันเองถึงเรื่องการค้าหาตราขาย และสามารถเจรจาต่อรองราคากับผู้รับซื้อได้ สอดคล้องกับงานศึกษาของ Readon et al. (2019) ที่ศึกษา เรื่อง Rapid transformation of food systems in developing regions: Highlighting the role of agricultural research & innovations พบว่า เกษตรกรรายย่อยในสังคมไทย มีความสามารถที่จะดำรงอยู่ได้ในระบบตลาดด้วยการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ มีการพัฒนาทักษะความชำนาญเฉพาะด้าน และการแสวงหาวิธีการให้เข้าถึงช่องทางการตลาดสมัยใหม่และตลาดในเขตเมือง

ขณะที่ นิลวดี พรหมพักพิง และคณะ (2562) นำเสนอประเด็นความสัมพันธ์ของทรัพยากรธรรมชาติกับวิถียังชีพของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยในชนบทอีสาน สะท้อนให้เห็นว่าความอยู่ดีมีสุขของประชากรกลุ่มดังกล่าวเกี่ยวข้องกับทุนทางการเงิน ซึ่งกำลังขยายอิทธิพลและจะเป็นปัจจัยกำหนด (Determinant Factors) แบบวิถีการยังชีพของครัวเรือนเกษตรกรในอนาคต บทบาทของทุนมนุษย์ในฐานะไฟโบรสำคัญของครัวเรือน รวมถึงการใช้ทรัพยากรทางธรรมชาติที่เข้มข้น งานศึกษานี้ชี้ให้เห็นว่าสำหรับครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยในชนบทอีสาน ข้อจำกัดของทุนทางธรรมชาติมีส่วนให้ชาวบ้านต้องพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติในการผลิตสินค้าที่เป็นผลิตภัณฑ์ของหมู่บ้านจากชุมชนอื่น การหารายได้จากหลายแหล่งและรายได้จากนอกภาคเกษตร รวมถึงพึ่งพิงสินค้าและบริการ ซึ่งรวมถึงอาหารบางส่วนจากตลาดและในตัวเมือง และพบว่าครัวเรือนในภาคเกษตรมีการปรับเปลี่ยนวิธีการผลิต โดยมีทุนทางการเงินเป็นเงื่อนไขหรือปัจจัยสำคัญในการใช้และเข้าถึงทุนทางด้านอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นทุนทรัพยากรทางธรรมชาติ รวมถึงเครื่องจักรกลการผลิตสมัยใหม่และการจ้างแรงงานรับจ้าง งานศึกษานี้ยังนำเสนอมุมมองของเกษตรกรที่มีต่อการประกอบอาชีพในภาคเกษตร โดยชี้ให้เห็นว่าผู้ให้ข้อมูลส่วนหนึ่งยังคงมองว่าการเป็นเกษตรกรยังเป็นอาชีพหลักที่มีความสำคัญ และเป็นทางเลือกอีกทางหนึ่งที่เป็นไปได้

3. มิติทางสังคมวัฒนธรรมในระบบอาหารท้องถิ่น

งานศึกษาระดับครัวเรือนและชุมชน ระบบอาหารท้องถิ่นถูกกล่าวถึงว่าเกี่ยวข้องกับมิติทางสังคมวัฒนธรรม งานศึกษาหลายชิ้นแสดงให้เห็นว่าในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของผู้ผลิตรายย่อยมีมิติทางสังคมวัฒนธรรมแฝงฝังอยู่ และการที่ผู้ผลิตรายย่อยมีความสัมพันธ์อันดีกับหน่วยย่อยอื่น ๆ ภายในระบบ ก่อให้เกิดผลในทางบวกต่อการดำรงชีพ

งานศึกษาของ กฤษดา บัจจาเนย์ และคณะ (2564) ที่ศึกษาปฏิสัมพันธ์ของผู้ค้ารายย่อยในตลาดสดท้องถิ่นอีสานผ่านมุมมองแนวคิดความไว้วางใจ (Trust) พบว่า ผู้ค้ารายย่อยในตลาดสดอีสานจำนวนมาก คือ ผู้ผลิตรายย่อยที่นำผลผลิตของตนเองมาจำหน่ายยังตลาดสดด้วยตัวเอง และจำนวนมากนำผลผลิตจำหน่ายให้กับผู้ค้ารายย่อยขาประจำด้วยตัวเอง วิธีการเช่นนี้ทำให้ผู้ค้ารายย่อยมีโอกาสรับรู้ข้อมูลของผู้ผลิต แหล่งผลิต มีโอกาสได้พิจารณาคุณภาพสินค้าไม่ว่าจะเป็นความสดใหม่ ความสวยงาม ก่อนตกลงทำการซื้อขายสินค้า โดยพบว่าทั้งสองฝ่ายนอกจากมีความสัมพันธ์ระหว่างกันในฐานะผู้จัดหาสินค้า (Supplier) และผู้รับซื้อสินค้า (Buyer) แล้ว หลายกรณียังมีความสัมพันธ์กันในลักษณะอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นญาติพี่น้อง เพื่อนบ้านหรือคนรู้จักที่สนิทสนมกัน ภายใต้การมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้ค้ารายย่อยและผู้ผลิตที่

กล่าวมาข้างต้นนี้ แสดงถึงการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีความไว้วางใจเชื่อใจแฝงอยู่ด้วย กล่าวคือ ผู้ค้ารายย่อยมีความไว้วางใจเชื่อใจในตัวผู้ผลิตที่สามารถจัดหาสินค้าที่มีคุณภาพตามที่คาดหวัง มีผลทำให้ติดต่อซื้อขายกันเรื่อยมาจนกลายเป็นคู่ค้าหรือเจ้าประจำ

สอดคล้องกับงานศึกษาของ Corsi et al. (2017) ที่ศึกษาอิทธิพลในการขับเคลื่อนเกษตรกรรายย่อยให้สามารถเข้าถึงตลาดท้องถิ่นในประเทศกำลังพัฒนา ผลการศึกษา พบว่า บทบาทในการครอบครองที่ดินเป็นสิ่งสำคัญในการเข้าถึงตลาดท้องถิ่น และพบว่าความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในห่วงโซ่มูลค่าในท้องถิ่น มีอิทธิพลทางบวกต่อความสามารถในการขายผลผลิตของเกษตรกรรายย่อย เช่นเดียวกับงานศึกษาของ สุวิดา ธรรมมณีวงศ์ (2556) ศึกษาตลาดในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง พบว่า ในตลาดสดท้องถิ่น เมื่อผู้คนจำนวนมากมีการติดต่อและมีปฏิสัมพันธ์กันเป็นระยะเวลาหนึ่ง มีส่วนชักจูงเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะที่หลากหลายมากกว่าการแลกเปลี่ยนแบบตลาด อาทิ การช่วยเหลือเกื้อกูล การพึ่งพาอาศัยกัน การถ่ายทอดและสร้างความรู้

4. ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่น

การมีส่วนร่วมของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องภายในระบบอาหาร พบว่า เป็นประเด็นที่มีผู้สนใจทำการศึกษาอีกกลุ่มหนึ่ง โดยเฉพาะงานศึกษาที่แสวงหาแนวทางการพัฒนาระบบอาหารที่ยั่งยืน

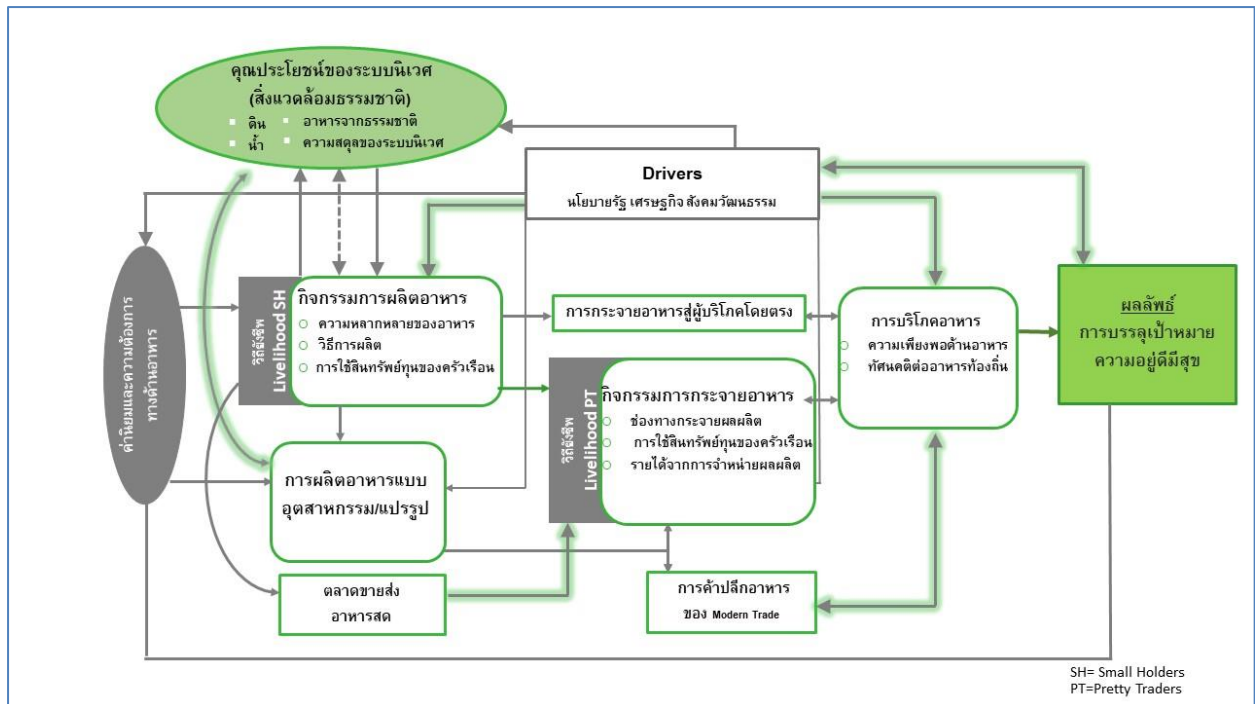
งานศึกษาของ Woodhill et al. (2022) เรื่อง Food systems and rural wellbeing: challenges and opportunities วิเคราะห์ว่า ความอยู่ดีมีสุขของประชาชนที่อาศัยอยู่ในชนบทเชื่อมโยงอยู่กับการเปลี่ยนผ่านระบบอาหารที่ให้ความสำคัญกับความเท่าเทียม ภาวะโภชนาการ ความยั่งยืนและความเปราะบาง และชี้ให้เห็นว่าในอนาคตความอยู่ดีมีสุขของผู้คนในชุมชนมีแนวโน้มต้องเผชิญกับความเสี่ยงมากขึ้น ทั้งด้านภาวะทุพโภชนาการทุกรูปแบบ ความยากจน ความเหลื่อมล้ำทุกระดับและความเปราะบาง โดยเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ งานชิ้นนี้วิเคราะห์ว่าความอยู่ดีมีสุขของผู้คนในชนบทนั้นล้วนมีความแตกต่างออกไป ขึ้นอยู่กับสภาพทางภูมิศาสตร์และบริบทด้านเศรษฐกิจการเมือง โดยเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของตลาดอาหาร นโยบายด้านเศรษฐกิจและรูปแบบการลงทุนของภาครัฐและเอกชน จึงเสนอว่าการเปลี่ยนแปลงระบบอาหารที่จะนำไปสู่ความอยู่ดีมีสุขในชนบทควรเกิดขึ้นจากการเสริมพลังขับเคลื่อนเชิงสถาบัน การประสานความร่วมมือ การวิเคราะห์ การพูดคุยของรัฐกับชุมชน

สอดคล้องกับงานศึกษาของ Marianne et al. (2017) เรื่อง A new agri-food systems sustainability approach to identify shared transformation pathways towards sustainability ซึ่งได้นำประเด็นความสำคัญของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องไปพัฒนาสู่แนวทางการปฏิบัติ โดยเชื่อว่าการพัฒนาระบบอาหารควรเป็นการร่วมสร้างความรู้ (Co-Creation of Knowledge) ผสมผสานความรู้ทางวิทยาศาสตร์เข้ากับความรู้ในชุมชนท้องถิ่น และควรพัฒนาระบบอาหารจากการพิจารณาผ่านมุมมองและแนวคิดที่แตกต่างของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียหลายระดับ หลายขนาดและหลายตัวแสดง

ข้อมูลจากแนวคิดและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องที่คณะวิจัยได้ทบทวนได้ช่วยขยายภาพของการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงระบบอาหารท้องถิ่น และการดำรงชีพของผู้ผลิตรายย่อยว่าประกอบด้วย การศึกษาใน 2 ระดับ ได้แก่ ระดับมหภาคและระดับจุลภาค ในระดับมหภาคหรือในภาพกว้างเป็นการนำเสนอความเชื่อมโยงของชุมชนท้องถิ่นเข้ากับระบบอาหารโลก โดยเฉพาะบทบาทของเทคโนโลยีการผลิตสมัยใหม่และการขยายตัวของธุรกิจการเกษตร ซึ่งได้ขยายความสัมพันธ์แบบตลาดเข้าไปในชนบทในฐานะผู้จัดหาปัจจัยการผลิต ในเวลาเดียวกันอาหารที่ผลิตจากชุมชนท้องถิ่นก็ถูกลำเลียงป้อนเข้าสู่ตลาดภายนอก มุมมองการวิเคราะห์โดยกรอบคิดระบบอาหารเช่นนี้ เป็นแนวทางการวิเคราะห์ระดับมหภาคที่ช่วยให้มองเห็นแรงขับเคลื่อนทางด้านเศรษฐกิจสังคมที่เป็นบริบทแวดล้อม และความเชื่อมโยงของระบบอาหารท้องถิ่นกับระบบอาหารสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี ส่วนระดับจุลภาคหรือระดับครัวเรือนในภาคเกษตรเป็นการนำเสนอถึงปฏิบัติการในชีวิตประจำวัน การใช้สินทรัพย์ทุนของครัวเรือนในการดำรงชีพภายใต้บริบทความเปราะบางในรูปแบบต่าง ๆ รวมถึงความสัมพันธ์ภายในชุมชนในหลากหลายมิติ ขณะทำงานศึกษาที่เฉพาะเจาะจงถึงความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย ที่ทำหน้าที่เป็นผู้ผลิตอาหารในภาคเกษตรภายใต้มุมมอง “การวิเคราะห์อาหารเชิงระบบ” พบว่ามีอยู่ไม่มากนัก

1.4.10 กรอบคิดงานวิจัย

จากการทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง การศึกษานี้ใช้แนวคิดระบบอาหารและระบบอาหารมาประยุกต์ใช้เป็นแนวทางการวิเคราะห์และทำความเข้าใจระบบอาหารท้องถิ่นในปัจจุบัน เพื่ออธิบายภาพความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่างระบบอาหารท้องถิ่นและระบบย่อยอื่น ๆ โดยเฉพาะระบบอาหารสมัยใหม่ ซึ่งเมื่อนำเอาพลวัตของระบบอาหารท้องถิ่นโดยพิจารณาการเปลี่ยนผ่านของสังคมเกษตรและมุมมองการวิเคราะห์อาหารเชิงระบบมาเป็นกรอบคิดในการศึกษาระบบอาหารท้องถิ่น ได้ทำให้ประเด็นอาหารท้องถิ่นมีขอบเขตที่กว้างขวาง มีความซับซ้อน กรอบคิดแบบนี้ไม่เหมาะกับการวิจัยเชิงประจักษ์ในรูปแบบประเพณีที่จำเป็นต้องตีกรอบประเด็นให้ชัด แคบ แต่ในขณะเดียวกันการวิจัยที่มีขอบเขตกว้างขวางแบบที่เราเสนอไว้ในภาพที่ 3 ก็จำเป็นต้องใช้เวลาและงบประมาณ และมีความเสี่ยงที่จะไม่ได้คำตอบที่ชัดเจนและคุ้มค่ากับการลงทุน ดังนั้น โครงการวิจัยนี้จึงตัดสินใจวางน้ำหนักไว้ที่การใช้ทุนในการดำรงชีพและความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อยในฐานะที่เป็นหัวใจหลักของระบบอาหารท้องถิ่น ทั้งนี้ เพื่อเติมเต็มช่องว่างของแนวคิดระดับมหภาคเช่นแนวคิดระบบอาหาร ซึ่งมีข้อจำกัดในการอธิบายรายละเอียดภายในหน่วยย่อยระดับครัวเรือน สำหรับการวิเคราะห์ทำความเข้าใจในเชิงลึกที่แสดงให้เห็นถึงรายละเอียดการใช้ทุนด้านต่าง ๆ สำหรับดำเนินชีวิตประจำวันของผู้ผลิตรายย่อยภายในห่วงโซ่ของอาหารที่ผลิตขึ้นในท้องถิ่นจากการทบทวนแนวคิดและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องข้างต้น ผู้วิจัยได้กำหนดกรอบสำหรับการศึกษาระบบอาหารท้องถิ่นและปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่น ดังรายละเอียดในหัวข้อกรอบแนวคิดในการศึกษา

ภาพที่ 1.3 กรอบแนวคิดในการศึกษา

1.5 ระเบียบวิธีวิจัย

โครงการวิจัยนี้ใช้ระเบียบวิธีการวิจัยแบบผสมเชิงลำดับ (Sequential Mixed Methods) โดยเริ่มจากวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Approach) เพื่อให้ได้ข้อมูลด้านปรากฏการณ์การเปลี่ยนแปลงระบบอาหารท้องถิ่นในภาพรวม โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงในส่วนกิจกรรมการผลิตและกระจายอาหาร และข้อมูลด้านการดำรงชีพของผู้ผลิตรายย่อยที่อาศัยอยู่ในระบบอาหารท้องถิ่นปัจจุบัน ก่อนนำมาสร้างเป็นข้อสรุปที่ประกอบด้วยตัวแปรจากภาคสนาม ร่วมกับตัวแปรที่ได้จากแนวคิดและเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ซึ่งประกอบด้วยตัวแปรด้านสินทรัพย์ทุนที่ผู้ผลิตรายย่อยใช้ในการดำรงชีพ และการดำเนินกิจกรรมภายในระบบอาหารท้องถิ่น ซึ่งเป็นตัวแปรที่น่าจะมีอิทธิพลต่อการบรรลุเป้าหมายความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย จากนั้นใช้วิธีวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Approach) เพื่อสร้างเครื่องมือสำหรับเก็บรวบรวมข้อมูล และทดสอบความสัมพันธ์และระดับอิทธิพลของตัวแปรอิสระที่มีผลต่อตัวแปรตาม

1.5.1 พื้นที่ศึกษา

เพื่อให้การศึกษานี้สามารถสะท้อนภาพจากปรากฏการณ์ภาคสนามที่แสดงถึงรายละเอียดของระบบอาหารท้องถิ่น เกี่ยวโยงกับการปรับโครงสร้างสังคมเกษตรและระบบอาหารโลก ผู้วิจัยจึงได้กำหนดเงื่อนไขของพื้นที่ที่จะทำการศึกษาและทำการคัดเลือกพื้นที่แบบเจาะจง (Purposive Sampling) คือเป็นพื้นที่ที่ผู้ผลิตรายย่อยได้รับอิทธิพลหรือมีปฏิสัมพันธ์กับระบบอาหารแบบอุตสาหกรรมในระดับที่แตกต่างกัน ซึ่งจากการศึกษาข้อมูลด้านเศรษฐกิจ สังคมและทรัพยากรธรรมชาติระดับจังหวัดจากแหล่งข้อมูลทุติยภูมิที่น่าเชื่อถือ ประกอบกับการลงพื้นที่สำรวจเบื้องต้น สรุปได้ดังนี้

1. พื้นที่จังหวัดขอนแก่น เป็นพื้นที่ที่มีอุตสาหกรรมก้าวหน้าและผู้ผลิตรายย่อยในท้องถิ่นมีปฏิสัมพันธ์กับอุตสาหกรรมอาหาร (หรืออุตสาหกรรมอื่น ๆ) อย่างเข้มข้น แม้จะยังคงเป็นผู้ผลิตอาหารรายย่อยและมีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยการผลิต แต่ก็ถูกผนวกเข้าไปอยู่ในห่วงโซ่อุปทานของอุตสาหกรรมอาหารในรูปของเกษตรพันธสัญญา (Contract farming) หรือกึ่งพันธสัญญา โครงการวิจัยนี้เลือกบ้านคำบง บ้านโนนดงมัน บ้านโคกสว่าง บ้านดงเค็งและบ้านนาศรี ตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ให้เป็นตัวแทนของพื้นที่แบบดังกล่าว

2. พื้นที่จังหวัดนครพนม เป็นพื้นที่ที่ระบบอาหารท้องถิ่นยังคงมีปฏิสัมพันธ์กับระบบอาหารอุตสาหกรรมในระดับน้อย เกษตรกรรายย่อยยังคงผลิตอาหารเพื่อบริโภคเองในครัวเรือนในสัดส่วนที่สูงและมีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยการผลิต แต่ปรากฏการณ์ดังกล่าวนี้เกิดควบคู่ไปกับการแพร่หลายของอาหารจากอุตสาหกรรม โครงการวิจัยนี้เลือกบ้านนาหว้าและบ้านกลาง ตำบลบ้านกลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม ให้เป็นตัวแทนของพื้นที่แบบดังกล่าว

1.5.2 ขั้นตอนการดำเนินงาน

การวิจัยระยะที่หนึ่ง ในระยะเริ่มต้นของการดำเนินโครงการ คือ ช่วงเดือนมิถุนายน 2562 โครงการวิจัยได้เริ่มทำการติดต่อประสานงานกับหน่วยงาน/องค์กรในพื้นที่วิจัยทั้ง 2 จังหวัด คือ ตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น และตำบลบ้านกลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม เพื่อนัดหมายสำหรับการจัดประชุม โดยดำเนินการในรูปแบบการประชุมกลุ่มย่อย (Focus Group) โดยมีวัตถุประสงค์หลัก คือ 1) เพื่อชี้แจงรายละเอียดโครงการวิจัยต่อผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบอาหารในพื้นที่วิจัย และ 2) เพื่อศึกษาข้อมูลเบื้องต้นของระบบอาหารท้องถิ่นในภาพรวม หลังจากนั้น จึงเริ่มทำการสำรวจบริบทของชุมชนและข้อมูลเชิงคุณภาพที่เกี่ยวข้องกับระบบอาหารท้องถิ่น โดยทำการสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ได้แก่ ผู้ผลิตรายย่อยที่มีประเภทอาหารและขนาดการผลิต/การกระจายผลผลิตต่างกัน ผู้รับซื้อผลผลิตและผู้ค้ารายย่อยที่ขายผลผลิตจากชุมชน รวมถึงประธานกลุ่ม/องค์กรที่เกี่ยวข้องกับการผลิตและกระจายอาหารของชุมชน เมื่อทีมวิจัยคุ้นเคยกับพื้นที่ในระดับหนึ่งก็เริ่มเก็บข้อมูลด้วยการจัดสนทนากลุ่มย่อย โดยเชิญผู้ผลิตอาหารรายย่อยเข้าร่วม นอกจากนี้ โครงการวิจัยยังได้คัดเลือกครัวเรือนเพื่อศึกษาในรายละเอียดเป็นกรณีศึกษา เพื่อให้เข้าใจเส้นทางของระบบอาหารท้องถิ่นได้ละเอียดยิ่งขึ้นควบคู่ไปด้วย ในขั้นตอนของการเก็บข้อมูลนี้ในขั้นแรกนี้ โครงการวิจัยประสบกับความยากลำบากในการพบและสัมภาษณ์แบบต่อหน้า เนื่องจากอยู่ในช่วงที่มีการระบาดของเชื้อไวรัสโคโรนา (Covid-19) ทำให้ต้องรอ กระทั่งเหตุการณ์ดีขึ้นและนอกจากนั้นการสนทนากลุ่มบางครั้งมีเจ้าหน้าที่ทหารเข้าร่วม อาจจะเนื่องมาจากว่าขอบเขตของเนื้อหาในการสนทนา มีคำว่า “ความมั่นคง” ทางอาหารเข้ามาเกี่ยวข้อง แต่การเข้าร่วมของเจ้าหน้าที่ทหารในการสนทนากลุ่มก็ไม่ได้เป็นอุปสรรคใด ๆ มีประเด็นเพียงว่าบุคคลเหล่านี้อยู่นอกกลุ่มเป้าหมายของการวิจัย

การวิจัยระยะที่สอง การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพจากการวิจัยระยะที่หนึ่ง ได้นำไปสู่การสร้างแบบสอบถามเพื่อทำการสำรวจข้อมูลของครัวเรือน โดยมีคำถามที่สำคัญ คือ ระบบอาหารท้องถิ่นมีผลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนหรือไม่ ความท้าทายแรกที่ประสบ คือ การนิยามครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่น เพื่อที่จะนำไปสู่การวางกรอบของประชากรและการสุ่มกลุ่มตัวอย่างยังคงเป็นเรื่องยาก แม้ว่าจะศึกษารายละเอียดของพื้นที่ในระดับหนึ่งแล้ว เพราะความสลับซับซ้อนของการผลิตอาหาร

ท้องถิ่น (ครัวเรือนมีการผลิตอาหารหลายชนิด มีการบริโภคที่ผสมปนเปไปมาระหว่างระบบอาหารแบบใหม่ และอาหารที่ผลิตในท้องถิ่น) ด้วยเหตุนี้ โครงการวิจัยจึงตัดสินใจสร้างเครื่องมือสำหรับการวิจัยเชิงปริมาณ โดยใช้กรอบคิดจาก Sustainable Livelihood Frameworks เป็นหลัก ส่วนการเก็บข้อมูลความอยู่ดีมีสุขนั้น ได้อาศัยมาตรวัดความอยู่ดีมีสุขที่พัฒนาขึ้นมาโดยกลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุขและการพัฒนาอย่างยั่งยืน (WeSD) คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ก่อนทำการเก็บรวบรวมข้อมูลจากตัวแทนครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อย อย่างไรก็ตาม การเก็บข้อมูลภาคสนามในระยะนี้ โครงการวิจัยประสบกับความยากลำบากเช่นเดียวกัน เนื่องจากระหว่างดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามมาได้ระยะหนึ่ง ทีมวิจัยไม่สามารถเดินทางไปยังสนามวิจัยได้ อันเนื่องมาจากสถานการณ์การแพร่ระบาดของเชื้อไวรัสโคโรนา (Covid-19) จึงจำเป็นต้องขยับไปดำเนินการต่อให้แล้วเสร็จในช่วงต้นของการวิจัยปีที่ 3

การวิจัยระยะที่สาม หลังจากที่ได้ทำการเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลในระยะที่หนึ่ง และระยะที่สองแล้ว ผู้วิจัยสังเคราะห์ข้อมูลและสรุปให้ถ่ายทอดการทำความเข้าใจ รวมถึงระบุผู้มีส่วนได้เสียในประเด็นการวิจัย จากนั้นได้นำเอาข้อมูลที่ได้จากการศึกษาไปเสนอในเวทีผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ซึ่งประกอบด้วย เจ้าหน้าที่ท้องถิ่นของหน่วยงานต่าง ๆ และผู้ผลิตรายย่อย การนำเสนอนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ยืนยันความถูกต้องและความสอดคล้องของข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูล และ 2) เพื่อให้ผู้เข้าร่วมในการประชุมมีส่วนร่วมในการเสนอแนะแนวทางในการแก้ไขปัญหา

การนำเสนอผลการศึกษาวิจัยครั้งนี้ คณะวิจัยนำเสนอผลการศึกษาออกเป็น 5 ส่วน ประกอบด้วย บทที่ 2 ผลการศึกษารับบทของระบบอาหารท้องถิ่นในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม บทที่ 3 ผลการศึกษารับบทของระบบอาหารท้องถิ่นในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น บทที่ 4 ระบบอาหารท้องถิ่นและความอยู่ดีมีสุข บทที่ 5 การพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่นในภาวะการเปลี่ยนผ่านทางการเกษตร และ บทที่ 6 บทสรุป และข้อเสนอแนะ

เอกสารอ้างอิง

- กนกวรรณ มโนรมย์ และจุฑาทิพย์ วิเศษศิลป์. (2561). ผู้ผลิตรายย่อย บทวิเคราะห์เชิงสังคมวิทยา กรณีศึกษาผู้ผลิตน้ำอ้อยก้อนพื้นบ้าน จังหวัดกาฬสินธุ์. *วารสารสังคมศาสตร์*, 30(1), 65-100.
- กฤษดา บัจจาเนย์, มุกดา วงศ์อ่อน, บัวพันธ์ พรหมพักพิง และนิลวดี พรหมพักพิง. (2564). การศึกษา ปฏิสัมพันธ์ของผู้ค้ารายย่อยในตลาดสดท้องถิ่นอีสานผ่านมุมมองแนวคิดความไว้วางใจ. *วารสารมนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์*, 38 (1).
- เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง. (2534). *วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า*. กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนา ศักยภาพท้องถิ่น.
- นภาพร อติวานิชยพงศ์. (2557). คนชนบทอีสานกับการทำมาหากิน: ความเปลี่ยนแปลงตามยุคสมัย. *วารสารสังคมวิทยามานุษยวิทยา*, 33(2), 103-127.
- นิลวดี พรหมพักพิง, บัวพันธ์ พรหมพักพิง, มนต์ชัย ผ่องศิริ, พรเพ็ญ โสมาบุตร, ภัทรพร วีระนาคินทร์. (2562). ทรัพยากรธรรมชาติกับวิถียังชีพของครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยในชนบทอีสาน. *วารสาร สุขุขทัยธรรมมาธิราช*, 32 (2). หน้า 123-144.
- บัวพันธ์ พรหมพักพิงและคณะ. (2555). การประเมินคุณประโยชน์ของระบบนิเวศ: การเปลี่ยนแปลง และผลต่อความอยู่ดีมีสุขของมนุษย์. ขอนแก่น: กลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุข คณะมนุษยศาสตร์และ สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- บัวพันธ์ พรหมพักพิง, พรเพ็ญ โสมาบุตร, ภัทรพร วีระนาคินทร์, นิลวดี พรหมพักพิง และนพรัตน์ รัตนประ ทุม. (2561). การเปลี่ยนแปลงความอยู่ดีมีสุข ของชนบทอีสานในรอบ 10 ปี พ.ศ. 2548- 2559. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- บัวพันธ์ พรหมพักพิง, นิลวดี พรหมพักพิง, พรเพ็ญ โสมาบุตร ภัทรพร วีระนาคินทร์ และกฤษดา บัจจา เนย์. (2562). ความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนแรงงานในภาคการเกษตรในชนบทอีสาน. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- บัวพันธ์ พรหมพักพิง และมุกดา วงศ์อ่อน. (2563). การเกษตรและอาหาร: ประเด็นปัญหาเก่าในวาระใหม่ ของการวิจัยและการพัฒนา. *MFU Connexion: Journal of Humanities and Social Sciences*, 9(1), 1-18.
- บัวพันธ์ พรหมพักพิง. (2555). ความอยู่ดีมีสุข. *วารสารมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์*, 29(2), 23-50.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. (2554). *มโนทัศน์การดำรงชีพ (Livelihoods)*. เชียงใหม่: พงษ์สวัสดิ์ การพิมพ์.
- เพชร ชูสุวรรณ. (2539). ผลกระทบของการตั้งโรงงานอุตสาหกรรมที่มีต่อระบบนิเวศชุมชน: กรณีศึกษาชุมชนบ้านโนนขามแป ตำบลกุดน้ำใส อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ฟาลวีย์, ลินด์ซีย์. (2548). *การเกษตรไทย อยู่ช้าอยู่หน้ำช้ำสหัสวรรษ*. (แมนมาส จันลักขณา และคณะ, ผู้ แปล). กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

- ภัทรพร วีระนาคินทร์ และบัวพันธ์ พรหมพักพิง. (2561). การพัฒนาตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของชุมชนชนบทในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย: กรณีศึกษาชุมชนชนบทในจังหวัดขอนแก่น. *วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏยะลา*, 13(3), 463-472.
- วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ และคณะ. (2551). จากปฏิวัติเขียวสู่พันธวิศกรรม : บทเรียนสำหรับอนาคตเกษตรกรรมไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. นนทบุรี: มูลนิธิชีววิถี (Biothai).
- ศยามล เจริญรัตน์. (2557). ความมั่นคงทางอาหาร ป่าชุมชน กับการผลักดันเรื่องความเป็นธรรมเพื่อชุมชนท้องถิ่น. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย (ทีดีอาร์ไอ). (2535). นโยบายการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมของประเทศไทย. ค้นเมื่อ 2 มีนาคม 2562, จาก :<https://tdri.or.th/2013/04/n46/>.
- สุวิดา ธรรมมณีวงศ์. (2556). การปะทะประสานระหว่างเศรษฐกิจประชาชนกับเศรษฐกิจทุนนิยม: กรณีศึกษาตลาดในลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง. *วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร*, 33(2), 215-248.
- สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2564). รายงานการวิเคราะห์สถานการณ์ความยากจนและความเหลื่อมล้ำในประเทศไทย ปี 2563. [ม.ป.ท.]: กองพัฒนาข้อมูลและตัวชี้วัดสังคม.
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2564). ภาวะเศรษฐกิจการเกษตรปี 2564 และแนวโน้มปี 2565. กรุงเทพฯ: กองนโยบายและแผนพัฒนาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- สำนักงานเศรษฐกิจการคลัง. (2561). รายได้ ค่าใช้จ่ายเฉลี่ยต่อเดือน และหนี้สินเฉลี่ยต่อครัวเรือนจำแนกตามสถานะทางเศรษฐกิจสังคม (ปี พ.ศ. 2539-2558) , ค้นเมื่อ 5 กรกฎาคม 2562, จาก <http://www2.fpo.go.th/S-I/Data.php?DBIndex=mysql&Language=Thai>
- โสภิต ทองปาน. (2536). นโยบายเกษตรไทย (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: เลิศชัยการพิมพ์.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2559). ลืมตาอ้าปาก จากชาวนาสู่ผู้ประกอบการ. นนทบุรี: มติชน ปากเกร็ด.
- Banwell, C. et al. (2016). Trust: the missing dimension in food retail transition in Thailand. *Anthropological Forum*, 26(2), 138-154.
- Bernstein, H. (2015). **Food regimes and food regime analysis: A selective survey in Land grabbing, conflict and agrarian-environmental transformations: Perspectives from East and Southeast Asia**. Chiang Mai: Chiang Mai University.
- Corsi, S., Marchisio, L., and Ors, L. (2017). Connecting smallholder farmers to local markets: Drivers of collective action, land tenure and food security in East Chad. *Land Use Policy*, 68, 39-47.
- Chambers and Conway. (1992). **Sustainable rural livelihoods: practical concepts for the 21st century**. IDS Discussion Paper no 296, Institute of Development Studies, Sussex, UK.
- Division of Technical Affairs, Land Reform Bureau. (2018). **Information for Agricultural Land Reform**, Document No. 568. Retrieved January 10, 2020, from <https://alro.go.th/alro/internet/Land-Three/all.htm>.

- DFID. (2000). **Sustainable Livelihoods Guidance Sheets.**, Retrieved October 5, 2019, from <https://www.enonline.net/attachments/871/dfid-sustainable-livelihoods-guidance-sheet-section1.pdf>
- Ellis. (2000). **Rural Livelihoods and Diversity in Developing Countries.** Oxford: Oxford University Press.
- Enthoven, L., and Broeck, G. (2021). Local food systems: Reviewing two decades of research. **Agricultural Systems**, **193**, 103226.
- FAO. (2006). **Food Security.** Retrieved January 10, 2020, from <https://reliefweb.int/report/world/policy-brief-food-security-issue-2-june-2006>
- FAO. (2017). **Defining small-scale food producers to monitor target 2.3 of the 2030 agenda for sustainable development.** [n.p.]: FAO Statistic Division.
- Feenstra, G.W. (1997). Local Food Systems and Sustainable Communities. **American Journal of Alternative Agriculture**, **12**(1), 28-36.
- Freidmann, H., and McMichael, P. (1989). Agriculture and the State System: The Rise and Decline of National Agricultures, 1870 to the Present. **Sociologica Ruralis**, **29**(2), 93-117.
- Ishii-Eiteman, M. (2009) Food sovereignty and the International Assessment of Agricultural Knowledge, Sciences and Technology for Development. **The Journal of Peasant Studies**, Vol. 36, No. 3, pp. 689 – 700
- Lowder, S.K., Scoet, J., and Raney, T. (2016). The Number, Size, and Distribution of Farms, Smallholder Farms, and Family Farms Worldwide. **World Development**, **87**, 16–29.
- Laurujisawat, P. (2012). **CPF: A case study of the best Practice Contract Farming drives Thai, AEC and World Agricultural development**, Retrieved 10 January 2020, from https://www.researchgate.net/profile/Pornsri_Laurujisawat
- Manolom, T., and Promphakping, B. (2015). Measuring Well-Being from Local Perspective: The Case of Lao PDR. **Social Indicators Research**, **123**, 391–409.
- Marianne, H., Fleur, M., Ine, C., Koen, M., Lies, D., and GuidoVan, H. (2017). A new agri-Food systems sustainability approach to identify shared transformation pathways towards sustainability. **Ecological Economics**, **131**, 52-63.
- McMichael, P. (2013). **Food Regimes and Agrarian Questions (Agrarian Change And Peasant Studies).** Canada: Fernwood Books.
- Meadows et al. (1972). **The Limits to Growth.** New Haven: Yale University Press.
- Norgaard, R.B. (1984). Coevolutionary Agricultural Development. **Economic Development and Cultural Change**, **32**(3), 525–546.

- Norberg-Hodge, H., et al. (2002). **Bringing the food economy home: Local alternatives to global agribusiness**, London: ZED Books.
- Peter Senge. (1990). **The fifth discipline: The art and practice of the learning organization**. New York: Doubleday/Currency.
- Patel, R. (2009). **Stuffed & Starved: Markets, Power & the Hidden Battle for the World Food System**, London: Portobello Books.
- Polaski, S. (2008). **Rising Food Prices, Poverty, and the Doha Round**. Carnegie Endowment for International Peace. Retrieved October 1, 2023, from https://carnegieendowment.org/files/polaski__food_prices.pdf
- Promphakping, B. (2000) **Rural Transformation and Gender Relations in the Northeast of Thailand**. Ph.D. Dissertation, Department of Economic and International Development, University of Bath.
- Readon, T. et al. (2019). Rapid transformation of food systems in developing regions: Highlighting the role of agricultural research & innovations. **Agriculture systems**, **172**, 47-59.
- Reardon and Timmer. (2014). Five inter-linked transformations in the Asian Agrifood Economy: Food security implications. **Global Food Security**, 3(2), pp. 108-117.
- Rosset, P., Rice, R., and Watts, M. (1999). Thailand and the world tomato: globalization, new agricultural countries (NACs), and the agrarian question. **International Journal of the Sociology of Agriculture and Food**, **8**, 71–94.
- Sen, A. (1981). **Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation**, Oxford University Press.
- Sriboonchitta, S. & Wiboonpong, A. (2008) *Overview of Contract Farming in Thailand: Lessons Learned*, ADBI Discussion Paper 112. Tokyo: Asian Development Bank Institute, Retrieved October 2, 2020, from <https://www.thinkasia.org/bitstream/handle/11540/3700/dp112.contract.farming.thailand.pdf?sequence=1>
- Sobal, J., Khan, L., and Bisogni, C. (1998). A conceptual model of the food and nutrition System, **Social Science & Medicine**, **47**(7), 853–863.
- Suwannasri, M., and Promphakping, B. (2022). Sustainability of Smallholders in the Local Food System: A Study of Chicken Layer Farms in Nakhon Phanom Province, Northeast Thailand. **Sustainability**, **14**(10), 5997.
- The Economist Intelligence Unit. (2017). **Global food security index 2017:4 Measuring food security and the impact of resource risk**. Retrieved October 5, 2019, from https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=GFSI2017

- Thirtle, C., et al. (2003). The impact of research Led agricultural productivity growth on poverty Reduction in Africa, Asia and Latin America. **World Development**, Vol.31, No.12, pp.1959–1975.
- Timmer, C.P. (2009). **A world without agriculture: the structural transformation in historical perspective**. Washington, D.C.: American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- UNEP. (2016). **Food systems and natural resource**. [n.p.]: United Nation.
- World Health Organization [WHO]. (2021). **Promoting well-being**. Retrieved October
- Woodhill, J., Kishore, A., Njuki, J., Jones, K., and Hasnain, S. (2022). Food systems and rural wellbeing: challenges and opportunities, **Food Security**, 14(5), 1099-1121.

บทที่ 2

ระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม

2.1 คำนำ

การศึกษากระบวนอาหารท้องถิ่นพยายามสะท้อนองค์ประกอบของระบบอาหารท้องถิ่นที่ครอบคลุมและหลากหลาย ทั้งระบบนิเวศ การผลิต การตลาด การขนส่ง แบบแผนการบริโภค รวมถึงระบบสังคม วัฒนธรรม โดยสะท้อนจากบริบทของพื้นที่และการดำเนินชีวิตประจำวันของผู้ผลิตรายย่อย เนื่องจากว่าระบบอาหารท้องถิ่นอาจจะมีการผันแปรไปตามแต่ละพื้นที่ การปรากฏตัวของอุตสาหกรรมในพื้นที่เกษตรเดิมมีส่วนสำคัญในการกำหนดความเป็นไปของการผลิต การกระจายและการบริโภคอาหาร โครงการนี้เลือกพื้นที่เกษตรที่อยู่ใกล้เขตอุตสาหกรรมเป็นกรณีศึกษา ซึ่งจะนำเสนอระบบอาหารท้องถิ่นในเขตนี้ต่อไป

โครงสร้างเนื้อหาในบทนี้ประกอบด้วยสองส่วน ได้แก่ ส่วนแรก กล่าวถึงบริบทพื้นที่ รูปแบบกิจกรรมการผลิต การจำแนกแจกจ่ายและการบริโภคของผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่น ผลการศึกษา ฉายให้เห็นภาพคุณลักษณะของระบบอาหารท้องถิ่นในพื้นที่ที่มีอุตสาหกรรมก้าวหน้า และการดำเนินกิจกรรมของผู้ผลิตอาหารรายย่อย ซึ่งมีปฏิสัมพันธ์กับอุตสาหกรรมอาหารและอุตสาหกรรมอื่น ๆ อย่างเข้มข้น โดยพบว่า นอกจากการเปลี่ยนแปลงด้านคุณประโยชน์ของระบบนิเวศแล้ว ปัจจัยขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลง (Driver of Change) ที่มีส่วนสำคัญต่อการดำเนินกิจกรรมภาคเกษตรของผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่น คือ การปรากฏตัวของโรงงานอุตสาหกรรมในพื้นที่ชุมชนเกษตรเดิม และการผลิตพืชไร่หลากหลายชนิดที่เกิดขึ้นตามมาในพื้นที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโรงงานและมันสำปะหลัง รวมถึงการทำปศุสัตว์ระบบฟาร์ม ทั้งนี้ เกษตรกรส่วนใหญ่ยังคงมีสถานะเป็นผู้ผลิตรายย่อย (Small Holder) ที่พึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติดินและแหล่งน้ำเป็นปัจจัยการผลิต พืชเกษตรหลักยังคงเป็นการ “ข้าว” สาเหตุส่วนหนึ่งมาจากแบบวิถีการผลิตดั้งเดิมของชุมชนที่สืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น และมีนัยยะเกี่ยวความเชื่อและวิถีวัฒนธรรมของคนอีสาน นอกจากนี้ ยังมีการผลิต “พืชผัก” และการหา “ปลาธรรมชาติ” เพื่อบริโภคในครัวเรือนและกระจายสู่ผู้บริโภคในชุมชนโดยตรง รวมถึงป้อนสู่ตลาดสดภายนอกชุมชนบ้างบางส่วน

ส่วนที่สอง กล่าวถึงการวิเคราะห์ครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อยในห่วงโซ่อุปทานของอุตสาหกรรมอาหารในรูปแบบเกษตรพันธสัญญา (Contract Farming) และการผลิตพืชเชิงพาณิชย์หรือพืชเงินสด (Cash Crop) อีกทั้งยังมีการจัดสรรแรงงานให้อยู่นอกภาคเกษตร ด้วยการให้สมาชิกบางส่วนของครัวเรือนเป็นแรงงานรับจ้างในภาคอุตสาหกรรม ภาคธุรกิจและบริการ รวมถึงมีการย้ายถิ่นออกไปทำงานภายนอกชุมชน ซึ่งเป็นลักษณะของการดำรงอยู่แบบควบคู่กัน (Coexistent) ระหว่างการผลิตเพื่อยังชีพและการผลิตเพื่อการค้าที่สามารถพบเห็นได้ในระบบอาหารท้องถิ่นที่อยู่ในเขตอุตสาหกรรมก้าวหน้า ผลการศึกษาในบทนี้เป็นส่วนสำคัญที่จะนำไปสู่การวิเคราะห์การดำรงชีพและความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อยในบทต่อ ๆ ไป

2.2 อุตสาหกรรมและเกษตรกรรมในขอนแก่น

จังหวัดขอนแก่น มีพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 6.8 ล้านไร่ เป็นจังหวัดที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่หลายแห่ง การสำรวจสำมะโนอุตสาหกรรม ปี พ.ศ. 2560 ของจังหวัดขอนแก่น พบว่า มีสถาน

ประกอบการอุตสาหกรรมการผลิตทั้งสิ้นจำนวน 10,765 แห่ง โดยส่วนใหญ่เป็นผลิตภัณฑ์อาหาร ร้อยละ 39.1 รองลงมา คือ กิจกรรมสิ่งทอ ร้อยละ 21.8 การผลิตเสื้อผ้าหรือเครื่องแต่งกาย ร้อยละ 10.7 และหมวดย่อยอื่น ๆ ร้อยละ 10.7 สถานประกอบการอุตสาหกรรมทั้งหมดนี้ ส่วนใหญ่ดำเนินการอยู่ในอำเภอเมืองขอนแก่น และกระจายออกสู่ออกนอกเขตเมืองอย่างอำเภอน้ำพอง (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2561)

เมื่อพิจารณาสัดส่วนผลิตภัณฑ์มวลรวมของจังหวัดขอนแก่น (Gross Provincial Product: GPP) ซึ่งมีพัฒนาการเติบโตต่อเนื่อง โดยมูลค่าการผลิตเฉพาะภาคอุตสาหกรรมการผลิต (Manufacturing) ซึ่งไม่รวมอุตสาหกรรมอื่น ๆ สูงกว่ามูลค่าการผลิตในด้านอื่น ๆ และหากพิจารณาการเติบโตทางเศรษฐกิจของจังหวัดขอนแก่นในช่วงปี พ.ศ. 2560 - 2564 พบว่า ในปี พ.ศ. 2560 จังหวัดขอนแก่นมีผลิตภัณฑ์มวลรวมของจังหวัดสูงกว่า 204,049 ล้านบาท สาขาการผลิตที่สร้างรายได้ให้กับจังหวัดอยู่นอกภาคเกษตรมากที่สุด โดยมีมูลค่า 182,379 ล้านบาท ขณะที่รายได้ในภาคเกษตรมีมูลค่า 21,670 ล้านบาท โดยการผลิตนอกภาคเกษตรมีมูลค่าอันดับ 1 คือ สาขาอุตสาหกรรมมีมูลค่า 70,617 ล้านบาท รองลงมา คือ สาขาการค้าส่ง ขายปลีก และซ่อมแซมยานยนต์และรถจักรยานยนต์มีมูลค่า 26,086 ล้านบาท ส่วนผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัดต่อคน (Per Capita GPP) ในปี 2560 คือ 118,592 บาทต่อคน ดังตารางที่ 2.1

ตารางที่ 2.1 ผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัดขอนแก่น จำแนกตามประเภทการผลิต ปี 2560 - 2564

ปี	2560	2561	2562	2563	2564 *p
ผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัด	204,049	213,941	213,340	208,247	213,032
1. ในภาคเกษตรกรรม	21,670	22,912	20,114	20,965	21,769
2. นอกภาคเกษตรกรรม	182,379	191,029	193,226	187,282	191,263
ผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัด (ต่อคน: บาท)	118,592	124,550	124,335	121,517	124,489

หมายเหตุ: หน่วย: ล้านบาท *p หมายถึง ตัวเลขจากการคาดการณ์

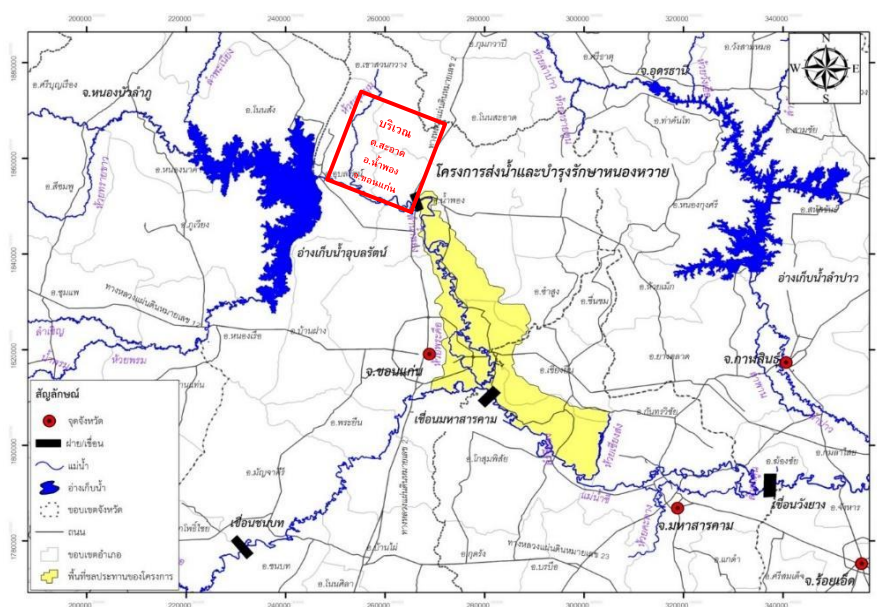
ที่มา: สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (2564)

มูลค่าการผลิตด้านอุตสาหกรรมข้างต้นนี้ไม่ได้มาจากเฉพาะในเขตเมืองเท่านั้น แต่เกิดจากภาคอุตสาหกรรมที่กระจายอยู่ทั่วทั้งจังหวัด เพราะในความเป็นจริงแล้วโรงงานอุตสาหกรรมขนาดใหญ่เกือบทั้งหมดตั้งอยู่นอกเขตเมืองขอนแก่น การกระจายของอุตสาหกรรมออกไปนอกเขตเมืองนี้ เนื่องมาจากว่าผังเมืองมีการควบคุมและกำหนดการใช้ประโยชน์ที่ดินไว้ ทำให้อุตสาหกรรมบางประเภทไม่สามารถตั้งอยู่ในเขตเมืองได้ แต่ในขณะเดียวกันอุตสาหกรรมก็ต้องการแรงงาน ซึ่งรวมกันอยู่หนาแน่นในเขตเมือง ภาวะเช่นนี้ทำให้เกิดการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมที่อยู่ใกล้เขตเมือง อย่างเช่น ในเขตบ้านทุ่ม ซึ่งเป็นบริเวณชานเมืองที่อยู่นอกขอบเขตของผังเมืองรวม แต่อยู่ใกล้ชุมชนเมือง พบว่า มีโรงงานอุตสาหกรรมขนาดเล็กใหญ่และหลากหลายประเภทจำนวนมากตั้งอยู่บริเวณนั้น ซึ่งในอีกด้านหนึ่ง ภาคนโยบายพยายามส่งเสริมให้โรงงานอุตสาหกรรมตั้งอยู่ในเขตหรือในพื้นที่เดียวกันก็เพื่อให้เกิดการประหยัดในการสร้างระบบโครงสร้างพื้นฐาน (เช่น ถนน ระบบระบายน้ำ ระบบบำบัดน้ำเสีย ระบบไฟฟ้าหรือพลังงาน เป็นต้น) ซึ่งโรงงานสามารถใช้ร่วมกันได้ นอกจากนี้ ยังง่ายต่อระบบการควบคุมต่าง ๆ ซึ่งแนวคิดหลังนี้ ในทางนโยบายจึงได้ส่งเสริมให้เกิดนิคมอุตสาหกรรม ในกรณีของจังหวัดขอนแก่น มีความพยายามที่จะสร้างนิคม

อุตสาหกรรมขึ้นมาที่บริเวณอำเภอน้ำพอง ซึ่งเป็นเขตต่อเนื่องกับพื้นที่วิจัย แต่ความพยายามดังกล่าวได้รับการต่อต้านจากคนในท้องถิ่น แม้ว่าพื้นที่บริเวณนี้ ไม่ได้กำหนดให้เป็นนิคมอุตสาหกรรม แต่ก็มีโรงงานตั้งอยู่อย่างหนาแน่น ผังเมืองรวมจังหวัดขอนแก่นฉบับล่าสุดที่ประกาศออกมาในปี พ.ศ. 2560 ได้กำหนดให้พื้นที่บริเวณนี้ เป็นเขตสีม่วง ซึ่งหมายถึงเป็นพื้นที่ที่ใช้ประโยชน์สำหรับการอุตสาหกรรมเป็นหลัก

ตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของอำเภอน้ำพอง มีระยะทางห่างจากอำเภอน้ำพอง 20 กิโลเมตร ห่างจากเขื่อนอุบลรัตน์ 18 กิโลเมตร และตั้งอยู่ห่างจากตัวเมืองขอนแก่นเป็นระยะทาง 50 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 82 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 51,250 ไร่ ครอบคลุมเขตการปกครองจำนวน 14 หมู่บ้าน มีจำนวนครัวเรือนประมาณ 2,531 ครัวเรือน มีความหนาแน่นเฉลี่ย 119.75 คนต่อตารางกิโลเมตร (เทศบาลตำบลสะอาด, 2562) พื้นที่ตำบลสะอาดตั้งอยู่ฝั่งตรงกันข้ามกับพื้นที่ที่กำหนดให้เป็นเขตอุตสาหกรรม (ผังเมืองรวมจังหวัดขอนแก่นกำหนดให้เป็นสีม่วง) การมีเขตติดต่อกับเขตอุตสาหกรรมจึงเป็นเงื่อนไขกำหนดพื้นที่ตำบลสะอาดเป็นพื้นที่เป้าหมายในการวิจัย

ลักษณะภูมิประเทศของตำบลสะอาดเป็นที่ราบติดกับลำน้ำพอง และมีแหล่งน้ำธรรมชาติจำนวนมาก เช่น แก่งเสือเต้น ห้วยวังเดือนห้า ห้วยตาด ห้วยหนองพอก ห้วยยาง ห้วยโดนและห้วยส้มมอ เป็นต้น แหล่งน้ำเหล่านี้ไหลลงมาสมทบกันที่อ่างเก็บน้ำห้วยเสือเต้นก่อนไหลลงสู่ฝายหนองหวาย “แก่งเสือเต้น” ได้รับการขึ้นทะเบียนให้เป็นเขตพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความสำคัญแห่งหนึ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีเนื้อที่ครอบคลุมประมาณ 7,860 ไร่ หรือประมาณ 12.57 ตารางกิโลเมตร อยู่ภายใต้ความดูแลของกรมชลประทาน กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ในช่วงที่ผ่านมาเคยมีการพัฒนาแหล่งน้ำสำหรับการเกษตรในพื้นที่ภายใต้โครงการพัฒนาเกษตรชลประทานของภาครัฐ (กรมชลประทาน, 2562)

ภาพที่ 2.1 ลักษณะทางกายภาพของเขื่อนอุบลรัตน์และโครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาหนองหวาย
ที่มา: กรมชลประทาน (2562)

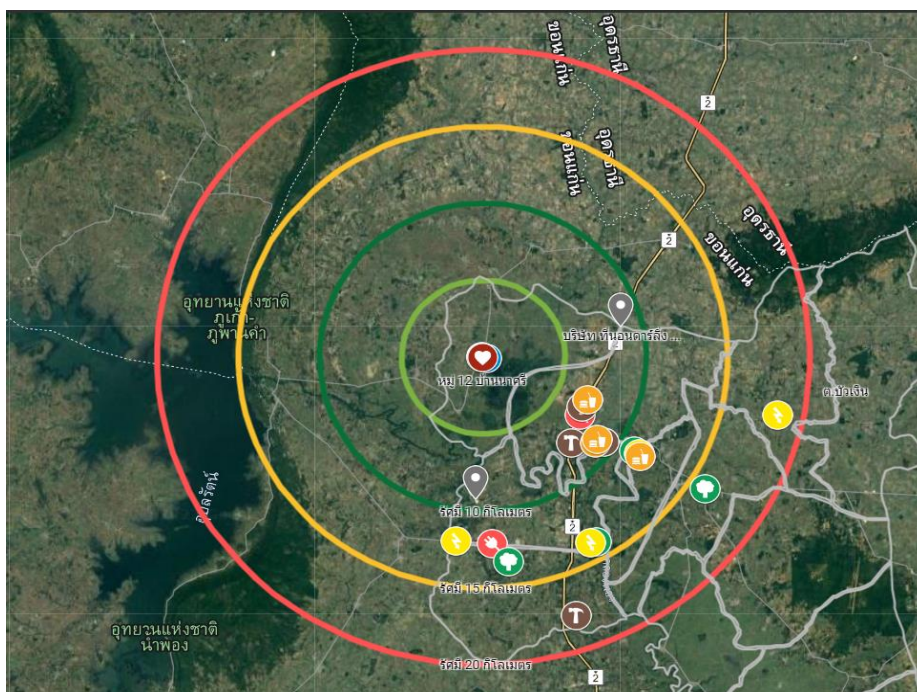
การสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ ได้ส่งผลต่อ “โอกาส” ต่อพื้นที่ชุมชนเกษตรหลายด้าน เขื่อนอุบลรัตน์เริ่มก่อสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2504 และเริ่มเปิดใช้งานในปี พ.ศ. 2508 หลังจากการเปิดใช้งานเขื่อนอุบลรัตน์ คือ หลังจากปี 2511 ชาวบ้านในหมู่บ้านอื่นเริ่มย้ายเข้ามาอยู่ในเขตตำบลสะอาดมากขึ้น เนื่องจากพื้นที่ตำบลสะอาดเหมาะสมกับการทำการเกษตร เกิดอาชีพทางการเกษตรใหม่ ๆ ขึ้นมา อย่างเช่น การเลี้ยงโคเนื้อ ระบบฟาร์มโคนม พืชไร่และพืชพันธสัญญา (Contract Farming) ชนิดต่าง ๆ เพิ่มขึ้น รวมทั้งพืชผักอายุสั้น เช่น กระเทียม ต้นหอม พริก มะเขือ กะหล่ำปลี ถั่วฝักยาว ผักกาดขาว เป็นต้น ความเปลี่ยนแปลงในระดับพื้นที่ดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะเกิดขึ้นหลังจากการสร้างเขื่อน แต่ชุมชนในเขตตำบลสะอาดก็ไม่ได้รับน้ำจากระบบชลประทาน (เขื่อนหนองหวาย) ของเขื่อนอุบลรัตน์โดยตรง ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 2520 กระทรวงพลังงานมีโครงการสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้าและได้ขยายมาสู่ตำบลสะอาด และมีการสร้างคลองส่งน้ำ (Feeding Canals) กระจายและแจกจ่ายน้ำเข้าไปใช้ประโยชน์ในแปลงไร่นาของเกษตรกรบางส่วน แต่ไม่ได้ครอบคลุมพื้นที่การเกษตรของทุกครัวเรือนในตำบลสะอาดทั้งหมด

ในกลางพุทธศตวรรษที่ 2520 รัฐบาลมีนโยบายกระจายความเจริญไปสู่ภูมิภาค (Growth Pole) จังหวัดขอนแก่นได้รับการคัดเลือกให้เป็น 1 ใน 5 ของจังหวัดนำร่อง โดยก่อนหน้านั้น คือ ในปี พ.ศ. 2518 ได้มีโรงงาน ฟินิกซ์ พัลฟ์ แอนด์ เพเพอร์ ซึ่งเป็นอุตสาหกรรมผลิตเยื่อกระดาษเข้ามาตั้งโรงงานโดยใช้พื้นที่นิคมพัฒนาตนเองเขื่อนอุบลรัตน์ มีขนาดพื้นที่กว่า 1,000 ไร่ และในเวลาใกล้เคียงกัน คือ ปี พ.ศ. 2519 บริษัท น้ำตาลขอนแก่น จำกัด ก็ได้ขยายฐานการลงทุนซึ่งมีบริษัทแม่อยู่ที่กรุงเทพฯ โดยสร้างโรงงานอุตสาหกรรมน้ำตาลแห่งใหม่ในเขตตำบลน้ำพอง อำเภอเมือง การส่งเสริมให้เกิดการกระจายความเจริญมาสู่ภูมิภาคนี้ ส่วนหนึ่งได้กระตุ้นให้เกิดการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรมในบริเวณนี้ขึ้น และดังได้กล่าวไว้แล้วว่าต่อมาภาครัฐมีความพยายามส่งเสริมให้ตั้งนิคมอุตสาหกรรมขึ้นในบริเวณนี้ แต่ถูกคัดค้านจากคนในท้องถิ่นและนักกิจกรรมทางสังคมและสิ่งแวดล้อม แต่แม้ว่าเขตดังกล่าวนี้ไม่ได้เป็น “นิคมอุตสาหกรรม” แต่ก็มีโรงงานอุตสาหกรรมน้อยใหญ่มาตั้งรวมกันอยู่จำนวนมาก ได้แก่ โรงงานขอนแก่น แอลกอฮอล์ จำกัด โรงงาน พานาโซนิค แมนูแฟคเจอร์ริง (ประเทศไทย) จำกัด โรงไฟฟ้าน้ำพอง โรงงานผลิตสายไฟฟ้า สถานีขุดเจาะและบริการขนส่งก๊าซธรรมชาติให้กับบริษัทปิโตรเลียมแห่งประเทศไทย (ปตท.) จำกัด (มหาชน) โรงงานผลิตชุดที่นอนดาร์ลิ่ง และบริษัท ขอนแก่น สตาร์ช จำกัด (โรงงานแป้งมัน) เป็นต้น (กลุ่มงานข้อมูลสารสนเทศและการสื่อสาร สำนักงานจังหวัดขอนแก่น, 2555)

พัฒนาการเช่นนี้ทำให้ในปัจจุบันชุมชนเกษตรในเขตตำบลสะอาด อำเภอเมือง ได้ถูกรายล้อมด้วยโรงงานอุตสาหกรรมน้อยใหญ่กว่า 6 ประเภท จำนวนกว่า 20 โรงงาน ประกอบด้วย 1) โรงงานอุตสาหกรรมอิเล็กทรอนิกส์ จำนวน 2 โรงงาน 2) โรงงานอุตสาหกรรมเกษตร จำนวน 4 โรงงาน 3) โรงงานอุตสาหกรรมพลังงาน จำนวน 4 โรงงาน 4) โรงงานอุตสาหกรรมก่อสร้าง จำนวน 4 โรงงาน 5) โรงงานอุตสาหกรรมอาหารและเครื่องดื่ม จำนวน 4 โรงงาน และ 6) โรงงานอุตสาหกรรมการผลิตประเภทอื่น ๆ จำนวน 2 โรงงาน ซึ่งโรงงานอุตสาหกรรมน้อยใหญ่เหล่านี้มีระยะห่างใกล้หรือไกลกระจายรายล้อมชุมชนเกษตรในเขตตำบลสะอาด ซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยเป้าหมายที่แตกต่างกัน 3 ระยะ คือ

1. ระยะห่างจากชุมชนเกษตรไม่เกิน 10 กิโลเมตร (รัศมีวงกลมสีเขียวเข้ม) จำนวน 9 แห่ง
2. ระยะห่างจากชุมชนเกษตรไม่เกิน 15 กิโลเมตร (รัศมีวงกลมสีเหลือง) จำนวน 8 แห่ง
3. ระยะห่างจากชุมชนเกษตรไม่เกิน 20 กิโลเมตร (รัศมีวงกลมสีแดง) จำนวน 3 แห่ง

การปรากฏตัวของโรงงานอุตสาหกรรมเหล่านี้ได้กลายเป็นทางเลือกในการประกอบอาชีพของแรงงานบางส่วนที่ต้องการทำงานนอกภาคเกษตร ขณะเดียวกันครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อยและชุมชนเกษตรต้องเผชิญกับสถานการณ์ใหม่หลายด้าน ซึ่งอาจได้รับผลกระทบทั้งทางบวกและทางลบ เช่น การใช้นิเวศธรรมชาติร่วมกันระหว่างเกษตรและอุตสาหกรรม นิเวศธรรมชาติที่เกี่ยวกับดิน น้ำ และป่าไม้เอื้อต่อกระบวนการผลิต การเผชิญหน้าและแรงกดดันจากการใช้ทรัพยากรน้ำเพื่อการผลิตระหว่างภาคเกษตรกรรมและภาคอุตสาหกรรม การใช้ประโยชน์ที่ดินและการจัดการแรงงานในภาคเกษตร ล้วนแต่เป็นประเด็นที่ติดตามมาจากการกลายเป็นเขตอุตสาหกรรมของพื้นที่บริเวณนี้

ภาพที่ 2.2 บริบทแวดล้อมที่ตั้งของโรงงานอุตสาหกรรมในพื้นที่ชุมชนเกษตร
ที่มา: อนุวัฒน์ พลทิพย์ (2566)

ชุมชนเกษตรผู้ผลิตอาหารที่เป็นเป้าหมายของการศึกษารั้งนี้ ตั้งอยู่รอบอ่างเก็บน้ำห้วยเสือเต้น เกษตรกรใช้ประโยชน์ห้วยเสือเต้นหลายด้าน ได้แก่ เป็นแหล่งน้ำเพื่อการเพาะปลูก คือ นาปี นาปรังและการปลูกพืชผักอายุสั้น และแหล่งอาหารจากธรรมชาติ คือ เป็นแหล่งหาปลาตามธรรมชาติ ข้าวยังคงเป็นพืชหลัก เนื่องจากเป็นพืชอาหารที่คนในชุมชนทำการเพาะปลูกเกือบทุกครัวเรือน ทั้งเพื่อบริโภคในครัวเรือน และเพื่อจำหน่าย เกษตรกรผู้ปลูกข้าวมีรายได้เสริมจากการจำหน่ายฟางข้าวให้กับฟาร์มโคนมที่มีอยู่ในตำบลเป็นจำนวนมาก ส่วนพืชที่ครัวเรือนเกษตรกรในพื้นที่ทำการเพาะปลูกมากรองจากนาข้าว คือ พืชไร่ ได้แก่ อ้อยโรงงานและมันสำปะหลัง นอกจากนี้ ยังพบว่าบางครัวเรือนมีการทำระบบฟาร์มปศุสัตว์ ได้แก่ ฟาร์มโคนมและโคเนื้อ ผลผลิตเกษตรจำหน่ายให้กับกลุ่มธุรกิจในพื้นที่ อย่างเช่น ลานรับซื้อมันสำปะหลังภายในตำบลสะอาด โรงงานน้ำตาลขอนแก่น สาขาน้ำพอง สหกรณ์โคนมน้ำพอง สหกรณ์การเกษตรน้ำพอง (สาขาทำบลสะอาด) หรือโรงสีข้าวในอำเภอน้ำพอง ในแง่ของการเกษตร แม้ว่าเกษตรกรจะทำกิจกรรมหลาย ๆ อย่าง แต่เมื่อพิจารณาจากสถิติการใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรในตารางข้างล่างนี้ชี้ให้เห็นว่านาปี อ้อยโรงงาน มันสำปะหลังและนาปรัง ยังเป็นกิจกรรมการเกษตรหลักในตำบลสะอาด

ตารางที่ 2.2 การใช้ที่ดินเพื่อการเกษตรของตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น รอบปีการผลิต พ.ศ. 2561 – 2562

ชนิดพืช	จำนวนครัวเรือน เกษตรกร	เนื้อที่เพาะปลูก (ไร่)	ร้อยละของพื้นที่ทั้งหมด ในตำบล
ข้าวนาปี	1,547	16,755	32.69
ข้าวนาปรัง	164	865	1.69
อ้อยโรงงาน	188	4,579	8.93
มันสำปะหลัง	214	2,553	4.98

ที่มา: กรมส่งเสริมการเกษตร (2563)

กล่าวโดยสรุป โดยพื้นฐานแล้วตำบลสะอาดเป็นเขตชนบท ประชากรทำการเกษตรเป็นอาชีพหลัก อย่างไรก็ตาม เมื่อมีอุตสาหกรรมย้ายเข้ามาตั้งโรงงานในเขตติดต่อกับตำบลสะอาด ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของผู้คนและแบบวิถีการผลิต รวมถึงระบบอาหารท้องถิ่นด้วย ซึ่งจะได้นำเสนอเป็นลำดับต่อไป

2.3 กิจกรรมระบบอาหารท้องถิ่นและการดำรงชีพใกล้เขตอุตสาหกรรม

เนื่องจากว่าเกษตรกรมีการผลิตอาหารที่หลากหลายประเภท และแต่ละประเภทย่อยมีหลายชนิดและมีห่วงโซ่อุปทานที่แตกต่างกันออกไป งานวิจัยนี้จะนำเสนอเฉพาะเกษตรและอาหารที่สำคัญ ดังต่อไปนี้

ข้าว

การปลูกข้าวเป็นวิถีการผลิตของชุมชนเกษตรและครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อยมาตั้งแต่อดีต พร้อม ๆ กับการตั้งชุมชน การปลูกข้าวเป็นส่วนหนึ่งของแบบวิถีการผลิตของครัวเรือนทั้งการผลิตก่อนระบบทุนนิยมและภายใต้ระบบทุนนิยม ในปัจจุบันเกษตรกร คือ ผู้ผลิตรายย่อย ที่ประกอบอาชีพทำนา ใน

พื้นที่พบทั้งการทำนาปีและนาปรัง การทำนาปีมีวัตถุประสงค์เพื่อเก็บไว้บริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก แต่ในขณะเดียวกันผลผลิตข้าวต่อไร่พบว่าปริมาณเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากการนำใช้ปัจจัยการผลิตใหม่ ๆ ทำให้ครัวเรือนมีผลผลิตข้าวเหลือจากการบริโภคและสามารถนำขายในตลาดได้ ครัวเรือนในตำบลสะอาดเกือบทุกหลังคาเรือนมีที่ดินเป็นของตนเอง ซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตที่เอื้อต่อการผลิต โดยการทำนาปีพึ่งพาทรัพยากรและนิเวศธรรมชาติ ได้แก่ ดินและน้ำฝนเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม แหล่งน้ำธรรมชาติในพื้นที่ ได้แก่ แก่งเสือเต้น ห้วยโดน ห้วยส้มมอ ห้วยยาง ห้วยวังเดือนห้า ห้วยตาด ห้วยหนองพอกและแหล่งน้ำขนาดเล็กอื่น ๆ ก็ช่วยให้ความเสี่ยงต่อการผันแปรของปริมาณฝนในแต่ละปีได้อย่างมาก การพึ่งพาน้ำฝนและแหล่งน้ำธรรมชาติและปริมาณผลผลิตข้าวต่อรอบปีการผลิต ผันแปรไปตามสภาพนิเวศ นอกจากนี้ ในพื้นที่ยังระบุว่ามีการทำ “นาทาม” ในพื้นที่ลุ่มต่ำ ส่วนใหญ่อยู่ใกล้แหล่งน้ำธรรมชาติ แต่มีความเสี่ยงเรื่องน้ำท่วม ส่วน “นาปรัง” เป็นพื้นที่ที่ดินแปลงเดียวกับนาทาม แต่ได้ประโยชน์จากการมีระบบส่งน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้า หรือเกษตรกรใช้เครื่องสูบน้ำทำการปลูกข้าวฤดูกาลที่สอง สำหรับ “นาโคก” คือ พื้นที่สูงชันมาและได้รับการปรับพื้นที่สำหรับปลูกข้าว (การทำคันนา) พื้นที่โคกหรือเนินนี้จะอาศัยน้ำฝนเป็นหลักและมีความเสี่ยงจากภาวะฝนทิ้งช่วงสูง มีพื้นที่เพียงบางส่วนในเขตนาโคกที่ได้ประโยชน์จากระบบส่งน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้า

การศึกษา พบว่า ครัวเรือนผู้ปลูกข้าวมีการเปลี่ยนแปลงวิธีการปลูกข้าวจากการปักดำมาเป็นนาหว่าน การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ปรากฏมาตั้งแต่ก่อนปี พ.ศ. 2540 การปลูกข้าวแบบ “นาหว่าน” ได้รับการยอมรับเนื่องมาจากมีกระบวนการ ขั้นตอน วิธีการผลิตง่ายกว่าการทำนาดำมาก เช่น ใช้ระยะเวลาสั้นกว่า ใช้แรงงานน้อยกว่า ทำให้หลายครัวเรือนเริ่มค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนแบบวิธีการผลิตจากนาดำมาเป็นนาหว่าน ผู้ให้ข้อมูลสำคัญกล่าวว่าการทำนาหว่านต้องใช้ความรู้ ทักษะและความสามารถสูง เช่น การรักษาระยะความถี่หรือความห่างของการหว่านเมล็ดข้าวที่ต้องสม่ำเสมอ การรักษาความชื้นในดินให้เหมาะสม การหมั่นกำจัดหญ้าหรือวัชพืช เนื่องจากในระยะแรกหลังการหว่านจะไม่สามารถปล่อยให้วัชพืชขึ้นเพื่อคุมวัชพืชเหมือนนาดำได้ สภาพเช่นนี้ทำให้เกษตรกรหันไปพึ่งสารเคมีในการควบคุมวัชพืช การใช้สารเคมีในการเกษตรเป็นปัญหาและความท้าทายที่ยังคงเป็นข้อถกเถียงและต้องการการศึกษาวิจัยมากขึ้น

ภาพที่ 2.3 พื้นที่ปลูกข้าวของผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลสะอาด รูปทางด้านซ้ายมือ คือ แปลงนาหว่าน ซึ่งอยู่ร่วมกับอ้อยโรงงาน ส่วนภาพทางขวามือ คือ แปลงนาดำ
ที่มา: อนุวัฒน์ พลทิพย์ (2566) และมุกดา วงศ์อ่อน (2563)

การใช้ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ในการทำนาเป็นเรื่องที่จำเป็นหรืออาจไม่ได้ในกระบวนการผลิตในปัจจุบัน โดยปุ๋ยเคมีหรือสารเคมีควบคุมวัชพืช การใช้ปัจจัยการผลิตใหม่ ๆ มีแนวโน้มจะเพิ่มปริมาณขึ้น ทำให้ต้นทุนการผลิตข้าวเพิ่มสูงขึ้น ความจำเป็นในการใช้ปุ๋ยและสารเคมีควบคุมวัชพืชและโรคพืชได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดปริมาณผลผลิตทางการเกษตรด้วย หากไม่ใช้ปัจจัยการผลิตเหล่านี้ก็จะได้ผลผลิตน้อยหรือการผลิตในปีนั้น ๆ จะล้มเหลวไป หากพิจารณาจากแนวคิดที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 1 แล้วนั้น ข้าวถือว่าเป็นอาหารท้องถิ่นที่มีความสำคัญ เห็นได้จากพื้นที่เพาะปลูกที่มีมากที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับ การเกษตรประเภทอื่น ๆ เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวเกษตรกรรายย่อยจะเก็บข้าวเปลือกส่วนหนึ่งไว้บริโภค โดยวิธีการเก็บข้าวเปลือกในปัจจุบันอาจจะไม่จำเป็นต้องสร้างยุ้งฉางขนาดใหญ่ คราวเรือนได้อาศัย “กระสอบปุ๋ย” ซึ่งไม่ได้มาจากกระสอบที่บรรจุปุ๋ยแล้วนำมาใช้ (Reuse) แทนนั้น แต่มีการจำหน่ายทั่วไป เมื่อถึงเวลาต้องการบริโภคก็จะนำข้าวไปสี โดยมีโรงสีขนาดเล็กให้บริการอยู่ในท้องถิ่น คราวเรือนเกษตรกรจะไม่สีข้าวเปลือกและเก็บข้าวสารไว้ปริมาณมาก เพราะคุณภาพของข้าวจะเสื่อม แต่จะทยอยสี 1 – 2 ครั้งต่อเดือน ความต้องการในการบริโภคและการเก็บรักษาข้าวของคราวเรือนแบบนี้ ทำให้ธุรกิจโรงสีข้าวขนาดเล็ก ปรากฏอยู่ทั่วไปในชุมชนชนบท เกษตรกรรายย่อยจะเก็บข้าวนาปีเพื่อการบริโภคตามความจำเป็น ส่วนที่เกินความจำเป็นก็จะขาย สำหรับผลผลิตข้าวนาปรังส่วนใหญ่แล้วขายทั้งหมด โดยขายข้าวเปลือกให้แก่โรงสีข้าวและพ่อค้าคนกลางผู้รับซื้อสินค้าเกษตรส่งขายต่อให้แก่ผู้ผลิตและจำหน่ายในระดับกว้างอีกทอดหนึ่ง

ประเด็นที่น่าสนใจที่ควรจะต้องตั้งเป็นข้อสังเกตไว้อย่างหนึ่ง คือ ปริมาณการบริโภคข้าวของ คราวเรือนเกษตรกรรายย่อยมีแนวโน้มจะลดลง ทั้งนี้ ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากว่าคราวเรือนเกษตรกรรายย่อยมีขนาดลดลง สมาชิกของคราวเรือนบางคนทำงานอยู่ต่างถิ่น แต่ที่สำคัญก็คือค่านิยมในการบริโภคก็เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากในกลุ่มคนรุ่นใหม่ การหันไปบริโภคอาหารอย่างอื่นที่ไม่ใช่ข้าว เช่น บะหมี่กึ่งสำเร็จรูปหรืออาหารที่พร้อมรับประทานที่มีจำหน่ายในร้านสะดวกซื้อที่กระจายลงไปถึงชุมชนในระดับตำบล เป็นปรากฏการณ์ที่พบได้อย่างชัดเจน แนวโน้มดังกล่าวนี้ส่วนหนึ่งก็จะลดภาระในการผลิตและการสต็อกข้าวที่ยังคงเป็นอาหารหลัก และทำให้มีผลผลิตเหลือขายมากเพิ่มขึ้น แต่ในขณะเดียวกันคราวเรือนก็มีค่าใช้จ่ายเพื่อการบริโภคใหม่ ๆ ที่กำลังแพร่กระจายเข้ามาไปในระดับชุมชน ข้อสังเกตอีกประการ คือ ในระหว่างการเก็บข้อมูล พบว่า ผู้สูงอายุบางคนก็หันมาบริโภคข้าวเจ้าแทนข้าวเหนียว ด้วยเหตุผลว่าข้าวเหนียวมีปริมาณน้ำตาลสูงกว่า ซึ่งมีความเสี่ยงต่อการเป็นเบาหวานหรือทำให้ระดับน้ำตาลในเลือดสูง

พืชผัก

พืชผักได้มาจาก 2 แหล่ง คือ ผักที่ได้จากธรรมชาติและผักที่คราวเรือนปลูก ผักที่ขึ้นตามแหล่งน้ำธรรมชาติมีหลายประเภท เช่น ผักแว่น ผักขม ผักพาย ผักคะนองมา ผักคันทอง ผักปอด ผักอีฮิ้น เป็นต้น ผักส่วนนี้พบว่านับวันยังสามารถหาได้ยากขึ้น ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของนิเวศธรรมชาติ เช่น การรุกรานของวัชพืช การปรับเปลี่ยนเส้นทางน้ำจากการกั้นหรือปิดเป็นฝาย/เขื่อน การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินจากแปลงนาสู่การปลูกพืชไร่ การใช้เครื่องจักรหรือเทคโนโลยีทางการเกษตร หรือการนำใช้สารเคมีในภาคเกษตร เป็นต้น ส่วนผักที่ปลูกโดยคราวเรือน พบว่า มีทั้งปลูกเพื่อบริโภคและเพื่อขาย โดยแหล่งจำหน่ายผักเป็นตลาดชุมชนและตลาดในท้องถิ่นเป็นหลัก แต่กรณีพืชผักที่

ปลูกในพื้นที่จำนวนมากก็จะส่งให้ผู้รับซื้อไปจำหน่ายตลาดภายนอก การปลูกพืชผักของผู้ผลิตรายย่อยในตำบลสะอาด พบว่า มีการพึ่งพาทรัพยากรธรรมชาติ คือ นิเวศที่ดิน น้ำฝนและบางรายมีการขุดเจาะน้ำบาดาลเพื่อส่งเสริมการเพาะปลูกเพิ่มเติม มีการใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นหลัก ประเด็นที่น่าสนใจ คือ เกษตรกรรายย่อยผู้ปลูกผัก ทั้งเพื่อการบริโภคของตนเองและเพื่อขาย ล้วนมีแรงจูงใจมาจากผลกระทบของการบริโภคอาหารต่อสุขภาพ โดยเฉพาะการปนเปื้อนของสารเคมีในผลผลิตทางการเกษตร

ภาพที่ 2.4 การซื้อขายผักระหว่างผู้ผลิตรายย่อยและผู้ค้ารายย่อยบริเวณแหล่งผลิตพืชผัก
ที่มา: มุกดา วงศ์อ่อน (2563)

แม้ผลผลิตพืชผักที่ปลอดสารพิษจะเกิดประโยชน์ต่อสุขภาพของผู้บริโภค และเกิดผลในทางบวกต่อระบบนิเวศธรรมชาติ แต่กลับพบว่าในสถานการณ์การผลิตเพื่อขายและสร้างรายได้ให้กับครัวเรือนนั้น ยังคงพบปัญหาอุปสรรคสำคัญในด้านการตลาด คือ เมื่อพืชผักเหล่ากระจายไปสู่ตลาดในท้องถิ่นก็จะเผชิญกับการแข่งขันในเรื่องราคา การปลูกพืชผักปลอดสารมีต้นทุนการผลิตสูงกว่าการปลูกพืชผักโดยใช้สารเคมีอย่างชัดเจน แม้ผู้ค้ารายย่อยที่มารับซื้อผักจากสวนก็จะนำไปวางขายบนแผงสินค้าร่วมกับพืชผักที่มีกระบวนการปลูกแบบเคมี ซึ่งในมุมมองของผู้ผลิตรายย่อยเห็นว่าการมีตลาดเฉพาะสำหรับรองรับพืชผักปลอดสารเคมีน่าจะเป็นทางออกที่ทำให้ผู้ผลิตอยู่รอดในระยะยาว ผักที่มาจากตลาดขายส่ง (ใช้สารเคมีและผลิตเป็นจำนวนมาก) ในปัจจุบันได้กระจายอยู่ในร้านค้าในระดับชุมชนด้วย อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันมีผู้บริโภคผักปลอดภัยในชุมชนจำนวนมากขึ้น ผู้ผลิตจะทำหน้าที่ในการกระจายผักสู่ผู้บริโภคชุมชนโดยตรง (การเอาผลผลิตผักเร่ขาย) ผู้บริโภคบางคนมาซื้อโดยตรงจากสวน ผู้บริโภคบางคนทราบข้อมูลจากการบอกต่อกันหรือผ่านทางโซเชียลมีเดีย เช่น เฟซบุ๊ก สั่งซื้อผักและชำระค่าสินค้าผ่านธุรกรรมการเงินออนไลน์ หรือ

ผู้ผลิตบางรายเลือกจะจัดส่งสินค้าให้กับผู้บริโภคโดยใช้ระบบขนส่งเอกชนก็มี ดังเช่น นายธนา (นามสมมติ) ที่จัดส่งกิ่งพันธุ์ต้นดอกขจรจำนวนหนึ่งให้กับผู้ซื้อที่อยู่จังหวัดสกลนคร โดยฝากส่งสินค้ากับบริษัท เคอรี่ ซึ่งเป็นบริษัทขนส่งเอกชนที่มีสาขาตั้งอยู่ในอำเภอน้ำพอง ผู้ผลิตบางรายได้ขายพืชผักเหล่านี้ให้กับผู้ค้ารายย่อยที่มักจะเดินทางมารับซื้อผักถึงในสวน เพื่อนำไปขายต่อตามตลาดนัดในหมู่บ้านและขายให้กับผู้ค้ารายย่อยในตลาดสดระดับท้องถิ่น คือ ตลาดสดอำเภอเมืองและอำเภออุบลรัตน์ เป็นต้น

อ้อยโรงงานและมันสำปะหลัง

อ้อยโรงงานและมันสำปะหลังถือว่าเป็นพืชเงินสดหรือพืชพาณิชย์ที่สำคัญที่พบมากในเขตตำบลสะอาด โดยผลผลิตจากเกษตรกรเป็นวัตถุดิบส่งต่อไปยังโรงงานอุตสาหกรรมน้ำตาลทราย และลานรับซื้อมันสำปะหลังในพื้นที่ที่อยู่ใกล้ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย เมื่อผ่านกระบวนการแปรรูปแล้วก็จะกระจายไปสู่ผู้บริโภคในสังคมวงกว้าง ในส่วนนี้จะกล่าวถึงพืชไร่ 2 ชนิด คือ อ้อยโรงงานและมันสำปะหลัง

การปลูกพืชไร่เพื่อเงินสดที่ตำบลสะอาดและในหลายพื้นที่ในภาคอีสานที่กระจายอย่างกว้างขวาง เริ่มมาจากการปลูกปอในช่วงพุทธศตวรรษที่ 2510 – 2520 การปลูกมันสำปะหลังและอ้อยโรงงานจึงค่อย ๆ พัฒนาการติดตามมาภายหลัง โดยในปี พ.ศ. 2519 ภายหลังการเปิดโรงงานอุตสาหกรรมน้ำตาลขอนแก่น มีเจ้าหน้าที่ของโรงงานจัดซื้อที่ดินบริเวณหมู่บ้านโคกบ้านร้าง หมู่ที่ 9 ตำบลสะอาด และให้คนงานของโรงงานมาจัดทำ “แปลงทดลองปลูกอ้อย” เพื่อป้อนโรงงานอุตสาหกรรมน้ำตาล ซึ่งในช่วงนี้เองที่ทำให้ชาวบ้านบางส่วนในเขตตำบลสะอาดหลายหมู่บ้านเริ่มให้ความสนใจและหันมาศึกษาการปลูกอ้อยตามกระแสในระยะนั้น นอกจากนี้ ยังมีการเข้ามาส่งเสริมของเจ้าหน้าที่ฝ่ายส่งเสริมการผลิตของโรงงานน้ำตาลขอนแก่น จำกัด ทำให้ชาวบ้านตัดสินใจเริ่มปลูกอ้อยโรงงานเพิ่มมากขึ้นในระยะนั้น

ต่อมาเมื่อครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อยจำนวนมากเริ่มปรับเปลี่ยนการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อปลูกมันสำปะหลังและอ้อยโรงงานทดแทนการปลูกปอ เนื่องจากผลตอบแทนที่ดีกว่า สร้างรายได้เงินสดให้แก่ครัวเรือน บางครัวเรือนกล่าวว่ามันสำปะหลังและอ้อยโรงงานสร้างรายได้มากกว่าการปลูกข้าว ครัวเรือนเกษตรกรหลายครัวเรือนมีการปรับเปลี่ยนที่นาที่เคยปลูกข้าวเป็นการปลูกอ้อยแทน หรือทำการปลูกข้าวและปลูกอ้อยควบคู่กันในแปลงนา จนมีคำกล่าวจากบางครัวเรือนว่าเลือกที่จะ “ปลูกอ้อยซื้อข้าวกิน”

ภาพที่ 2.5 แปลงปลูกมันสำปะหลังและอ้อยโรงงานของครัวเรือนเกษตรกร
ที่มา: อนุวัฒน์ พลทิพย์ (2563)

อ้อยโรงงาน พบว่า มีลักษณะพิเศษ คือ มีกฎหมายที่เกี่ยวกับอุตสาหกรรมอ้อยน้ำตาล ทำให้การปลูกอ้อย เป็น “เกษตรพันธสัญญา” (Contract Farming) รูปแบบหนึ่ง โดยระบบนี้จะให้โรงงานอุตสาหกรรมน้ำตาลเป็นผู้กำหนดโควตาการผลิตและการรับซื้ออ้อยในแต่ละรอบปีการผลิต ในขณะเดียวกัน ผลผลิตอ้อยก็ต้องจำหน่ายให้กับโรงงานผู้เป็นเจ้าของโควตา โรงงานจะส่งเสริมพันธุ์กล้า เทคโนโลยี สารเคมี สำหรับควบคุมวัชพืชและโรคพืช ปุ๋ย ผู้ปลูกจะได้รับบริการส่งเสริมความรู้และติดตามประเมินผลรายแปลง จากเจ้าหน้าที่ฝ่ายส่งเสริมของโรงงาน การรับซื้ออ้อยจะเป็นไปตามข้อตกลงระหว่างโรงงานและเกษตรกร ส่วนที่ดินและแรงงานเป็นของครัวเรือนเกษตรกร อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติมีเกษตรกรรายใหญ่ได้รับโควตาแล้วนำมากระจายให้แก่เกษตรกรรายย่อยต่อ เจ้าของโควตาบางรายไม่ได้ลงมือปลูกอ้อยเอง เจ้าของโควตาเหล่านี้จะมีความเชื่อมโยงกับสมาคมชาวไร่อ้อยและโรงงานอุตสาหกรรม เกษตรกรรายย่อย จึงต้องถูกหักค่าหัวคิว เพื่อให้สามารถเข้าถึงปัจจัยการผลิตและแหล่งจำหน่ายที่ได้กล่าวในตอนต้นได้ แต่เมื่อเร็ว ๆ มา นี้ รัฐบาลได้อนุญาตให้ตั้งโรงงานอุตสาหกรรมน้ำตาลเพิ่มอีกจำนวนมาก ทำให้มีการแข่งขันการซื้ออ้อย โดยบางโรงงานจะรับซื้ออ้อยนอกโควตาที่เกษตรกรนำมาขายโดยตรงให้แก่โรงงาน

สำหรับมันสำปะหลังมีระบบที่แตกต่างกันออกไปจากอ้อยโรงงาน มันสำปะหลังมีจุดกำเนิดมาจากทวีปอเมริกาใต้ ภายหลังสงครามโลกครั้งที่สองได้เริ่มนำเข้ามาปลูกทางภาคใต้ของประเทศไทยเป็นครั้งแรก มันสำปะหลังมีการปลูกอย่างแพร่หลายแถบจังหวัดชลบุรีและระยอง ในพื้นที่ที่ไม่เหมาะสมสำหรับการทำนา การแพร่หลายในขณะนั้นเนื่องมาจากความต้องการมันสำปะหลังเพื่อผลิตแป้งมันของญี่ปุ่น แต่ต่อมาความต้องการมันสำปะหลังในตลาดโลกขยายตัวมากขึ้น ทั้งในยุโรปและอเมริกา สำหรับยุโรปมันสำปะหลังส่วนใหญ่ถูกนำไปใช้เป็นวัตถุดิบในอุตสาหกรรมอาหารสัตว์ ด้วยความต้องการที่เพิ่มขึ้นนี้เองได้ทำให้การปลูกมันสำปะหลังกระจายไปทั่วประเทศ กรณีภาคอีสาน พบว่า ในปี พ.ศ. 2503 มีพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังประมาณ 4 แสนไร่เศษ และได้เพิ่มขึ้นเป็นประมาณ 4 ล้านไร่ ในปี พ.ศ. 2519 และในปี พ.ศ. 2557 หน่วยงานสถิติของทางราชการรายงานว่าพื้นที่ปลูกมันสำปะหลังในภาคอีสาน ประมาณ 7 ล้านไร่ (สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2558)

ทั้งมันสำปะหลังและอ้อยโรงงานถือเป็นพืชเงินสดที่ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยปลูกร่วมกับข้าวหรือกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่น ๆ แต่ที่แตกต่างกัน คือ มันสำปะหลังไม่ได้มีสถานะเป็นเกษตรพันธสัญญา เนื่องจากไม่มีระบบโควตา ไม่มีระบบส่งเสริมการเกษตรจากแหล่งรับซื้อ เกษตรกรผู้ปลูกจะต้องแสวงหาความรู้ เทคโนโลยีและปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ที่ตนเองหาได้ในตลาด ลักษณะเช่นนี้ทำให้ราคาผลผลิตรับซื้อมันสำปะหลังในแต่ละรอบปีการผลิตและรายได้ของเกษตรกรมีความผันผวนตามไปด้วย

ทั้งอ้อยโรงงานและมันสำปะหลังไม่ได้ใช้ประโยชน์หรือไม่ได้รับโภคโดยตรงในท้องถิ่น แต่เป็นวัตถุดิบสำหรับอุตสาหกรรม ประเทศไทยมีการส่งออกน้ำตาลและมันสำปะหลังเป็นลำดับต้น ๆ ของโลก จึงถือได้ว่าทั้งอ้อยและมันสำปะหลังเป็นระบบอาหารอุตสาหกรรมที่อยู่ในห่วงโซ่อุปทานของระบบอาหารของโลก อย่างไรก็ตาม เห็นได้ชัดแจ้งว่าเกษตรกรรายย่อยที่ปลูกอ้อยและมันสำปะหลังก็ปลูกพืชอาหารอย่างอื่นควบคู่ไปด้วย ทำให้ทั้งระบบเกษตรอาหารของโลกและระบบอาหารท้องถิ่นมีความซ้อนทับกันอยู่

ภาพที่ 2.6 ป้ายประชาสัมพันธ์ราคาซื้อขายอ้อยเพื่อสร้างแรงจูงใจและจูงใจซื้ออ้อยโรงงานในพื้นที่
(บริเวณรอยต่อเส้นทางบ้านนาศรีตึงเค็ง-บ้านโนนดงมัน)

ที่มา: อนุวัฒน์ พลทิพย์ (2563)

น้ามนดิบ

ราวปี พ.ศ. 2539 - 2540 ระบบการผลิตโคนมได้รับการส่งเสริมในตำบลสะอาด ซึ่งเป็นโครงการพระราชดำริที่มุ่งส่งเสริมให้ชาวบ้านมีอาชีพและมีรายได้เสริม ภายใต้กรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ และธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ที่อำนวยความสะดวกด้านสินเชื่อ สำนักงานปศุสัตว์จังหวัดและอำเภอ ดูแลในเรื่องเทคนิคและการส่งเสริม ส่วนองค์การส่งเสริมกิจการโคนมแห่งประเทศไทย (อ.ส.ค.) สหกรณ์โคนมอำเภอน้ำพอง รับผิดชอบในเรื่องตลาด ในระยะแรกนี้มีครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อยที่สนใจและพร้อมเข้าร่วมโครงการจำนวนไม่มากนัก เนื่องจากมีต้นทุนเกี่ยวกับการทำฟาร์มเลี้ยงโคนมที่ค่อนข้างสูง โดยเริ่มต้นจากครัวเรือนเกษตรกรที่สนใจเดินทางไปศึกษาดูงานระบบการบริหารจัดการฟาร์มโคนมหลายแห่งในอำเภอมวกเหล็ก จังหวัดสระบุรี หลังจากนั้นปี พ.ศ. 2540 ชาวบ้านบางครัวเรือนจึงริเริ่มทำฟาร์มและเลี้ยงโคนมในหมู่บ้าน เริ่มต้นจากการสร้างโรงเรือนแบบปิดเพื่อให้ได้มาตรฐานตามที่สหกรณ์โคนมอำเภอน้ำพองกำหนด เช่น พื้นคอก ช่องแยกโคนมรายตัว อ่างล้างเท้า อ่างฆ่าเชื้อ รางใส่หญ้า เป็นต้น ซึ่งจะมีเจ้าหน้าที่ของสหกรณ์โคนมออกตรวจฟาร์มของสมาชิก 2 ปีต่อครั้ง ซึ่งหากสมาชิกไม่ปฏิบัติตามนโยบายที่กำหนดก็จะไม่รับซื้อน้ามนดิบจากฟาร์มนั้น ๆ ทำให้บางครัวเรือนจะต้องหาตลาดเอง ต้นทุนการสร้างโรงเรือนแตกต่างกันออกไปตามขนาดฟาร์ม ส่วนแม่พันธุ์โคนมได้รับการสนับสนุนจาก ธ.ก.ส. และเมื่อเลี้ยงโคนมจนสามารถให้ผลผลิตได้แล้วจึงค่อยทยอยคืนเงินให้กับ ธ.ก.ส. นอกจากนี้ ครัวเรือนต้องจัดหาเครื่องรีดนมวัว เครื่องปั่นน้ามนดิบ โดยปัจจุบันเครื่องรีดนมวัวมีราคาลดลงมาบ้างแล้วเมื่อเปรียบเทียบกับในอดีต ครัวเรือนผู้ผลิตน้ามนดิบจึงสามารถจัดซื้อไว้เป็นของตนเองได้ หรือบางครัวเรือนมีการจัดการแปลงปลูกหญ้าเนเปียร์สำหรับเลี้ยงโคนม โคนื้อและควายโดยเฉพาะด้วย

กรณีโคนมที่สามารถให้น้ามนดิบได้แล้ว ผู้ผลิตจะรีดน้ามนดิบในแต่ละเช้าและเตรียมนำส่งสหกรณ์โคนมอำเภอน้ำพอง โดยทักษะการจัดการฟาร์มและการรีดน้ามนวัวดิบนี้ผู้ผลิตได้รับทักษะจากการจัดอบรมกระบวนการเลี้ยงโคนมให้กับผู้ผลิตโดยสหกรณ์โคนมอำเภอน้ำพอง จำนวนและราคาซื้อขายถูกกำหนดโดยสหกรณ์ ซึ่งผู้ผลิตจะรับรู้ล่วงหน้าอยู่แล้ว ทั้งนี้ ราคาซื้อขายก็จะถูกกำหนดมาจากหน่วยงาน

และองค์กรของรัฐร่วมด้วย ในขณะที่เดียวกันราคารับซื้อผลผลิตน้ำมันดิบก็จะขึ้นลงตามกลไกราคาตลาดโลกด้วย เช่น หากปีใดรัฐบาลโดยเฉพาะกระทรวงเกษตรและสหกรณ์มีการนำเข้านมผงจากต่างประเทศแทนน้ำมันมาก ราคาน้ำมันดิบก็จะได้รับการอุดหนุนภายในประเทศน้อยลง เป็นต้น ลักษณะเช่นนี้เป็นปัญหาของครัวเรือนเกษตรกรมาทุกปี ขณะเดียวกันหากปีใดที่รัฐบาลอุดหนุนน้ำมันดิบมาก ราคารับซื้อก็จะดี ผู้ผลิตก็จะมีรายได้ตลอดทั้งปีที่ดีตามไปด้วย แต่หากราคารับซื้อตกต่ำ ประกอบกับต้นทุนและการดูแลฟาร์มที่สูง เกษตรกรผู้ผลิตบางรายก็จะเลิกกิจการนี้ไป บางรายเลี้ยงไม่ไหวก็จะนำมาขายต่อให้กับครัวเรือนอื่นก็มี ดังนั้น ในบางปีการผลิตจึงมีทั้งครัวเรือนที่ขาดทุนมากหรือไปไม่รอด กับครัวเรือนที่สามารถอยู่ได้หรือไปรอดปะปนกัน กรณีครัวเรือนที่มีความรู้และทักษะการบริหารจัดการภายในฟาร์มได้ดี แรงงานเพียงพอ รักษาสมรรถนะและมาตรฐานการผลิตไว้ได้ก็จะจัดซื้อลูกโคนมที่คลอดใหม่บ้างหรือขยายคอกเพิ่มบ้าง ส่วนวัวแม่พันธุ์ที่ไม่สามารถให้น้ำมันดิบได้แล้วก็จะขายออกไปตามราคาที่ตกลงกันหน้าฟาร์ม

การผลิตน้ำมันดิบอาจจะถือได้ว่าเป็น “ระบบอาหารท้องถิ่น” เพราะผลผลิตมีการรับซื้อและการกระจายอยู่ในระดับท้องถิ่น (ภายในประเทศ) อย่างไรก็ตาม การแปรรูปนมดิบเป็นเทคโนโลยีที่ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยยังไม่สามารถทำได้ จึงจำเป็นต้องอาศัยโรงงานแปรรูปที่อยู่ไกลออกไป นอกจากนี้ ความอยู่รอดของครัวเรือนเกษตรกรเจ้าของฟาร์มยังขึ้นอยู่กับ การส่งเสริมและสนับสนุนโดยการอุดหนุนของรัฐอย่างมาก อย่างไรก็ตาม เกษตรกรรายย่อยมองว่าแนวโน้มการเลี้ยงโคนมมีอนาคตที่ดีขึ้น

ปลาจากธรรมชาติ

ดังที่ได้กล่าวไว้ในหัวข้อที่ผ่านมา นิเวศธรรมชาติที่ตำบลสะอาดมีความอุดมสมบูรณ์ดีกว่าพื้นที่รายรอบ เป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติสำหรับครัวเรือนเกษตรกรในหมู่บ้านหรือตำบลใกล้เคียง ในอดีตอาหารธรรมชาติสามารถหาได้จากแปลงนาโดยไม่จำเป็นต้องซื้อหาทั้งในเชิงกฎหมายและข้อห้ามทางสังคม เนื่องจากมีความอุดมสมบูรณ์สูง สะท้อนจากคำบอกเล่าของผู้ให้ข้อมูลสำคัญ เช่น “แม้จะเดินตามแปลงนา คันนา และใช้เพียงกระบองชี้ได้หรือตะเกียงน้ำมันก๊าด ก็สามารถจับกบ เขียด หรือสัตว์อื่น ๆ ได้จำนวนมาก” เป็นต้น ปรากฏการณ์ลักษณะนี้สะท้อนถึงความอุดมสมบูรณ์และความหลากหลายของชนิดพันธุ์พืชและสัตว์ในนิเวศธรรมชาติสูง การเป็นแหล่งอาหารเช่นนี้ถือว่าเป็นสิ่งที่ชาวบ้านและผู้คนได้รับประโยชน์ทางตรงจากระบบนิเวศธรรมชาติ (Provisioning Ecosystem Service) จากการเป็นแหล่งอาหารของครัวเรือน

ในปัจจุบันการหาอาหารธรรมชาติจากท้องนา ทำได้น้อยลง เนื่องจากการแพร่กระจายของสารเคมีทางการเกษตรในแปลงนา แต่ในแหล่งน้ำสาธารณะ อย่างเช่น แก่งเสือเต้น ยังคงพอเป็นแหล่งอาหารธรรมชาติที่สำคัญ นอกจากปลาธรรมชาติ ยังมีปูนา ลูกอ๊อด แมงดา เขียด อึ่งอ่าง หอยบัง ปลาไหล และผักน่านาชนิด ครัวเรือนผู้ผลิตรายบางครัวเรือนได้พึ่งพาทรัพยากรทางธรรมชาตินี้เป็นแหล่งอาหารสำคัญ ทั้งเพื่อการบริโภคและเป็นแหล่งสร้างรายได้หลักของครัวเรือน “ปลาธรรมชาติ” เป็นอีกประเภทหนึ่งที่สามารถหาได้ภายในตำบลสะอาด โดยพบว่ามีปลาหลากหลายชนิด อาทิ ปลาขาว ปลามู ปลาดอง ปลาก่ำ ปลากระแยง ปลาเชือก ปลานาง ปลาอีแป้ง เป็นต้น ซึ่งคนในชุมชนสามารถหากินได้ตลอดทั้งปี

ภาพที่ 2.7 “แก่งเสือเต้น” พื้นที่ชุ่มน้ำที่เป็นแหล่งอาหารจากธรรมชาติของคนในชุมชน
ที่มา: อนุวัฒน์ พลทิพย์ (2563)

เมื่อเปรียบเทียบกับผลผลิตหรือสินค้าอาหารประเภทอื่น ๆ แล้ว เห็นได้ชัดว่าปลาและพืชผักธรรมชาติเป็นระบบอาหารท้องถิ่นที่ชัดเจน ทั้งนี้ เนื่องจากว่าผลผลิตมีการกระจายและบริโภคอยู่ในระดับชุมชนเป็นหลัก การสัมภาษณ์ผู้ให้ข้อมูลหลักชี้ว่าในโอกาสที่มีการจัดงานเลี้ยง อย่างเช่น งานแต่งงานหรืองานบุญ ชาวบ้านในชุมชนจะ “ลงแขก” หาเก็บผักมาใช้สำหรับงานบุญนั้น ๆ หรือเมื่อมีการทำบุญหมู่บ้านประจำปี ก็จะร่วมกันหาปลาเพื่อมาเป็นอาหาร แม้ว่าในปัจจุบันการเก็บหาผักจากแหล่งน้ำมาใช้เพื่องานบุญจะพบได้น้อยลง อาหารที่หาได้ก็กระจายและบริโภคภายในท้องถิ่นเป็นหลัก ทั้งนี้ อาจเนื่องมาจากขีดจำกัดหรือปริมาณอาหารที่หาได้ไม่เพียงพอที่จะกระจายไปขายให้แก่ผู้บริโภคที่อยู่ไกลออกไป

2.4 การดำรงชีพของครัวเรือนเกษตรในระบบอาหารท้องถิ่น

จากที่นำเสนอไว้ในตอนต้นจะพบว่ากิจกรรมในระบบอาหารท้องถิ่น ซึ่งได้แก่ การผลิตอาหารหรือสินค้าเกษตร ยากที่จะแยกออกมาจากกิจกรรมของระบบอาหารประเภทอื่น ๆ แม้นิยามที่เราได้ทบทวนและนำเสนอไว้ในบทที่ 1 จะกำหนดกรอบหรือแนวทางไว้บ้างแล้วก็ตาม การทำความเข้าใจการดำรงชีพที่เราจะอธิบายต่อไปนี้จะยกกรณีตัวอย่างครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยในบางกิจกรรม ซึ่งเป็นหน่วยวิเคราะห์หลัก (Unit Analysis) ในการวิจัยครั้งนี้ ซึ่งอาจจะไม่ครอบคลุมกิจกรรมอาหารท้องถิ่นทั้งหมด

กรณีแรก นายล้ำ (นามสมมติ) อายุ 63 ปี อาศัยอยู่บ้านนาศรี หมู่ที่ 12 เคยมีที่ดินทำกินกว่า 12 ไร่ และเป็นเอกสารสิทธิ์ประเภทโฉนด แต่เมื่อราวปี 2545 ได้มอบโฉนดที่ดินให้นายทุนในหมู่บ้านเพื่อเป็นหลักประกันให้กับลูกเขยในการเดินทางไปทำงานยังต่างประเทศ แต่ด้วยการประเมินราคาที่ดินมูลค่าสูงกว่าค่าใช้จ่ายที่จำเป็นจะต้องใช้ นายล้ำจึงได้รับเงินชดเชยคืนจากนายทุนในหมู่บ้าน จำนวน 200,000 บาท จนถึงปัจจุบันโฉนดที่ดินไม่ได้รับคืน ไม่ทราบว่าหายไปในขั้นตอนไหนและไม่แน่ใจว่าลูกเขยได้ไปทำงานต่างประเทศหรือไม่ เนื่องจากในระยะหลังลูกเขยได้เลิกากับลูกสาวและหายออกจากหมู่บ้าน และทราบในภายหลังว่าได้อยู่กับแฟนใหม่และไม่ได้ติดต่อกับครอบครัว นายล้ำอีกเลย ปัจจุบันนายล้ำจึงถือเป็นครอบครัวยากจนและไร้ที่ดินทำกิน มีเพียงที่ดินมรดกของภรรยาสร้างบ้านประมาณ 1 งานกว่า อาศัยอยู่ร่วมกับภรรยา หลานชายและหลานสาวรวม 4 คน แม้จะมีลูกชายและลูกสะใภ้ซึ่งย้ายถิ่นไปทำงาน

ต่างจังหวัด แต่ก็ส่งเงินกลับมาเพื่อการใช้จ่ายไม่มากนัก นายล้าจึงยึดการหาปลาขายเป็นอาชีพหลัก และมีรายได้หลักมาจากการขายปลาและสัตว์น้ำชนิดต่าง ๆ เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายภายในครอบครัว

นายล้ามีความรู้ ทักษะและประสบการณ์หาปลาจากภูมิปัญญาที่ติดตัวมาตั้งแต่เด็ก ไม่เคยเข้ารับการอบรมความรู้หรือการพัฒนาทักษะด้านการหาปลาจากองค์กรหรือหน่วยงานราชการทั้งภายในและภายนอกชุมชนใด ๆ เลย ความรู้หรือทักษะที่ได้รับจะมาจาก “บุคคล” ที่มีประสบการณ์และเชี่ยวชาญในเรื่องนั้น ๆ แบบปากต่อปากและทดลองลงมือทำจนเกิดการเรียนรู้ด้วยตนเองเป็นหลัก ซึ่งการเรียนรู้จะเกิดขึ้นแบบธรรมชาติ คือ การลงเรือร่วมกัน การสังเกต การลองทำ จนปัจจุบันนายล้าสามารถจะลงมือทำเกี่ยวกับการหาปลาด้วยตนเองเกือบทุกเรื่อง โดยพึ่งพาความช่วยเหลือจากคนอื่นน้อย โดยมีอุปกรณ์สำหรับการหาปลาอย่างง่าย ประกอบด้วย เรือเครื่อง ตาข่ายดักปลา (ตาง) เบ็ด ลอบกุ้ง สวิงกุ้ง เป็นต้น

ภาพที่ 2.8 ตัวอย่างเครื่องมือเครื่องมือน้ำสำหรับจับสัตว์น้ำของนายล้า (นามสมมติ)

ที่มา: อนุวัฒน์ พลทิพย์ (2563)

นายล้าใช้ประโยชน์จากอ่างเก็บน้ำแก่งเสือเต้นเป็นแหล่งหาปลาหลัก โดยข้อมูลสำนักนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (สผ.) กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมระบุว่าแก่งเสือเต้นมีพื้นที่ประมาณ 7,860 ไร่ แต่การประเมินของนายลอบเห็นว่าแก่งเสือเต้นมีพื้นที่ที่สามารถลงเรือและออกหาปลาได้เพียงประมาณ 3,000 ไร่เท่านั้น เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ถูกวัชพืชรุกรานขยายตัวและปิดพื้นที่หน้าน้ำ แม้ว่าเมื่อปี พ.ศ. 2521 ซึ่งเกิดน้ำท่วมครั้งใหญ่ได้พัดพานำวัชพืชเหล่านี้ออกจากแก่งเสือเต้นจนเปิดพื้นที่น้ำได้มากแล้ว แต่การขยายตัวของวัชพืชเหล่านี้ได้กลับมาอีกครั้งและยังเพิ่มปริมาณขึ้นทุกปี โดยไม่มีการจัดการ เช่น ไม่มีการขุดลอกหรือปรับปรุงภูมิทัศน์จากหน่วยงานใดเลย นอกจากนี้ การเปิด-ปิด หรือการปล่อยน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์สู่แก่งเสือเต้นก็ไม่มีแผนแน่นอน บางปีมีน้ำมากจากปริมาณน้ำฝนหรือการปล่อยน้ำจากเขื่อนอุบลรัตน์ และทำให้น้ำไหลวนเข้าออกจากแก่งเสือเต้นก็สามารถหาปลาได้มาก แต่หากปีไหนแห้งแล้งหรือไม่มีการปล่อยน้ำจากเขื่อนอุบลรัตน์ก็ทำให้การหาปลาได้น้อยลง ในปัจจุบันนายล้าและครอบครัวมีแหล่งรายได้จาก 2 แหล่งเป็นหลัก ดังนี้

1. จับสัตว์น้ำขาย โดยนายล้าจะจับสัตว์น้ำ 2 ลักษณะ คือ 1) การใส่ตาข่ายดักปลา (ตาง) ซึ่งเป็นวิธีการหลักที่ทำเป็นประจำเกือบทุกวัน มีรายได้จากการขายปลาเฉลี่ยประมาณ 400 – 500 บาทต่อวันหรือประมาณ 7,000 – 8,000 บาทต่อเดือน 2) ใส่ลอบกุ้งหรือซอ้นกุ้ง เป็นวิธีการที่ใช้นาน ๆ เนื่องจากเป็นวิธีการที่ลำบากและอุปสรรคเยอะ เช่น น้ำลึกเกินไป มีวัชพืช อาทิ กอหญ้า ต้นธูปฤาษี เป็นต้น ทำให้หากุ้งได้ลำบาก โดยการหากุ้งจะใช้เวลาประมาณ 1 – 1.5 ชั่วโมงต่อครั้ง และได้กุ้งประมาณ 1 กิโลกรัม มีราคาขายซีดละ 20 บาท หรือประมาณ 200 – 300 บาทต่อครั้ง

2. เบี้ยยังชีพผู้สูงอายุ เนื่องจากนายล้าและภรรยาเมื่ออายุมากกว่า 60 ปีทั้ง 2 คน ทำให้ได้รับสิทธิเบี้ยยังชีพผู้สูงอายุ โดยนายล้าได้รับเบี้ยยังชีพ 600 บาทต่อเดือน ส่วนภรรยาได้รับเบี้ยยังชีพ 700 บาทต่อเดือน ดังนั้น จึงมีรายได้จากการได้รับเบี้ยยังชีพรวมกันจำนวน 1,300 บาทต่อเดือน โดยเบี้ยยังชีพจะนำมาเป็นค่าใช้จ่ายส่วนตัว ส่วนรายจ่ายภายในครอบครัวจะมาจากรายได้การจับสัตว์น้ำขายเป็นหลัก

รายได้ที่นายล้าได้จากการจับสัตว์น้ำขายจะกลับมาเป็นเงินทุนหมุนเวียนเกี่ยวกับรายจ่ายที่เกี่ยวข้องกับการจับสัตว์น้ำ ได้แก่ 1) เรือเครื่อง จะมีค่าใช้จ่ายจากการซื้อแผ่นไม้ หัวไม้และชิ้นเรือ ประมาณ 3,000 – 4,000 บาท แต่นานครั้งจะมีรายจ่ายส่วนนี้ เนื่องจากการ “ต่อเรือ” 1 ครั้ง จะมีอายุการใช้งานได้นานร่วม 10 กว่าปี ส่วนแรงงานนายล้าจะลงมือทำเองทั้งหมด โดยใช้ประสบการณ์จากการลองผิดลองถูกมานานจนมีความชำนาญ 2) ตาข่ายดักปลา (ตาง) รายจ่ายส่วนนี้จะเกิดขึ้นเป็นประจำทุกเดือน เนื่องจากปัญหาหลักของการ “ลงตาง” คือ ขาดง่ายและมีสนิมจากคราบน้ำเค็ม ทำให้ต้องเปลี่ยนทุกเดือน โดยมีค่าใช้จ่ายประมาณ 1,000 บาทต่อครั้งต่อเดือน แต่นายล้ามองว่าคุ้มค่ากับการเปลี่ยนในแต่ละเดือน เนื่องจากการเปลี่ยนแต่ละครั้งจะช่วยให้สามารถหาเงินเลี้ยงครอบครัวเรือนได้ประมาณ 10,000 บาท ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนในครั้งต่อไป 3) สวิงและลอบกุ้ง เป็นรายจ่ายที่เกิดจากการซื้อตาข่ายเชียวกับร้านค้าภายในหมู่บ้าน โดยมีต้นทุนอยู่ประมาณ 200 บาท แต่ใช้ทำสวิงและลอบกุ้งได้หลายอันและมีอายุการใช้งานที่ยาวนานกว่าจะเปลี่ยนในแต่ละครั้ง และเนื่องจากนายล้าให้เวลากับการหากุ้งน้อยกว่าหาปลา สวิงและลอบกุ้งจึงถูกใช้งานน้อยกว่า 4) เบ็ด เป็นรายจ่ายที่มีต้นทุนน้อยที่สุด คือ มีเพียงด้ายไนลอนขาว 1 ม้วน จำนวน 20 – 30 บาท และตะขอเบ็ด 1 กล่อง ประมาณ 30 – 50 บาท จะทำเบ็ดได้หลายอันและใช้งานได้นาน

พื้นเพของนายล้าเป็นคนต่างถิ่น ทำให้ไม่มีญาติพี่น้องของฝ่ายตนเองในหมู่บ้านเลย มีเพียงญาติพี่น้องฝ่ายภรรยาที่อยู่ต่างหมู่บ้าน ซึ่งนายล้าและภรรยาจะไปมาหาสู่อยู่เป็นประจำ ส่วนในหมู่บ้านก็มีญาติของภรรยาที่พอมืออยู่บ้าง นายล้าและภร่ายยังมีความสัมพันธ์กับชุมชนที่ดี เช่น เป็นสมาชิกของกลุ่มฌาปนกิจสงเคราะห์ของหมู่บ้าน ซึ่งเป็นกลุ่มที่ดูแลช่วยเหลือการจัดการกรณีมีการเสียชีวิตของคนในกลุ่ม เป็นต้น และแม้ว่านายล้าจะออกหาปลาเป็นประจำเกือบทุกวัน แต่ครอบครัวก็เข้าร่วมกิจกรรมของหมู่บ้าน เช่น การประชุมประชาคมหมู่บ้าน งานบุญประเพณีประจำปี การพัฒนาหมู่บ้านในวันสำคัญอย่างสม่ำเสมอ หากติดภารกิจลงเรือภร่ายก็จะเข้าร่วมแทน แต่หากทั้ง 2 คนไม่สามารถเข้าร่วมกิจกรรมใด กิจกรรมหนึ่งได้ก็จะสมทบเป็นเงินประมาณ 200 – 300 บาทต่อครั้งในกิจกรรมนั้น ๆ เพื่อเป็นการทำบุญร่วมหรือสมทบซื้ออาหารเครื่องดื่มช่วยคนในหมู่บ้าน ซึ่งสะท้อนว่านายล้าและครอบครัวก็พยายามที่จะรักษาความสัมพันธ์กับชุมชนไว้อยู่ แม้จำเป็นจะต้องลงเรือเพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัว

กรณีที่สอง นายเอก (นามสมมติ) อายุ 47 ปี พื้นเพเดิมเกิดที่บ้านคำบง หมู่ที่ 8 และเรียนจบชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 จากโรงเรียนบ้านคำบง เมื่อแต่งงานแล้วได้ย้ายมาอยู่กับครอบครัวภรรยาที่หมู่ที่

9 หลังแต่งงานได้ประมาณ 2 – 3 ปี ตัดสินใจซื้อที่ดินจากญาติเพื่อปลูกบ้านที่อยู่อาศัยขนาดพื้นที่ 1 งาน ซึ่งเป็นที่ดินกรรมสิทธิ์แบบโฉนด อยู่ท้ายหมู่บ้านหมู่ที่ 8 ปัจจุบันนายเอกมีที่ดินทำกิน จำนวน 2 แปลง รวม 8 ไร่ แปลงแรก เป็นเอกสารสิทธิ์แบบโฉนด มีเนื้อที่ 4 ไร่ ใช้ประโยชน์เพื่อทำนาปีเป็นหลัก แปลงที่สอง มีเนื้อที่ 4 ไร่ อยู่ในเขตคลองชลประทาน แบ่งเนื้อที่ใช้ประโยชน์ออกเป็น 2 ส่วน ส่วนแรก เนื้อที่ประมาณ 3 ไร่ 1 งาน ใช้สำหรับการทำนาปรัง ส่วนเนื้อที่อีกประมาณ 3 งาน ใช้เป็นพื้นที่ปลูกพืชผักและพืชอายุสั้น เช่น ถั่วลิสง แตงโม กะหล่ำหัว กะหล่ำดอก มะละกอ ตะไคร้ พริก มะเขือ เป็นต้น พื้นที่แปลงที่สองเป็นกรรมสิทธิ์ของกรมชลประทานที่อนุญาตให้ทำกินได้ แต่ไม่สามารถครอบครองกรรมสิทธิ์หรือซื้อขายเปลี่ยนมือได้ และหากเกิดภัยพิบัติ เช่น น้ำท่วมหรือฝนแล้ง ทำให้ผลผลิตเสียหาย ก็ไม่สามารถขอความช่วยเหลือหรือค่าชดเชยใด ๆ จากส่วนราชการได้ ทั้งนี้ หากสถานีสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้า (อยู่ในการดูแลของเทศบาลตำบลสะอาดร่วมกับคณะกรรมการจัดการสถานีสูบน้ำ) ปลอมน้ำตามเส้นทางผ่านพื้นที่การเกษตรของนายเอก ก็จะสามารถใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกได้ตลอดทั้งปี

การทำงานในภาคเกษตรจะใช้แรงงานครัวเรือนเป็นหลัก นายเอกเห็นว่าคุณภาพดินในพื้นที่นาติดคลองมีคุณภาพดี ปลูกข้าวนาปรังและพืชผักได้ผลผลิตดี และได้ราคาดี การปลูกข้าวนาปรังต้องใช้สารเคมี แต่ไม่ได้ใช้ปริมาณมาก คือ มีการใส่ปุ๋ยเคมี 3 ระยะ ระยะแรก ช่วงเมล็ดพันธุ์ข้าวแตกหน่อ ระยะที่สอง ช่วงข้าวเริ่มออกเม็ด (ตั้งท้อง) โดย 2 ระยะนี้ใช้ปุ๋ยเคมีประมาณ 20 กิโลกรัมเท่านั้น และระยะที่สาม คือ ก่อนการเก็บเกี่ยวผลผลิต ระยะสุดท้ายจะใช้ปุ๋ยอินทรีย์ที่ได้รับจากสำนักงานเกษตรตำบลสะอาดที่นำมามอบให้กับเกษตรกรเพื่อฉีดป้องกันศัตรูพืช ส่วนการปลูกพืชผักและพืชอายุสั้นต่าง ๆ นายเอกดำเนินการในพื้นที่ 3 งาน โดยไม่ใช้สารเคมีใด ๆ เลย แต่ใช้ “หัวปุ๋ยอินทรีย์” เช่นเดียวกับข้าวนาปรังในระยะที่สาม ซึ่งหัวปุ๋ยอินทรีย์ที่ได้รับแจกจากสำนักงานเกษตรตำบลนั้นคาดว่าจะสามารถใช้ได้นานถึง 3 ปี

ส่วนแหล่งน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคในครอบครัวจะใช้น้ำบาดาลที่ลงทุนและขุดเจาะด้วยตนเอง เนื่องจากน้ำประปาหมู่บ้านเป็นน้ำเค็ม แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร คือ คลองชลประทาน ซึ่งใช้ประโยชน์ในการทำนาปรัง ปลูกพืชผักและพืชอายุสั้น นอกจากทำเกษตรดังกล่าวแล้ว นายเอกยังหาปลาในห้วยเสือเต้นเป็นครั้งคราวเพื่อการบริโภคในครัวเรือน ถ้าได้มากก็จะขาย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2558 เป็นต้นมา นายเอกย้ายออกมาอาศัยอยู่ที่แปลงเกษตร คือ นอนที่เถียงนาเป็นหลัก เนื่องจากได้รับแรงบันดาลใจจากคำกล่าวของเจ้าหน้าที่ที่เคยพูดคุยด้วย ซึ่งมีส่วนสำคัญต่อกิจกรรมอาหารท้องถิ่นที่เขาทำอยู่ในปัจจุบัน คือ

“เกษตรกรไม่ควรปลูกพืชหรือทำการผลิตแบบเดียวกันเยอะ ๆ จำนวนมาก ๆ เพราะจะทำให้สินค้าล้นตลาด เมื่อล้นตลาดก็ขายไม่ได้ เมื่อขายไม่ได้ก็ไม่มีรายได้มาจุนเจือครอบครัว ดังนั้นจึงควรเลือกทำอะไรที่คนอื่นเขาทำน้อย ๆ จะได้ไม่มีคู่แข่งมากและสามารถขายทำเงินให้ตัวเองได้”

ประโยคนี้เองที่เป็นเหตุผลส่วนหนึ่งที่ทำให้นายเอกตัดสินใจมาปักหลักอาศัยอยู่ที่เถียงนาและหาปลาขายเป็นหลักและจะเข้าหมู่บ้านเพียงปีละ 1 – 2 ครั้ง เท่าที่จำเป็นเท่านั้น

ภาพที่ 2.9 ตัวอย่าง เครื่องไม้เครื่องมือสำหรับจับสัตว์น้ำของนายเอก (นามสมมติ)
ที่มา: อนุวัฒน์ พลทิพย์ (2563)

แม้นายเอกจะไม่เคยเข้ารับการอบรมความรู้หรือพัฒนาทักษะด้านการผลิตทางการเกษตร หรือการหาปลาจากองค์กรหรือหน่วยงานราชการใดเช่นเดียวกับนายล้ำ แต่ก็ใช้ประสบการณ์การทำเกษตร ที่ถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น และเรียนรู้จากคนอื่นแบบครูพักลักจำจนทำให้มีประสบการณ์และความเชี่ยวชาญใน การหาปลาหรือจับสัตว์น้ำอื่น ๆ มานานมากกว่า 15 ปี ประสบการณ์นี้ทำให้นายเอกกำหนดเวลาแต่ละวัน และอุปกรณ์สำหรับการจับสัตว์น้ำได้ดี โดยหากไม่มีการกิจอื่นเข้ามาแทรกก็จะออกเรือเป็นประจำทุกวัน และเนื่องจากนายเอกพักที่เถียงนาเป็นหลักอยู่แล้ว จึงไม่มีเวลาที่แน่นอนและชัดเจน จะยึดเวลาของตนเอง สะดวกและต้องการ แต่พอถึงช่วงเช้าเวลาประมาณ 06.00 – 08.00 น. ภรรยาและลูกชายก็จะเข้ามาที่เถียง นาและนำปลาที่หาได้เข้าหมู่บ้านเพื่อขายหน้าบ้านของตนเองในเกือบทุกวัน โดยรายได้เฉลี่ยอยู่ที่ประมาณ 4,000 – 4,500 บาทต่อเดือน หรือในรอบปีที่ผ่านมาสามารถขายปลาได้ประมาณ 50,000 บาท

ความแตกต่างระหว่างนายเอกกับนายล้ำ คือ นายเอกมีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง จึงมีราย ได้มาจากหลายแหล่งที่ไม่ได้ผูกติดอยู่กับการหาปลาหรือจับสัตว์น้ำเป็นหลักเพียงอย่างเดียวเท่านั้น กิจกรรมการผลิตจึงหลากหลาย เป็นทางเลือกและโอกาสที่มากกว่า ได้แก่ 1) ขายขาวนาปรัง จากพื้นที่ 3 ไร่ 3 งาน ผลผลิตที่ได้จากปีการผลิตล่าสุด (ปี พ.ศ. 2563) มีรายได้จากการขายข้าวนาปรังประมาณ 20,000 บาท หลังการเก็บเกี่ยวพื้นที่นาปรังจะถูกปล่อยให้เป็นพื้นที่ว่างเปล่าไม่มีการใช้ประโยชน์ใด ๆ 2) ขาย พืชผักและพืชอายุสั้น ในรอบปีที่ผ่านมาสามารถขายพืชผักและพืชอายุสั้นได้ประมาณ 800 - 1,000 บาทต่อ เดือน หรือประมาณ 8,000 – 10,000 บาทต่อปี กรณีการขายพริกสดจะขายเป็นประจำในเกือบทุกวัน นอกจากนี้ ยังมีการนำพริกมาตากแห้งหรือทำพริกป่นเพื่อส่งขายตามร้านค้าเบ็ดเตล็ด ร้านอาหารตามสั่ง หรือร้านก๋วยเตี๋ยวในหมู่บ้าน ซึ่งเป็นการแปรรูปและเพิ่มมูลค่าให้กับวัตถุดิบและได้กลายเป็นรายได้เสริมให้ ครอบครัวในทางหนึ่งด้วย 3) รับจ้างในภาคเกษตรอื่น ๆ อาชีพและรายได้ส่วนนี้ภรรยาของนายเอกจะทำ เป็นหลัก เช่น รับจ้างตัดอ้อย รับจ้างตำนา รับจ้างเกี่ยวข้าว เป็นต้น ซึ่งรายได้ต่อเดือนหรือต่อฤดูการผลิต และการเก็บเกี่ยวไม่แน่นอน เนื่องจากภรรยาจะจัดการและดูแลการเงินเป็นหลัก

ภาพที่ 2.10 บริเวณที่ดินทำกินและแปลงเกษตรของครัวเรือนนายเอก (นามสมมติ)
ที่มา: มุกดา วงศ์อ่อน (2563)

ขณะเดียวกันรายได้จากหลายแหล่งข้างต้นนายเอกจะนำมาหมุนเวียนเป็นรายจ่ายของครัวเรือน ทั้งเครื่องอุปโภคและบริโภค เช่น อาหารและเครื่องดื่ม การผ่อนชำระหนี้สิน ซึ่งครอบครัวนายเอกมีหนี้สินอยู่ 2 แหล่ง คือ หนี้สินการผ่อนรถจักรยานยนต์และหนี้สินค่าโอนที่ดินมรดก นอกจากนี้ ยังมีรายจ่ายที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมการผลิตและการจับสัตว์น้ำ เช่น ค่าจ้างแรงงานหรือเครื่องจักรเกี่ยวกับกระบวนการเพาะปลูกในบางกิจกรรม เช่น จ้างรถเกี่ยวข้าวนาปรัง เป็นต้น ค่าน้ำมันเชื้อเพลิงและซ่อมแซมรถไถนาเดินตามรถและแทรกเตอร์ขนาดเล็ก ค่าซ่อมแซมและต่อเรือพายเหล็ก จัดซื้อตาข่ายดักปลา (ตา) ซึ่งเป็นอุปกรณ์หลักในการหาปลาและสามารถใช้ได้นาน 2 – 3 ปี ถึงจะซื้อและเปลี่ยนอีกครั้ง จัดซื้ออุปกรณ์เกี่ยวกับการหาปลา เช่น เชือกไนลอนขาว เชือกเขียว ตาข่ายเขียว กระป๋องน้ำมันเครื่องและตะปู

แม้ชีวิตส่วนใหญ่ของนายเอกจะอยู่ในภาคเกษตรและอาศัยอยู่เถียงนาเป็นหลัก แต่ยังคงมีความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งกับเครือข่ายหรืองานบุญของชุมชนอยู่เสมอ ทั้งการไปมาหาสู่กันทุกเดือน การร่วมทำบุญทั้งภายในและนอกหมู่บ้าน เช่น การประชุมประชาคม การทำบุญประเพณีประจำเดือน/ปี การพัฒนาหมู่บ้านในวันสำคัญ การจ้างแรงงานภาคเกษตรในบางกิจกรรม เป็นต้น หรือการเป็นสมาชิกของกลุ่ม/กองทุน/องค์กรชุมชน ทำให้นายเอกไม่ได้รู้สึกห่างความสัมพันธ์จากครอบครัว ญาติพี่น้องหรือชุมชน ซึ่งสะท้อนว่านายเอกและครอบครัวพยายามรักษาความสัมพันธ์ทางสังคมไว้อยู่

กรณีที่สาม นายศร (นามสมมติ) ปัจจุบันอายุ 44 ปี พื้นเพเป็นคนอำเภอโนนสะอาด จังหวัดอุดรธานี ด้วยความที่มีนิสัยเกเรในวัยเด็กทำให้สำเร็จการศึกษาเพียงระดับประถมศึกษาปีที่ 6 เท่านั้น อาชีพหลักของครอบครัว คือ ปลูกผักในพื้นที่ทั้งหมด 5 ไร่ จำหน่ายในเขตจังหวัดอุดรธานี เช่น หอม ผักชี พริกและผักสวนครัวอื่น ๆ ทั้งที่ตนเองไม่ได้สนใจงานเกษตรกรรมและต้องการทำงานนอกภาคเกษตรมากกว่า ดังนั้น เมื่อเรียนจบในชั้นมัธยม นายศรจึงออกจากบ้านเพื่อหางานทำโดยเริ่มต้นจากการฝึกงานกับลุงซึ่งเปิดกิจการอยู่ซ่อมรถที่จังหวัดเชียงใหม่ ซ่อมเครื่องจักรกล รถแทรกเตอร์และรถแบคโฮ ทำอยู่ที่นี่ประมาณ 9 ปี จนมีความชำนาญมากพอที่จะดำเนินงานด้วยตนเองจึงลาออกและย้ายกลับจังหวัดอุดรธานีบ้านเกิดเพื่อเปิดอยู่ซ่อมรถเป็นของตนเอง แต่ทำได้ประมาณ 4 ปี ก็ต้องหยุดกิจการลง เนื่องจากลูกค้าหรือจำนวนงานที่ไม่ต่อเนื่อง และตัดสินใจไปทำงานต่างประเทศ คือ ประเทศลิเบีย ในอาชีพช่างซ่อมรวมระยะเวลาที่ทำงานและใช้ชีวิตอยู่ที่ประเทศลิเบียราว 1 ปี 6 เดือน จากนั้นตัดสินใจกลับประเทศไทยและเข้าทำงานช่างซ่อมบริษัทติดตั้งแผงโซลาร์เซลล์พลังงานแสงอาทิตย์ที่อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ทำงานที่บริษัทนี้ประมาณ 1 ปี จึงลาออกและเข้าทำงานที่บริษัทรับเหมาก่อสร้างซึ่งมีน้องสาวและน้องเขยเป็นเจ้าของบริษัทอยู่ที่อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ระยะเวลาได้พบกับภรรยาและตัดสินใจแต่งงานเมื่ออายุได้ 32 ปี และยังคงทำงานช่างซ่อมกับภรรยา น้องสาวและน้องเขยต่อไป

เมื่อประมาณปี 2555 ซึ่งในขณะนั้นนายศรซึ่งมีอายุประมาณ 38 ปี จึงได้พาภรรยาย้ายมาอยู่ที่บ้านนาศรี หมู่ 3 ซึ่งเป็นบ้านเกิดของภรรยา ด้วยเหตุผล คือ ต้องการความสงบ ต้องการงานที่ตนเองเป็นเจ้าของ โดยมีแนวคิดจะประกอบอาชีพในภาคเกษตรเป็นอาชีพหลัก โดยใช้พื้นฐานความรู้และประสบการณ์เดิมในวัยเด็ก คือ ปลูกผักจำหน่าย เพื่อหาเลี้ยงครอบครัว พืชผักชนิดแรก คือ หอมแบ่ง โดยนายศรให้เหตุผลว่าที่หมู่บ้านหรือละแวกบ้านในช่วงนั้นยังไม่ค่อยมีคนปลูกหอมแบ่งกันมากนัก เพราะส่วนใหญ่นิยมปลูกอ้อยโรงงานกันเป็นจำนวนมาก อีกทั้งหอมแบ่งยังเป็นพืชที่ใช้เป็นส่วนประกอบของการทำอาหารหลากหลายประเภท ขั้นตอน การบำรุงและดูแลรักษาไม่ซับซ้อน ดังนั้น หอมแบ่งจึงยังเป็นผลผลิตหลักและรายได้หลักให้กับครอบครัว โดยนายศรและภรรยาจัดเป็นเกษตรกรที่ปลูกต้นหอมแบ่งเพื่อจำหน่ายที่ถือว่าเป็นผู้ผลิตรายใหญ่ของหมู่บ้านในขณะนั้น และปัจจุบันมีการปลูกพืชหลากหลายชนิดมากขึ้น

นอกจากการปลูกหอมแบ่งแล้ว ในช่วงแรกนายศรยังปลูกอ้อยโรงงานและมันสำปะหลังร่วมด้วย แต่เนื่องจากว่านายศรไม่มีความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับภาคเกษตรกรรมมากนัก จึงพยายามแสวงหาความรู้จากแหล่งต่าง ๆ ช่วงเริ่มต้นนายศรและภรรยาจึงได้ร่วมลงทุนกับน้องชายและน้องสาวจำนวน 100,000 บาท เพื่อปลูกอ้อยและมันสำปะหลังในพื้นที่ทั้งหมด 15 ไร่ แบ่งเป็นพื้นที่ปลูกอ้อย 8 ไร่ ได้ผลผลิตเฉลี่ยปีละ 40 ตัน และมันสำปะหลัง 7 ไร่ ได้ผลผลิตเฉลี่ยปีละ 30 ตัน โดยการทำเกษตรลักษณะนี้อยู่ 3 ปีต่อเนื่อง เมื่อปี พ.ศ. 2557 นายศรและภรรยาเริ่มมีความรู้เรื่องการทำเกษตรมากขึ้นแล้ว จึงแยกทำกันเองกับภรรยาในพื้นที่ของตน ในช่วงนั้นเป็นช่วงที่เริ่มแยกครอบครัวจากเดิมที่เป็นครอบครัวใหญ่อยู่อาศัยด้วยกันหลายคนออกมาอยู่เป็นครอบครัวเดี่ยวและมุ่งทำเกษตรที่หลากหลายของพันธุ์พืชมากขึ้น

นายศรมีที่ดินทำกินโดยเป็นกรรมสิทธิ์แบบโฉนดของตนเองในพื้นที่กว่า 15 ไร่ ลักษณะเป็นดินร่วนปนทราย แบ่งเป็นพื้นที่อยู่อาศัยรวมแปลงปลูกผักสวนครัวสำหรับบริโภคขนาด 1 งาน เป็นพื้นที่จอดรถและใช้ประโยชน์อื่น ๆ เช่น พื้นที่ล้างหอมแบ่งและเตรียมหีบห่อสำหรับส่งผัก เป็นต้น ส่วนพื้นที่ข้างบ้านแบ่งเป็นพื้นที่สำหรับปลูกผักสวนครัว เช่น มะละกอ ตะไคร้ ยอดผักแม้ว กวางตุ้ง พริกขี้หนู เป็นต้น ซึ่ง

จะเน้นปลูกไว้สำหรับบริโภคในครัวเรือน แบ่งขายเพียงเล็กน้อย และพื้นที่อีกประมาณ 2 งาน เป็นพื้นที่สำหรับทำบ่อกักเก็บน้ำบาดาลและปลูกผลไม้ เช่น น้อยหน่า กล้วย มะม่วง เป็นต้น ส่วนพื้นที่ที่เหลือประมาณ 14 ไร่กว่า ๆ มีการใช้ประโยชน์เพื่อปลูกพืชหมุนเวียน ได้แก่ หอมแบ่ง มันสำปะหลัง ข้าวเหนียวพันธุ์ กข.6 ข้าวโพดพันธุ์เหนียวม่วงแต้ม กะหล่ำปลี พริกแดงจินดาและอ้อยโรงงาน เป็นต้น โดยนายศรมีวัสดุอุปกรณ์สำหรับการเพาะปลูก ได้แก่ บ่อน้ำบาดาล สปริงเกอร์ รถไถเดินตามพร้อมเกวียน (พ่วงต่อท้าย) รถเข็นใส่ปุ๋ยซีไคและแกลบสำหรับรองพื้นดินก่อนเพาะปลูก อ่างเปลง 2 ใบ สำหรับบรรจุน้ำเพื่อล้างทำความสะอาดต้นหอมหลังเก็บเกี่ยวและเตรียมส่งลูกค้า นายศรมีได้รับการเพิ่มพูนความรู้และทักษะการผลิตน้ำหมักธรรมชาติและปุ๋ยอินทรีย์จากเจ้าหน้าที่กรมพัฒนาที่ดิน ซึ่งเข้ามาให้ความรู้กับเกษตรกรและชาวบ้านเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2561 สำหรับน้ำหมักนี้จะใช้รดผักที่ปลูกไว้บริโภคเอง ส่วนผักที่ปลูกเพื่อจำหน่ายนั้นไม่ได้ใช้ เนื่องจากเคยนำไปรดต้นหอมแบ่งปรากฏว่าต้นหอมใบหงิกงอ จึงไม่ได้นำไปใช้อีก ส่วนแหล่งน้ำที่ใช้ในพื้นที่เกษตร คือ น้ำบาดาล ซึ่งขุดเจาะด้วยเงินทุนส่วนตัวเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2557 เป็นบ่อลึก 48 เมตร มีถังเก็บน้ำเป็นบ่อปูนต่อกันสูง 8 ท่อ ราคา 5,000 บาท ใช้ซัมเมอร์ส (ไดนาโม) ในการสูบน้ำ ใช้ระบบกระจายน้ำผ่านท่อพีวีซี ซึ่งกระจายท่อไว้ทั่วบริเวณพื้นที่เพาะปลูกและมีค่าใช้จ่ายติดตั้งรวมทั้งสิ้น 60,000 บาท นอกจากใช้เพื่อการเกษตรแล้ว ยังเป็นแหล่งน้ำเพื่อใช้สำหรับอุปโภคของครอบครัวด้วย

เมื่อประเมินสถานะรายได้ของครัวเรือน พบว่า มาจากการปลูกพืชผักเพื่อจำหน่าย ซึ่งหมุนเวียนตามฤดูกาลเก็บเกี่ยวและจำหน่ายของพืชแต่ละชนิด คือ 1) ต้นหอมแบ่ง เป็นพืชหลักที่สร้างรายได้หลักให้กับครอบครัวและเป็นแหล่งทุนเงินหมุนเวียนสำคัญ โดยในแต่ละปีจะมีรายได้รวมประมาณ 200,000 - 300,000 บาทต่อปี ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับราคารับซื้อของตลาดกลาง 2) มันสำปะหลัง มีในพื้นที่ 3 ไร่ มีรายได้เฉลี่ยประมาณ 40,000 บาท 3) ข้าวโพดพันธุ์เหนียวม่วงแต้ม มีรายได้เฉลี่ยประมาณ 12,000 บาทต่อรอบปี ซึ่ง 1 ปี จะปลูกได้ 2 รอบ ดังนั้น รายได้จากข้าวโพดอยู่ที่ประมาณ 24,000 บาทต่อปี 4) กะหล่ำปลี รายได้จากการขายกะหล่ำปลีอยู่ที่ประมาณ 20,000 บาทต่อรอบปี และ 4) อ้อยโรงงาน มีรายได้จากการขายอ้อยประมาณ 40,000 บาท เป็นการขายแบบเหมาไร่ให้กับเกษตรกรในหมู่บ้านที่ได้รับโควตาจากโรงงาน

ส่วนค่าใช้จ่ายในการลงทุน ได้แก่ 1) พันธุ์หัวหอมแบ่งจากพ่อค้าจากจังหวัดอุดรธานี ครั้งละ 300 - 400 กิโลกรัมต่อครั้งต่อเดือน ซึ่งแต่ละครั้งที่สั่งมาสามารถปลูกได้ 2 รอบ ราคา กิโลกรัมละ 70 บาท 2) ข้าวโพดพันธุ์เหนียวม่วงแต้ม ซื้อครั้งละ 1 กิโลกรัม ราคาประมาณ 700 บาท สำหรับการปลูกในรอบ 1 ปี ซึ่งสามารถปลูกได้ 2 รอบ รอบละ 2 งาน 3) กะหล่ำปลี ซื้อครั้งละ 50 กรัม ราคากระป๋องละ 50 บาท และ 4) พริกแดงจินดา ซื้อครั้งละ 50 กรัม ราคากระป๋องละ 80 - 100 บาท สามารถปลูกได้ 1 รอบ เมล็ดพันธุ์พืชส่วนใหญ่สามารถหาซื้อตามร้านขายผลิตภัณฑ์และสินค้าทางการเกษตรในตลาดสดอำเภอหนองน้ำพอง เนื่องจากไม่สามารถเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้สำหรับเพาะปลูกในปีต่อไปได้ จึงต้องซื้อใหม่ทุกครั้งเมื่อถึงฤดูกาลเพาะปลูก นอกจากนี้ ยังมีรายจ่ายเกี่ยวกับปุ๋ย สารเคมีและสารบำรุงต่าง ๆ โดยส่วนใหญ่จะหาซื้อจากร้านค้าและผู้ผลิตในพื้นที่ เช่น ปุ๋ยซีไค สั่งซื้อจากเจ้าของฟาร์มไก่ไก่เลี้ยง ครั้งละ 400 กระสอบ ราคากระสอบละ 30 บาท การสั่งแต่ละครั้งสามารถใช้ได้ประมาณ 4 เดือนต่อรอบ หากกรณีที่ไม้พอบางครั้งไปหยิบยืมจากน้องสาวก่อน เมื่อสั่งซื้อรอบใหม่จึงค่อยนำไปใช้คืน ส่วนปุ๋ยเคมีและสารบำรุง เช่น ปุ๋ยยูเรีย จะซื้อเดือนละ 3 กระสอบ ราคากระสอบละ 600 บาท ปุ๋ยตราเรือใบซื้อเดือนละ 3 กระสอบ ราคากระสอบละ 1,000 บาท และฮอร์โมนเร่งการเจริญเติบโต ซึ่งส่วนใหญ่หาซื้อจากร้านค้าที่ขายผลิตภัณฑ์และสินค้าทางการเกษตรในอำเภอหนองน้ำพอง

หรืออำเภอเขาสวนกว้าง โดยทั้งหมดนายศรจัดซื้อหาด้วยเงินสด ไม่ได้ใช้สินเชื่อหรือเครดิตใด ๆ นอกจากนี้ นายศรยังมีรายจ่ายเกี่ยวกับหนี้สินของครอบครัว ซึ่งปัจจุบันมีหนี้สินอยู่ 2 แห่ง คือ 1) สหกรณ์การเกษตร จำนวน 60,000 บาท โดยกู้ยืมเพื่อนำมาซื้อพันธุ์หม่อนแบ่งและหม่อนเวียนใช้ในครอบครัว ต้องชำระคืนทุก เดือนมีนาคม 2) กองทุนหมู่บ้าน จำนวน 12,000 บาท กำหนดชำระปีละ 3,000 บาท ภายในระยะเวลา 5 ปี

ในแง่ความสัมพันธ์ทางสังคมนั้น เนื่องจากภรรยาของนายศรเป็นคนบ้านนาศรีโดยกำเนิด ทำให้มีญาติพี่น้องอยู่ในหมู่บ้านและเคยได้อาศัยอยู่ร่วมกับญาติพี่น้องแบบครัวเรือนใหญ่ ดังนั้น การช่วยเหลือกันในหมู่เครือญาติยังคงมีอยู่ค่อนข้างมาก เช่น แบ่งปันและการหยิบยืมปัจจัยการผลิตระหว่างกัน ส่วนกิจกรรมชุมชน พบว่า ได้เข้าร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มในชุมชน โดยนายศรและครอบครัวเป็นสมาชิกกลุ่ม ชุมชน 3 กลุ่ม คือ 1) สหกรณ์การเกษตรอำเภอน้ำพอง 2) กองทุนหมู่บ้าน (กทบ.) 3) กองทุนสตรีหมู่บ้าน

ด้านการกระจายผลผลิต พบว่า นายศรมีช่องทางการกระจายผลผลิตหลากหลายช่องทาง โดยแตกต่างกันไปตามลักษณะของชนิดอาหาร คือ

1. ดันหอมแบ่ง จะมีลูกค้าหรือผู้รับซื้อผลผลิตที่เป็นทั้งผู้ค้ารายใหญ่และผู้ค้ารายย่อยที่จำหน่ายผลผลิตทั้งในพื้นที่และนอกพื้นที่เข้ามารับซื้อ กรณีผู้ค้ารายใหญ่ คือ กลุ่มที่มีร้านค้าหรือจำหน่ายสินค้าประจำที่ตลาด ได้แก่ 1) ผู้ค้าคนกลางจากตลาดศรีเมืองทอง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น 2) ผู้ค้าคนกลางจากตลาดน้ำพองหรือร้านร้านแม่หมอน (นามสมมติ) และ 3) ผู้ค้าคนกลางจากตลาดเขื่อนอุบลรัตน์ ส่วนผู้ค้ารายย่อยหรือแม่ค้าตลาดนัด ผู้ค้ากลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นคนในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง จำหน่ายสินค้าตามตลาดนัดในตำบลสะอาดและตำบลใกล้เคียง ซึ่งมีตลาดนัดและคลองถมแทบทุกวันและปริมาณการสั่งซื้อสินค้าไม่มากนัก การสั่งซื้อสินค้าส่วนใหญ่ คือ การสั่งซื้อผ่านโทรศัพท์และระบุปริมาณที่ต้องการ จากนั้นจึงนัดหมายเพื่อนัดส่งและรับสินค้าต่อไป ซึ่งผู้ค้ากลุ่มนี้เป็นกลุ่มลูกค้าประจำที่ซื้อขายกันมาตลอด บางรายรับซื้อเพียงดันหอมแบ่งอย่างเดียว แต่บางรายซื้อหลายชนิด โดยเฉพาะกลุ่มที่เข้ามารับซื้อที่แปลง ทำให้เห็นพืชผักที่ปลูก เมื่อถึงช่วงเก็บเกี่ยวหากต้องการสั่งซื้อเพื่อจำหน่ายตามปริมาณที่ตนเองต้องการ

2. มันสำปะหลัง จะใช้วิธีการขนส่งและนำไปขายด้วยตนเองที่ลานรับซื้อมันสำปะหลัง บริเวณบ้านหนองเรือน้อย ตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น

3. ข้าวโพดพันธุ์เหนียวม่วงแต้ม ลูกค้าที่เข้ามาซื้อส่วนใหญ่จะเป็นแม่ค้าในชุมชนบ้านหนองอ้อ โดยจะซื้อแบบเหมายกแปลงทั้งหมด เพื่อนำไปต้มและจำหน่ายแบบปลีกที่แผงขายข้าวโพดต้ม ตามเส้นทางถนนมิตรภาพ เส้นทางขอนแก่น-อุดรธานี

4. กะหล่ำปลี กลุ่มลูกค้าแบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ กรณีผู้ค้ารายใหญ่ คือ ร้านแม่หมอน (นามสมมติ) ซึ่งเป็นแม่ค้าที่ตลาดน้ำพอง ส่วนผู้ค้ารายย่อย คือ กลุ่มแม่ค้าตลาดนัด จะเป็นชาวบ้านในชุมชน ลูกค้ากลุ่มนี้ส่วนใหญ่เข้ามารับซื้อด้วยตนเองเพื่อมาดุกพืชผักอย่างอื่นเพิ่มหากสนใจจะซื้อเพิ่มทันที

5. อ้อยโรงงาน จะเป็นลักษณะการขายเหมาแบบยกไร่ให้กับเกษตรกรในหมู่บ้านที่ได้รับโควตาอ้อยจากโรงงานอุตสาหกรรมน้ำตาลขอนแก่น ส่วนใหญ่จะเป็นผู้ผลิตอ้อยรายใหญ่เป็นผู้รับซื้อ และจะเข้ามาจัดการเรื่องการเก็บเกี่ยวและค่าจ้างแรงงานสำหรับตัดอ้อยด้วยตนเอง

ในพื้นที่ใกล้เคียงเขตอุตสาหกรรม ซึ่งมีกิจกรรมการผลิตสินค้าเกษตรเพื่อป้อนอุตสาหกรรมแพร่หลาย คือ อ้อยโรงงานและมันสำปะหลัง ทำให้เกษตรกรบางรายสามารถสะสมที่ดินและกลายเป็นเกษตรกรรายใหญ่ ดังกรณีพี่ **นายณรงค์ (นามสมมติ)** ปัจจุบันอายุ 55 ปี เกิดและเติบโตที่บ้านนาศรี หมู่

12 พื้นเพครอบครัวในอดีตประกอบอาชีพรับจ้างทั่วไปเท่าที่จะมีงานทำในสมัยนั้น และหาอยู่หากินตามธรรมชาติ นายณรงค์เป็นลูกคนที่ 2 ในบรรดาพี่น้อง 5 คน ซึ่งมีพี่สาว 1 คน น้องชายและน้องสาว 3 คน เมื่อเล่าย้อนกลับไปในช่วงวัยเด็ก นายณรงค์เล่าว่าสมัยก่อนการหาอยู่หากินเรียบง่าย ไปไร่ไปนาหากินได้ง่าย อาหารธรรมชาติหลากหลายชนิดและค่อนข้างสมบูรณ์ ไม่ต้องซื้อหา และในสมัยนั้นก็ยังไม่มีตลาดในพื้นที่ มีเฉพาะการแลกเปลี่ยนผลผลิตบางอย่างระหว่างกันหรือขอแบ่งกันกินเท่านั้น ระบบตลาดเริ่มเข้ามาในพื้นที่ ในช่วงที่นายณรงค์อายุได้ประมาณ 20 ปี คือ ราวปี พ.ศ. 2528 แต่ยังมีระบบการแบ่งปันกันได้อยู่ แต่เริ่มค่อย ๆ ลดลง เพราะชาวบ้านเริ่มพึ่งพาตลาดกันมากขึ้น ในอดีตครอบครัวนายณรงค์มีที่ดินสองแปลง รวมทั้งสิ้นประมาณ 40 ไร่ โดยแปลงแรก ขนาดพื้นที่ประมาณ 10 ไร่ ใช้ประโยชน์ในการทำนาเป็นหลัก ส่วนแปลงที่สอง ขนาดพื้นที่ 20 ไร่ ใช้ประโยชน์ในการปลูกพืชไร่ ได้แก่ ปอและมันสำปะหลัง

ภายหลังแต่งงานแล้วและนายณรงค์มีอายุประมาณ 32 ปี เคยมีประสบการณ์ไปทำงานต่างประเทศที่ประเทศบรูไนผ่านสำนักงานจัดหางานของกรมการจัดหางาน กระทรวงแรงงาน เนื่องจากในช่วงนั้นชาวบ้านในหมู่บ้านไปทำงานจำนวนมากและส่งเงินกลับมาครอบครัวเยอะ โดยมีค่าใช้จ่ายทุกกระบวนการก่อนการเดินทางยุคนั้นประมาณ 60,000 – 70,000 บาท อาชีพในประเทศปลายทาง คือ อาชีพก่อสร้าง และเมื่อทำงานได้ประมาณ 3 ปีแรก พบว่า ได้เงินเยอะจริง แต่ขณะเดียวกันก็ลำบากด้วย เช่น ทำงานหนักทั้งกลางวัน กลางคืน ใช้แรงงานหนัก คิดถึงพ่อแม่และภรรยา เป็นต้น ดังนั้น จึงตัดสินใจกลับประเทศไทยเพื่อกลับมาทำเกษตรกรรมที่บ้านเกิด เพราะแม้งานจะหนักหรือลำบากเพียงใดก็ยังได้อยู่บ้านได้อยู่กับพ่อแม่และภรรยา และเมื่ออายุได้ 35 ปี นายณรงค์ก็ตัดสินใจลงหลักปักฐานทำเกษตรที่บ้านเกิด ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา ปัจจุบันนายณรงค์มีที่ดินจำนวน 8 แปลง รวมทั้งสิ้น 80 ไร่ ซึ่งมีทั้งที่ดินมรดกของตนเอง ของภรรยาเก่าที่เสียชีวิตแล้ว และของภรรยาใหม่ที่ยังอาศัยอยู่ร่วมกัน โดยที่ดินทั้งหมดเป็นเอกสารสิทธิ์แบบโฉนด โดยที่ดินแต่ละแปลงมีจำนวนและการใช้ประโยชน์ ดังตารางที่ 2.3

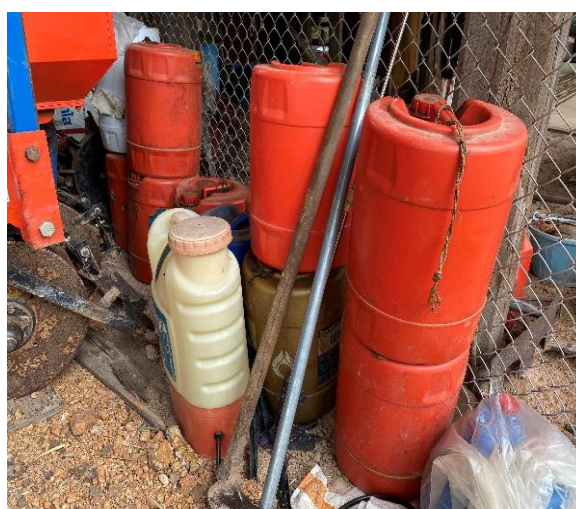
ตารางที่ 2.3 จำนวนการถือครองและลักษณะการใช้ประโยชน์ที่ดินของนายณรงค์ (นามสมมติ)

แปลงที่	ขนาดพื้นที่	ที่มาและลักษณะการใช้ประโยชน์
1	5 ไร่	เป็นที่ดินมรดกของตนเอง ใช้ปลูกมันสำปะหลังและอ้อยโรงงาน โดยทำการสลับการปลูกในทุก 2 – 3 ปี เพื่อหมุนเวียนการใช้ประโยชน์ที่ดิน
2	4 ไร่ 3 งาน	เป็นที่ดินซื้อเพิ่มเติมกับชาวบ้านบ้านนาศรี หมู่ 12 หลังกลับจากต่างประเทศ จำนวน 50,000 บาท ใช้ปลูกมันสำปะหลังและอ้อยโรงงาน
3	7	เป็นที่ดินซื้อเพิ่มเติมกับชาวบ้านบ้านบ่อ ตำบลบ้านดง อำเภออุบลรัตน์ เนื่องจากติดกับที่ดินมรดกของพ่อแม่ ใช้ปลูกมันสำปะหลังและอ้อยโรงงาน
4	9	เป็นที่ดินซื้อเพิ่มเติมจากน้องชายในเขตบ้านนาศรี หมู่ 12 ใช้ทำนาอย่างเดียว
5	4	เป็นที่ดินซื้อเพิ่มเติมโดยซื้อกับชาวบ้านบ้านบ่อ ตำบลบ้านดง อำเภออุบลรัตน์ ใช้มันสำปะหลังและอ้อยโรงงาน
6	5	เป็นที่ดินมรดกของภรรยาเก่าอยู่ในเขตบ้านนาศรี หมู่ 12 ใช้ทำนาอย่างเดียว
7	14	เป็นที่ดินมรดกของภรรยาใหม่อยู่ในเขตบ้านดงเค็ง หมู่ 10 ใช้ทำนาเนื่องจากอยู่ในเขตพื้นที่รับประโยชน์จากสถานีส่งน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้าของหมู่บ้าน สามารถทำนาและเพาะปลูกพืชผักได้ตลอดทั้งปี

แปลงที่	ขนาดพื้นที่	ที่มาและลักษณะการใช้ประโยชน์
8	30 กว่าไร่	เป็นที่ดินมรดกของภรรยาใหม่อยู่ในเขตบ้านดงเค็ง หมู่ 10 ใช้ปลูกมันสำปะหลัง อ้อยโรงงานและยางพารา (เฉพาะยางพารา ประมาณ 13 ไร่)

นายณรงค์มีทักษะการทำนาตั้งแต่สมัยยังเรียนประถมศึกษาอยู่ เพราะพ่อแม่จะทำนาเป็นหลัก และหลังเลิกเรียนจะไปช่วยพ่อแม่เลี้ยงวัวเลี้ยงควาย เมื่ออายุได้ประมาณ 10 ปี นายณรงค์เริ่มทำนาช่วยครอบครัว ซึ่งจะเป็นการทำเองเกือบทุกขั้นตอน อาจมีการจ้างแรงงานนอกครัวเรือนในบางกิจกรรม และใช้แรงงานคนและสัตว์เป็นหลัก นอกจากนี้ ครอบครัวยังมีการปลูกปอร่วมด้วย

พัฒนาการเกี่ยวกับเครื่องจักรและเทคโนโลยีการเกษตรเริ่มเข้ามามีบทบาทต่อนายณรงค์เป็นลำดับ โดยราวปี พ.ศ. 2538 รถไถเดินตามเริ่มเข้ามาในหมู่บ้านและเพิ่มจำนวนเยอะมากขึ้นเรื่อย ๆ และเริ่มมีรถเกี่ยวข้าวและรถไถดำนาเข้ามาช่วยในการขนส่งผลผลิตข้าว เครื่องจักรทางการเกษตรเหล่านี้จึงเริ่มเข้ามามีบทบาทเป็นต้นมา สาเหตุส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะแรงงานรับจ้างหายากและค่าจ้างก็แพงมากขึ้น ปี พ.ศ. 2555 นายณรงค์ได้เริ่มปรับเปลี่ยนแบบวิถีการปลูกข้าว จาก “นาดำ” เป็น “นาหว่าน” แต่ประสบปัญหาใหม่ คือ วัชพืชกำจัดไม่ได้หรือไม่ทัน จึงเริ่มมีการนำใช้เคมีภัณฑ์หลากหลายประเภทและหลากหลายชนิดเข้ามาจัดการแปลงนา ทั้งปุ๋ยเคมีและยากำจัดศัตรูพืช นอกจากนี้ ยังประสบปัญหาภัยแล้งร่วมด้วย ทำให้ต้นข้าวตายยืนต้นจำนวนมาก และเมื่อทำได้ประมาณ 5 – 6 ปี จึงเลิกทำนาหว่าน และปี พ.ศ. 2562 ได้ปรับเปลี่ยนมาทดลองทำ “นาหยอด” เพื่อแก้ปัญหาเรื่องวัชพืช และปัจจุบันได้ปรับเป็นนาหยอดทั้งหมด เนื่องจากนายณรงค์มีเครื่องหยอดเมล็ดข้าวที่มีมาตรฐานเรื่องระยะห่างต้นกล้า ส่วนการเก็บเกี่ยวใช้รถเกี่ยวข้าวเป็นหลัก

ภาพที่ 2.11 ตัวอย่างเคมีภัณฑ์และอุปกรณ์ที่ใช้ในการเกษตรของนายณรงค์ (นามสมมติ)
ที่มา: อนุวัฒน์ พลทิพย์ (2563)

เนื่องด้วยนายณรงค์มีที่ดินหลายแปลงทำให้การใช้ประโยชน์ที่ดินที่หลากหลาย ได้แก่ ปลูกมันสำปะหลัง โดยจะลงมือไถพรวนด้วยตนเองทุกขั้นตอนด้วยเครื่องจักรที่ตนเองมีหลากหลายประเภท แต่จะจ้างแรงงานเพิ่มเติมในส่วนการดายหญ้า การเก็บหัวมันสำปะหลัง เป็นต้น โดยมันสำปะหลังเป็นพืชที่ทำ

ควบคุมกับการปลูกข้าวตั้งแต่ในอดีต ทั้งการปลูกมันสำปะหลังและอ้อยโรงงานเป็นการเพาะปลูกแบบเคมีทั้งหมด ขึ้นอยู่กับแต่ละปีว่าจะมีการปรับเปลี่ยนยี่ห้อของปุ๋ยแบบใดที่ชาวบ้านนิยมหรือตนเองใช้แล้วเห็นว่าได้ผลผลิตที่ดี ในปัจจุบันการปลูกข้าวเองก็ปรับเปลี่ยนเป็น “นาเคมี” ทั้งหมด ซึ่งโดยรวมแล้วใช้ปุ๋ยเคมีแบบเม็ดและยาฉีดโดยรวมทุกแปลงจะมีค่าใช้จ่ายสูงถึงประมาณ 100,000 บาทต่อปี

ปัจจุบันแรงงานในครอบครัวของนายณรงค์มีเพียงตนเองและภรรยาเท่านั้น เนื่องจากลูกชาย ลูกสาวและหลานสาวอยู่ในวัยแรงงานที่เลือกทำงานนอกภาคเกษตรและอยู่ต่างจังหวัด ทำให้จำนวนแรงงานเพื่อทำการเกษตรอาจไม่เพียงพอ เนื่องจากมีที่ดินจำนวนหลายแปลงและหลายสิบไร่ แต่นายณรงค์ประเมินว่าสามารถทำกิจกรรมการผลิตทุกประเภทได้ดี เนื่องจากตนเองมีเครื่องจักรที่ช่วยทุ่นแรงหลายประเภทที่เป็นกรรมสิทธิ์เป็นของตนเอง ได้แก่ รถไถเดินตาม รถแทรกเตอร์ ซึ่งจะมีหัวผานสำหรับเปลี่ยนเพื่อการใช้งานในแปลงตนเองและรับจ้างในภาคเกษตรได้ สามารถทำได้ทั้งการไถตะไถพรวน บันดิน ขนส่งผลผลิตและเครื่องหยอดเมล็ดข้าว เป็นต้น และยังสามารถรับจ้างไถนา ไถไร่หรือหยอดข้าวแปลงเกษตรครัวเรือนอื่น ๆ ได้ โดยการรับจ้างให้ครัวเรือนอื่น ๆ จะเป็นรายได้เสริมให้กับครอบครัวเพิ่มเติม เช่น รับจ้างหยอดข้าว บันดิน ขุดหัวมันสำปะหลัง ไถตะไถพรวน คีบและขนส่งอ้อย เป็นต้น

ภาพที่ 2.12 เครื่องจักรทางการเกษตรบางส่วนของนายณรงค์ (นามสมมติ)

ที่มา: อนุวัฒน์ พลทิพย์ (2563)

ด้านผลผลิตข้าวที่ได้จะแตกต่างกันออกไป ไม่แน่นอน อย่างไรก็ตาม นายณรงค์ประเมินว่า การทำนาหยอดจะได้ผลผลิตที่ดีที่สุด วัชพืชน้อย กระบวนการเพาะปลูกง่าย บำรุงดูแลรักษาง่าย ใช้แรงงานน้อย เป็นต้น แม้จะได้ปริมาณผลผลิตค่อนข้างมาก แต่จะเก็บไว้บริโภคในครอบครัวเพียง 50 – 100 กระสอบเท่านั้น ส่วนที่เหลือจะขายออกเพื่อนำมาเป็นทุนหมุนเวียนในการเพาะปลูกปีต่อ ๆ ไป ส่วนกรณีพืชไร่นายณรงค์ได้ผลผลิตจากมันสำปะหลังประมาณ 5 – 6 ตันต่อไร่ และขายออกเป็นหัวมันสำปะหลังสดให้กับลานรับซื้อในเขตอำเภอน้ำพอง มีราคารับซื้อกิโลกรัมละ 2 บาท ส่วนอ้อยโรงงานได้ผลผลิตประมาณ 20 ตันต่อไร่ และขายออกเป็นอ้อยสดให้กับโรงงานอุตสาหกรรมน้ำตาลขอนแก่น มีราคารับซื้อตันละ 700 บาท ราคารับซื้อจะเป็นไปตามกลไกของราคาตลาดกลางหรือราคาตลาดโลกที่กำหนดไว้ ทั้งนี้ ในทุก ๆ 2 ปี นายณรงค์จะปรับเปลี่ยนแปลงพื้นที่ปลูกอ้อยเป็นพืชอย่างอื่น เช่น นาข้าวหรือแปลงปลูกมันสำปะหลัง แล้วสลับไปปลูกอ้อยในแปลงอื่น เพราะหากใช้ดินปลูกอ้อยในพื้นที่เดิมซ้ำ ๆ จะได้ผลผลิตไม่ดี แต่หากมีการสลับแปลงปลูกจะได้ผลผลิตที่ดีกว่า ดังนั้น ในกระบวนการผลิตนายณรงค์จึงมองว่าระบบนิเวศและทรัพยากรธรรมชาติมีบทบาทต่อการผลิตมาก โดยเฉพาะปริมาณและคุณภาพน้ำที่ต้องสามารถเข้าถึงและเพียงพอ รวมทั้ง การมีกรรมสิทธิ์ในที่ดินเป็นของตนเอง คุณภาพดินที่สมบูรณ์และปรับปรุงเป็นระยะ

นายณรงค์ประเมินว่าภาพรวมการทำเกษตรในปัจจุบันดีขึ้น เนื่องจากการทำนาในปัจจุบันนั้น ตนเองแทบจะไม่ได้ไปนาเอง เพราะกระบวนการทำนามีการจ้างแรงงานคนหรือเครื่องจักรเกือบตลอด กระบวนการผลิต ดังนั้น แผนการทำเกษตรกรในอนาคตของนายณรงค์ คือ ความต้องการซื้อที่นาติดจำนวนของชาวบ้านในบ้านนาศรี หมู่ 12 ขนาดพื้นที่ 7 ไร่ ในราคาประมาณ 100,00 กว่าบาทต่อไร่ เพิ่มเติมพื้นที่ในการทำนา เนื่องจากเป็นที่ดินที่มีคุณภาพดีและอยู่ติดกับแหล่งน้ำ และยังเก็บไว้เป็นมรดกให้ลูกหลานได้ส่วนอีกประมาณ 3 – 4 ปี ข้างหน้า จะเช่าที่ดินเพิ่มเติมอีกประมาณ 30 ไร่ ซึ่งอยู่ในเขตตำบลบ้านดง อำเภออุบลรัตน์ และอยู่ในเขตบ้านนาศรี หมู่ 12 อีกประมาณ 17 ไร่ เพื่อปลูกมันสำปะหลังและอ้อยโรงงานเพิ่มเติม โดยมีอัตราค่าเช่าประมาณ 20,000 – 25,000 บาทต่อปี

ส่วนแรงงานลูกหลานนั้น นายณรงค์คิดว่าอาจจะกลับมาอยู่บ้าน เพราะแนวโน้มและโอกาสที่โรงงานอุตสาหกรรมจะเลิกจ้างมีแนวโน้มค่อนข้างสูง อีกทั้งพ่อแม่ก็อยากให้ลูกหลานกลับมาอยู่บ้านจะได้ช่วยทำงานและช่วยดูแลสุขภาพพ่อแม่ที่เริ่มมีอายุเพิ่มมากขึ้น โดยนายณรงค์มองว่าแรงงานลูกหลานสามารถทำการเกษตรได้ เพราะการทำเกษตรปัจจุบันไม่ได้ยากลำบากเหมือนในอดีต เพราะมีเครื่องจักรหรือเครื่องทุ่นแรงหลากหลายประเภทเป็นของตนเอง บางขั้นตอนถ้าทำไม่ไหวหรือทำไม่ทันก็สามารถจ้างแรงงานเข้ามาช่วยเพิ่มเติม บางครั้งเจ้าของนาก็สามารถออกแบบให้คนงานได้เลย การทำเกษตรจึงง่ายขึ้นมาก

การดำรงชีพของนายณรงค์ที่ได้กล่าวไว้ตอนต้น อาจจะกล่าวได้ว่า ได้เข้าไปอยู่ในระบบอาหารแบบอุตสาหกรรมแบบเต็มตัวไปแล้ว อย่างไรก็ตาม การเคลื่อนเข้าหรือออกจาก “ระบบ” หนึ่งไปยังอีกระบบหนึ่งพบเห็นได้เสมอและมีความเป็นพลวัตสูง แม้ว่านายณรงค์จะเข้าไปอยู่ในกิจกรรมระบบอาหารอุตสาหกรรม แต่ก็ยังรายล้อมและสัมผัสอยู่กับระบบอาหารท้องถิ่นที่เป็นบริบทอยู่รายล้อมรอบตัวเขา

2.4 สรุปและอภิปรายผล

โรงงานอุตสาหกรรมที่เกิดขึ้นและรวมกันอยู่อย่างหนาแน่นในพื้นที่เกษตรชนบท และกลายเป็นเขตอุตสาหกรรมที่รายรอบไปด้วยการเกษตรกรรมมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงระบบอาหารหลายด้าน อย่างไรก็ตาม เกษตรกรตอบสนองต่อแรงกดดันที่มาจากรอบด้าน ด้วยการรับเอาการผลิตสินค้าเกษตรหลายอย่างเข้ามาในครัวเรือน และรวมทั้งมีการจัดการแรงงานแบบใหม่ โดยอาศัยปัจจัยการผลิตแบบใหม่ ได้แก่ ปุ๋ย ยากำจัดศัตรูพืช รถไถเดินตามและรถแทรกเตอร์ การเข้าถึงปัจจัยการผลิตใหม่เหล่านี้ ได้รับการสนับสนุนเชิงนโยบายจากกลไกหน่วยงานของรัฐ คือ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) สหกรณ์การเกษตร รวมทั้งธุรกิจการเกษตรที่เป็นเจ้าของอุตสาหกรรม (โรงงานอุตสาหกรรมน้ำตาล) ได้กระจายสินเชื่อ ความรู้ด้านการเกษตรให้แก่เกษตรกร การใช้ปัจจัยการผลิตใหม่ ๆ ทำให้สามารถประหยัดแรงงานในการผลิตสินค้าเกษตร และทำให้แรงงานจำนวนหนึ่งสามารถออกไปทำงานนอกภาคเกษตรได้ ภายใต้การจัดการแบบนี้ ข้าวยังคงเป็นพืชหลักและเป็นแกนกลางของระบบอาหารท้องถิ่น แต่ผลผลิตข้าวที่เหลือจากการบริโภคในท้องถิ่น (หรือในครัวเรือน) ก็จะกระจายไปสู่ผู้บริโภคทั้งในประเทศและต่างประเทศ

ความหลากหลายของกิจกรรมการผลิตที่รวมกันอยู่ในหน่วยการผลิต คือ ครัวเรือนเดียวกันนี้ ได้ทำให้ระบบอาหารท้องถิ่นและระบบอาหารอุตสาหกรรมซ้อนทับกัน และอิงอาศัยกันและกันอยู่ การผลิตสินค้าเกษตรทั้งที่เป็นอาหารและไม่ได้เป็นอาหารโดยตรงป้อนให้แก่โรงงานอุตสาหกรรม ได้ทำให้ครัวเรือนเกษตรกรมีรายได้ ในขณะที่เดียวกันการปลูกข้าวหรือการผลิตพืชอาหารอื่น ๆ ในระบบอาหารท้องถิ่น ก็ให้หลักประกันการมีอาชีพหลักสำหรับการบริโภค ทำให้ครัวเรือนสามารถคำนวณแรงงานและรักษาที่ดินซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตหลักเอาไว้ และมีความสามารถในการผลิตสินค้าเกษตรป้อนให้แก่อุตสาหกรรมเกษตรในรอบต่อ ๆ ไปได้ ความสัมพันธ์ที่อิงกันอยู่แบบนี้ได้อาศัยนิเวศธรรมชาติที่มีอยู่ในท้องถิ่นและการจ้างงานนอกเกษตรในการปรับดุลยภาพ กล่าวคือ ในภาวะที่ราคาตลาดโลกผันผวนและทำให้รายได้จากการผลิตสินค้าเกษตรลดลง ครัวเรือนเกษตรสามารถเพิ่มการพึ่งพิงจากระบบนิเวศธรรมชาติและรายได้จากนอกเกษตรได้

เอกสารอ้างอิง

- กรมชลประทาน. (2562). **สารสนเทศโครงการชลประทาน**. กรุงเทพฯ: กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- กลุ่มงานข้อมูลสารสนเทศและการสื่อสาร สำนักงานจังหวัดขอนแก่น. (2555). **แผนพัฒนาจังหวัดขอนแก่น ปี 2561-2564**. ขอนแก่น: สำนักงานจังหวัดขอนแก่น.
- เทศบาลตำบลสะอาด. (2562). **แผนพัฒนาท้องถิ่นเทศบาลตำบลสะอาด (พ.ศ. 2561-2565)**. ขอนแก่น: ฝ่ายวิเคราะห์นโยบายและแผน เทศบาลตำบลสะอาด.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเกอร์. (2539). **เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ**. เชียงใหม่: ตรีสิวิน (ซิลค์เวอร์มบุคส์).
- สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. (2558). **มันสำปะหลัง: ความเป็นมาของมันสำปะหลังในประเทศไทย**. สืบค้นจาก <https://www3.rdi.ku.ac.th/?p=17891>. เมื่อวันที่ 21 มกราคม 2567.
- สุวิทย์ ธีรศาวัต. (2557). **ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488 เล่มที่ 1**. ขอนแก่น: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สำนักงานชลประทานที่ 6 กรมชลประทาน. (2562). โครงการส่งน้ำและบำรุงรักษาหนองหวาย.

กรุงเทพฯ: สำนักงานชลประทานที่ 6 กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.

สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม. (2542). ทะเบียนพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความสำคัญระดับนานาชาติ

และระดับชาติของประเทศไทย. กรุงเทพฯ: กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม.

สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2558). แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

ฉบับที่สิบสอง พ.ศ. 2560-2564. กรุงเทพฯ: สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.

สำนักงานสภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2564). ผลิตภัณฑ์ภาคและจังหวัด.

สืบค้นจาก https://lookerstudio.google.com/u/0/reporting/704fe6c7-aecb-4362-9062-3dc971c75982/page/p_woqsppkotc. เมื่อวันที่ 21 มกราคม 2567.

อนุวัฒน์ พลทิพย์. (2566). การเปลี่ยนผ่านของชุมชนเกษตรกรรมในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม

อำเภอหนอง จังหวัดขอนแก่น. วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต ขอนแก่น: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

อนุสรณ์ ธรรมใจ. (2559). เศรษฐกิจประเทศไทย. กรุงเทพฯ: ส.เจริญ การพิมพ์.

บทที่ 3

ระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น

3.1 คำนำ

การศึกษาระบบอาหารท้องถิ่น ต้องการข้อมูลเชิงปรากฏการณ์ ที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างบริบทเชิงพื้นที่และระบบย่อยต่าง ๆ ที่อยู่ภายใน โดยสามารถช่วยให้เห็นภาพรายละเอียดองค์ประกอบของระบบอาหารท้องถิ่นที่ครอบคลุมและหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นระบบนิเวศ ระบบการผลิต ระบบตลาด ระบบขนส่ง แบบแผนการบริโภค รวมถึงระบบสังคมวัฒนธรรม ซึ่งล้วนสอดแทรกอยู่ภายใต้การดำเนินชีวิตประจำวันของผู้ผลิตรายย่อย ระบบอาหารท้องถิ่นในการวิจัยนี้ จึงมีศูนย์กลางอยู่ที่ผู้ผลิตรายย่อย อย่างไรก็ตามเนื่องจากปัจจุบันระบบอาหารท้องถิ่นได้รับอิทธิพล และมีปฏิสัมพันธ์กับระบบอาหารแบบอุตสาหกรรมด้วย เพื่อให้การวิจัยสามารถสะท้อนระบบอาหารท้องถิ่นได้ครอบคลุม โครงการวิจัยฯ จึงได้กำหนดเงื่อนไขของพื้นที่ที่จะทำการศึกษา คือเป็นพื้นที่ที่ผู้ผลิตรายย่อยได้รับอิทธิพลหรือมีปฏิสัมพันธ์กับระบบอาหารแบบอุตสาหกรรมในระดับที่แตกต่างกันออกไป

ในบทนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอผลการศึกษาระบบอาหารท้องถิ่น และกิจกรรมของอาหารท้องถิ่นในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น ซึ่งโครงการวิจัยนี้ใช้พื้นที่ตำบลบ้านกลาง อำเภอมือง จังหวัดนครพนม เป็นพื้นที่ศึกษา โครงสร้างเนื้อหาในบทนี้ประกอบด้วย 2 ส่วน อันได้แก่ บริบทพื้นที่ และรูปแบบกิจกรรมการผลิต การจำแนกแจกจ่าย และการบริโภคของผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่น ผลการศึกษา ฉายให้เห็นภาพคุณลักษณะของระบบอาหารท้องถิ่นในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น และการดำเนินกิจกรรมของผู้ผลิตรายย่อย ภายใต้ระบบอาหารที่ยังคงมีปฏิสัมพันธ์กับระบบอาหารภาคอุตสาหกรรมในระดับน้อย โดยพบว่า นโยบายภาครัฐ การขยายตัวของธุรกิจการเกษตร และการเติบโตของเมือง ถือเป็นปัจจัยขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลง (Driver of change) ที่มีสำคัญต่อการดำเนินกิจกรรมภาคเกษตร ของผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่น คือ การผลิตอาหารภาคเกษตรชนิดใหม่ๆ ที่มีความหลากหลายและเข้มข้นมากขึ้น ภายในระบบอาหารดังกล่าว ผู้ผลิตรายย่อยยังคงผลิตอาหารเพื่อบริโภคเองในครัวเรือนในสัดส่วนที่สูง มีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยการผลิต และมีการแลกเปลี่ยนภายในชุมชน โดยยังคงพบเห็นการหยิบยืม แลกเปลี่ยนอาหาร ระหว่างเครือญาติหรือเพื่อนบ้าน และการนำอาหารที่ผลิตได้มาร่วมในงานบุญประเพณีของชุมชน แสดงให้เห็นว่า “อาหาร” เป็นส่วนหนึ่งของการอยู่ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน ซึ่งไม่เพียงแต่เหตุผลทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ยังรวมถึงเหตุผลทางสังคมร่วมด้วย

ในอีกทางหนึ่งพบว่า ผู้ผลิตรายย่อยมีการผลิตอาหารเชิงพาณิชย์ เพื่อเป็นแหล่งรายได้หลัก โดยเฉพาะอาหารประเภท “ต้นหอม(หอมแบ่ง)” และ “ไชโป๊” โดยมีการพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากธุรกิจการเกษตรและอุตสาหกรรมเกษตรอย่างเข้มข้น รวมถึงทำการกระจายผลผลิตสู่ตลาดและผู้บริโภคที่อยู่ไกลออกไปจากแหล่งผลิต ซึ่งการดำรงอยู่แบบควบคู่กัน (Coexistent) ระหว่างการผลิตเพื่อยังชีพและการผลิตเพื่อการค้าเช่นนี้ สามารถพบเห็นได้ในระบบอาหารท้องถิ่นในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น ผลการศึกษาในบทนี้เป็นส่วนสำคัญที่จะนำไปสู่การวิเคราะห์ความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย ในบทที่ 4 รวมถึงแนวทางการพัฒนาปรับปรุงระบบอาหารท้องถิ่น ในบทที่ 5 ต่อไป

3.2 ภาคเกษตรกรรมและการขยายตัวของเมืองนครพนม

จังหวัดนครพนม ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ตอนบน) ของประเทศไทย มีเนื้อที่ประมาณ 5,512.7 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 3.4 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 3 ของพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีลักษณะเป็นแนวยาวตามฝั่งแม่น้ำโขงประมาณ 153 กิโลเมตร ในปี 2560 จังหวัดนครพนมมีพื้นที่ทำการเกษตร 2.13 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 61.70 ของพื้นที่ทั้งหมด มีครัวเรือนในจังหวัดทั้งสิ้น 213,497 ครัวเรือน ในจำนวนนี้ประกอบอาชีพด้านการเกษตร 108,480 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 50.8 ของครัวเรือนทั้งหมด

เมื่อพิจารณาสัดส่วนผลิตภัณฑ์มวลรวมเฉพาะของจังหวัดนครพนม (Gross Provincial Product: GPP) ปี 2562 มีมูลค่าทั้งสิ้น 45,053 ล้านบาท เพิ่มขึ้นจากปีก่อนหน้า ซึ่งมีมูลค่า 43,126 ล้านบาท และเมื่อพิจารณาแนวโน้มการเพิ่มขึ้นของผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัดนครพนม จะพบว่าในช่วง ระหว่างปี 2560 – 2562 ผลิตภัณฑ์มวลรวมมีแนวโน้มที่เพิ่มขึ้น โดยอัตราการขยายตัวเพิ่มขึ้นร้อยละ 4.5 เมื่อเปรียบเทียบกับปี 2560 ซึ่งเพิ่มขึ้น 0.3 หากพิจารณาผลิตภัณฑ์มวลรวมจังหวัดแยกรายสาขาการผลิตพบว่าในปี 2562 สัดส่วนภาคการผลิตสูงสุด 5 อันดับแรก ได้แก่ 1) สาขาเกษตรกรรม ป่าไม้ และการประมง 2) สาขาการศึกษา 3) สาขาการขนส่ง ขยายปลีก การซ่อมจักรยานยนต์และจักรยานยนต์ 4) สาขาการขนส่ง สถานที่เก็บสินค้า และ 5) สาขาการผลิตอุตสาหกรรม ดังตารางที่ 3.1

ตารางที่ 3.1 สัดส่วนมูลค่าการผลิตรายสาขาระหว่างปี 2560-2562 และการขยายตัวรายสาขาระหว่างปี 2561-2562

สาขาการผลิต	มูลค่าเพิ่ม ณ ราคาประจำปี (ล้านบาท)			อัตราการขยายตัว ณ ราคาคงที่ (ร้อยละ)	
	2560	2561	2562	2561	2562
รวมทั้งสิ้น	42,992.74	43,126.41	45,053.22		
1.สาขาเกษตรกรรม ป่าไม้ และการประมง	12,723.76	11,778.84	12,496.58	-0.07	0.06
2.สาขาการศึกษา	7,991.80	7,640.86	6,873.93	-0.04	-0.10
3.สาขาการขนส่ง ขยายปลีก การซ่อมจักรยานยนต์และ จักรยานยนต์	5,093.94	5,014.02	5,556.84	-0.02	0.11
4.สาขาการขนส่ง สถานที่เก็บสินค้า	2,074.16	2,344.79	3,299.39	0.13	0.41
5.สาขาการผลิตอุตสาหกรรม	2,820.61	2,997.46	3,169.40	0.06	0.06
6.สาขาอื่น ๆ รวมกัน	12,288.47	13,350.44	13,657.08	-	-

ที่มา: ปรับปรุงจากสำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัดนครพนม (2565)

ด้านการผลิตอาหารทั้งในภาคเกษตรและนอกภาคเกษตร ในปีการเพาะปลูก 2560/2561 พบว่า สินค้าเกษตรที่ส่วนใหญ่เป็นพืชอาหาร ทั้งอาหารหลักคือข้าว และพืชผักผลไม้ชนิดต่าง ๆ ภายในจังหวัดนครพนมพื้นที่ทำการเกษตรส่วนใหญ่เป็นพื้นที่ปลูกข้าวนาปี 1.3 ล้านไร่ แบ่งออกเป็น ข้าวจ้าวนาปีจำนวน 7.9 แสนไร่ และข้าวเหนียวนาปี จำนวน 5.4 แสนไร่ ยางพารา จำนวน 3.7 แสนไร่ มันสำปะหลัง

จำนวน 1.9 หมื่นไร่ สัปปะรด จำนวน 7 พันไร่ และลิ้นจี่ นพ.1 จำนวน 2.7 พันไร่ อีกทั้งยังมีการเพาะปลูกพืชผักอื่นๆ อีกหลากหลายชนิด รวมถึงการทำปศุสัตว์ โดยพบว่าจังหวัดนครพนมมีครัวเรือนเกษตรกรผู้เลี้ยงปศุสัตว์ 46,008 ครัวเรือน (กรมปศุสัตว์, 2561) ในจำนวนนี้ประกอบด้วยเกษตรกร/ผู้ประกอบการเลี้ยงสัตว์น้ำจืด และการจับสัตว์น้ำจืดตามธรรมชาติ (กรมประมง, 2559) รวมถึงการเลี้ยงโคขุน โคเนื้อลูกผสม โคพื้นเมือง สุกรและการทำฟาร์มเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ ส่วนในภาคอุตสาหกรรม จังหวัดนครพนมมีสถานประกอบการกิจการด้านอุตสาหกรรม 157 แห่ง ในจำนวนนี้เป็นอุตสาหกรรมประเภทอาหาร 40 แห่ง โดยส่วนใหญ่เป็นอุตสาหกรรมขนาดย่อม เช่น กิจการโรงฆ่าสัตว์ ทำลูกชิ้น ทำขนมปัง ผลิตน้ำแข็ง ผลิตอาหารสัตว์ เป็นต้น (สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัดนครพนม, 2561)

กล่าวเฉพาะตำบลบ้านกลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม เป็นชุมชนชายแดนตั้งอยู่ริมฝั่งขวาของแม่น้ำโขง มีอาณาเขตติดต่อกับเมืองท่าแขกและเมืองหนองบก สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว โดยมีแม่น้ำโขงเป็นแนวกั้นอาณาเขต ตั้งอยู่ห่างจากตัวจังหวัดนครพนมไปทางด้านทิศใต้ ระยะทาง 26 กิโลเมตร มีเนื้อที่ประมาณ 23.7 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 14,806 ไร่ ลักษณะภูมิประเทศทั่วไปของตำบลบ้านกลางเป็นที่ดอน และมีที่ราบลุ่มเป็นบางส่วน โดยตั้งอยู่ติดริมฝั่งแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นแหล่งน้ำสำคัญที่คนในพื้นที่ใช้ประโยชน์นับตั้งแต่อดีตเป็นต้นมา ปัจจุบันตำบลบ้านกลางมีสถานีสูบน้ำ เพื่อนำน้ำจากแม่น้ำโขงมาใช้ประโยชน์ในพื้นที่รวม 4 แห่ง รวมถึงลำห้วย สระน้ำ และหนองน้ำมากกว่า 20 แห่ง ในมิติทางสังคมวัฒนธรรม ตำบลบ้านกลาง มีประชากรทั้งหมด 2,225 ครัวเรือน มีความหนาแน่นเฉลี่ย 362.68 คนต่อตารางกิโลเมตร ครอบคลุมเขตการปกครองทั้งตำบลจำนวน 13 หมู่บ้าน (องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านกลาง, 2560) ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในตำบลบ้านกลางส่วนใหญ่พบว่าเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ผู้ไทย และย้ายจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์โดยกรมศิลปากรระบุว่า พื้นที่บริเวณตำบลบ้านกลางแห่งนี้เป็นชุมชนเก่าแก่ตั้งแต่สมัยอาณาจักรศรีโคตรบูรณ์ ที่บรรพบุรุษอพยพมาจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง และเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทยตั้งแต่ช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (สัมภาษณ์, 2562)

สำหรับพื้นที่เป้าหมายของการวิจัยครั้งนี้ คือ บ้านกลาง และบ้านหาด โดยปัจจุบันบ้านกลาง (หมู่ที่ 3,4,10,13) มีประชากรทั้งสิ้น 2,536 คน มีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 697 ครัวเรือน ส่วนบ้านหาด (หมู่ที่1,2,11) มีประชากรทั้งสิ้น 2,211 คน มีจำนวนครัวเรือนทั้งหมด 550 ครัวเรือน ครัวเรือนในพื้นที่ส่วนใหญ่ร้อยละ 80 อยู่ในภาคเกษตร (องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านกลาง, 2560) โดยเฉพาะการปลูกข้าว ดังข้อมูลจากการประชุมกลุ่มย่อยในพื้นที่วิจัยที่พบว่า ข้าวเป็นพืชอาหารที่คนในชุมชนทำการเพาะปลูกมากที่สุดเป็นอันดับหนึ่ง คือปลูกแทบทุกครัวเรือน เพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ส่วนพืชที่เกษตรกรในพื้นที่ทำการเพาะปลูกมากเป็นอันดับสองรองจากนาข้าว คือพืชเศรษฐกิจชนิดต่างๆ ที่มีอายุสั้น อาทิ หอมแบ่ง (ต้นหอม) พริก ผักคะน้า เป็นต้น ขณะที่อันดับสามคือ การทำปศุสัตว์ได้แก่ การเลี้ยงไก่ไข่ อาหารที่ผลิตได้จากท้องถิ่นเหล่านี้ พบว่านอกจากเพื่อบริโภคเองในครัวเรือนแล้ว ครัวเรือนในชุมชนยังผลิตเพื่อเป็นสินค้าที่สามารถสร้างรายได้ให้กับครัวเรือน โดยผู้ผลิตรายย่อยมีการกระจายผลผลิตของตนเองออกสู่ตลาดภายนอก ทั้งตลาดสดท้องถิ่น และตลาดนัดภายในจังหวัดนครพนม ตลาดสดในจังหวัดใกล้เคียง เช่น สกลนคร มุกดาหาร รวมถึงตลาดกลางสินค้าเกษตรระดับภูมิภาค คือตลาดศรีเมืองทอง จังหวัดขอนแก่น และระดับประเทศ คือตลาดสี่มุมเมือง จังหวัดปทุมธานี

เมื่อพิจารณาบริบทสภาพแวดล้อมของพื้นที่ตำบลบ้านกลาง พบว่า เป็นพื้นที่ที่ประชากรส่วนใหญ่ยังดำรงชีพอยู่ได้ด้วยระบบการผลิตในภาคเกษตรเป็นหลัก และมีการพึ่งพาระบบนิเวศทางธรรมชาติเป็นสำคัญ กล่าวคือ ตำบลบ้านกลางตั้งอยู่ในเขตพื้นที่ที่มีฝนตกชุกในฤดูฝน ซึ่งได้รับอิทธิพลจากลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ที่พัดปกคลุม มีแม่น้ำโขงเป็นแหล่งน้ำสำคัญที่คนในพื้นที่ใช้ประโยชน์ทั้งด้านการผลิตอาหารในภาคเกษตร และเป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติของครัวเรือน นอกจากนี้บริเวณชุมชนยังมีลำห้วยและหนองน้ำธรรมชาติ กระจายอยู่โดยรอบ ลักษณะภูมิประเทศส่วนใหญ่เป็นที่ดอนและมีที่ราบลุ่มเป็นบางส่วน รวมถึงมีทรัพยากรดินอุดมสมบูรณ์ จึงมีความเหมาะสมในด้านการทำเกษตรกรรม หรือเกษตรริมฝั่ง (Riparian agriculture) โดยเฉพาะการเพาะปลูกข้าวและพืชผัก (กรมพัฒนาที่ดิน, 2563) การมีระบบนิเวศทางธรรมชาติทั้งที่ดินและแหล่งน้ำ ที่เหมาะสมและเพียงพอต่อการผลิตอาหารภาคเกษตรเช่นที่กล่าวมานี้ ถือเป็นปัจจัยเงื่อนไขสำคัญต่อการดำรงชีพของผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลางเป็นอย่างมาก

เงื่อนไขอีกประการ ที่มีบทบาทสำคัญต่อการดำรงชีพของผู้ผลิตรายย่อย คือ นโยบายภาครัฐ และการขยายตัวของธุรกิจการเกษตร จากการศึกษาพบว่า นับตั้งแต่ช่วงปี พ.ศ. 2506-2507 เป็นต้นมา ตำบลบ้านกลางเป็นพื้นที่หนึ่งที่ได้รับการพัฒนาด้านเกษตรและอาหารตามนโยบายรัฐจากส่วนกลาง การมุ่งเพิ่มประสิทธิภาพและปริมาณผลผลิตทางการเกษตรดังกล่าวนี้ ดำเนินการผ่านโครงการพัฒนาต่าง ๆ ของภาครัฐ อาทิ โครงการปฏิรูปที่ดินเพื่อการเกษตร และการจัดหาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร การก่อสร้างคลองส่งน้ำภายในบริเวณแปลงเกษตร การจัดตั้งสถานีทดลองขยายพันธุ์พืช การจัดแปลงสาธิตเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าว การแจกจ่ายปุ๋ย การส่งเสริมการปลูกพืชชนิดพันธุ์ใหม่ๆ เช่น พริก ต้นหอม (หอมแบ่ง) ละมุด ลิ้นจี่ ถั่วฝักยาว แตงกวา เป็นต้น รวมถึงการส่งเสริมการเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ในโรงเรือน หรือการทำฟาร์มปศุสัตว์ที่ชาวบ้านไม่เคยมีประสบการณ์มาก่อน (มุกดา สุวรรณศรี, 2566)

ภาพที่ 3.1 อ่างเก็บน้ำ บ่อน้ำตื้น และคลองส่งน้ำบริเวณพื้นที่ทำการเกษตรของผู้ผลิตรายย่อย แสดงให้เห็นความสมบูรณ์ของระบบนิเวศ โดยเฉพาะน้ำสำหรับการเกษตร

ผลการส่งเสริมการเกษตร ทั้งโดยรัฐและธุรกิจการเกษตร ทำให้ผู้ผลิตรายย่อยสามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำสาธารณะ ทั้งจากสถานีสูบน้ำ อ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ บ่อน้ำตื้น รวมถึงคลองส่งน้ำภายในบริเวณแปลงเกษตร ได้ทำให้เกษตรกร ทำการเกษตรแบบเข้มข้น (intensification) ไปพร้อม ๆ กับการเพิ่มความหลากหลายชนิด (diversification) ความเข้มข้นของการทำเกษตร นิยามหรือกำหนดโดยการใช้อย่างน้อยการผลิตรายใหม่ และเทคโนโลยีใหม่ ๆ จากภายนอกท้องถิ่น เช่น พันธุ์พืชและพันธุ์สัตว์ การใช้ปุ๋ยสารกำจัดศัตรูพืช วัคซีน อาหารสัตว์สำเร็จรูป การใช้เครื่องจักรกลการผลิตที่ทันสมัย นอกจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ซึ่งมีบทบาทในการกระจายสินเชื่อ ให้เกษตรกรมีเงินทุนซื้อปัจจัยการผลิตใหม่ ๆ ธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ ก็มีบทบาทในฐานะผู้จัดหาปัจจัยการผลิตเพิ่มมากขึ้น อาจกล่าวได้ว่า ตำบลบ้านกลางมีการผลิตอาหารเชิงพาณิชย์หรือการทำเกษตรกรรมแบบเข้มข้น ซึ่งบริบทดังกล่าวนี้ เกี่ยวข้องหรือกำหนดความเป็นไปของระบบอาหารท้องถิ่นของบ้านกลาง ดังจะกล่าวเป็นลำดับต่อไป

ความสามารถในกิจกรรมการผลิต ที่ผู้ผลิตรายย่อยสามารถผลิตอาหารภาคเกษตรให้มีความหลากหลายและเข้มข้นมากยิ่งขึ้น ได้ส่งผลต่อเนื่องทำให้ภายในพื้นที่ตำบลบ้านกลางมีปริมาณอาหารจากภาคเกษตรมากเกินกว่าความต้องการ การผลิตและกระจายอาหารสู่ผู้บริโภคภายในบริเวณชุมชนเพียงช่องทางเดียวไม่เพียงพอต่อความล้นเกินที่เกิดขึ้น ผู้ผลิตรายย่อยจำนวนมากจึงต้องหาช่องทางและวิธีการเพื่อจำหน่ายผลผลิตออกสู่ตลาดภายนอกท้องถิ่นควบคู่ไปด้วย โดยเฉพาะการเลือกนำผลผลิตออกไปจำหน่ายยังตลาดสดในเขตเมือง ที่เริ่มเกิดการขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็ว

การเติบโตของเมืองนครพนม ถือเป็นอีกหนึ่งแรงขับเคลื่อนสำคัญของการเปลี่ยนแปลงภายในระบบอาหารท้องถิ่นพื้นที่ตำบลบ้านกลาง จากการศึกษาพบว่า ในยุคสงครามเวียดนาม ช่วง พ.ศ. 2508-2515 ประชากรในเขตเทศบาลเมืองนครพนมมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น 2.1 เท่าตัว (พอพันธ์ อูยานนท์, 2560) อันเป็นผลสืบเนื่องจากการเข้ามาใช้พื้นที่เพื่อใช้เป็นที่ตั้งของฐานทัพอากาศสหรัฐอเมริกา ความต้องการของผู้บริโภคที่เพิ่มมากขึ้น จากการเข้ามาประจำการของทหาร กว่า 8,000 นาย ในฐานทัพอากาศสหรัฐอเมริกา หรือ แคมป์ทหารจีไอ ได้ทำให้เศรษฐกิจของเมืองนครพนมคึกคักและเฟื่องฟูอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ในบริเวณเมืองนครพนมเกิดปรากฏการณ์การไหลเวียนของสินค้าและบริการต่าง ๆ ทั้งร้านอาหาร ผับ บาร์ อาชีพรูปการอื่น ๆ และการเดินทางเข้ามาค้าขายสินค้าอุปโภคบริโภคของกลุ่มพ่อค้าจากต่างถิ่น รวมถึงการขยายตัวของตลาดสดท้องถิ่น (นิลวดี พรหมพักพิง และคณะ, 2563) ซึ่งการปรับเปลี่ยนบริบททางเศรษฐกิจสังคมของเมืองนครพนมในยุคสงครามเวียดนามนี้ ได้มีส่วนทำให้ผู้ผลิตรายย่อยในชุมชนตื่นตัว มุ่งทำการผลิตอาหารจากภาคเกษตร เพื่อจำหน่ายให้กับพ่อค้าคนกลาง หรือนำสินค้าออกจำหน่ายยังตลาดสดในตัวเมืองนครพนมด้วยตัวเอง

ปรากฏการณ์การไหลเวียนของอาหารและผู้คนจากภาคเกษตรเข้าสู่เขตเมืองดังที่กล่าวมาชี้ให้เห็นภาพของการปรับเปลี่ยนบทบาทของอาหารจากภาคเกษตร โดยนอกจากการเป็นอาหารสำหรับบริโภคในครัวเรือนแล้ว อาหารยังกลายเป็น “สินค้า” ที่สามารถก่อให้เกิดการไหลเวียนเงินตรากลับเข้ามาสู่ครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่นอีกด้วย ขณะเดียวกันก็ชี้ให้เห็นภาพของการขยายสถานะของผู้ผลิตรายย่อย จากการเป็นผู้ผลิตอาหารเพื่อยังชีพสู่การเป็นผู้ผลิตอาหารหล่อเลี้ยงผู้คนในเขตเมือง ภาพ

ของการเปลี่ยนแปลงบริบททางเศรษฐกิจในภาคเกษตรเช่นที่กล่าวมานี้เป็นเหตุผลทำให้พบว่า ผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่นพื้นที่ตำบลบ้านกลางในปัจจุบัน จึงไม่ได้เพียงแค่ทำหน้าที่เป็นผู้ผลิตอาหารเพื่อการยังชีพ (subsistence mode) เช่นเดียวกับชาวนาแบบเดิมเท่านั้น แต่ยังสามารถทำหน้าที่เป็นผู้ผลิตและผู้ค้ารายย่อยในเวลาเดียวกัน โดยมีความสัมพันธ์กับตลาดหลายระดับมากขึ้น อีกทั้งยังเชื่อมโยงอยู่กับหน่วยย่อยทางเศรษฐกิจอื่น ๆ ในห่วงโซ่อาหารที่ยาวไกลออกไป (มุกดา สุวรรณศรี, 2566)

การเปลี่ยนแปลงภายในระบบอาหารท้องถิ่น อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากนโยบายภาครัฐ การขยายตัวของธุรกิจการเกษตร และการเติบโตของเมืองดังที่กล่าวมานี้ สอดคล้องกับงานศึกษาของ สุวิทย์ วีระศาสตร์ (2546) ที่อธิบายถึงเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสานว่า เป็นผลสืบเนื่องมาจากนโยบายการปรับโครงสร้างทางเศรษฐกิจในภาคอีสาน เพื่อก้าวสู่ยุคพีชพาณิชย์ (นับตั้งแต่ พ.ศ. 2503 เป็นต้นมา) โดยมุ่งให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสำคัญคือ การเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดิน การผลิตข้าว การผลิตพืชไร่ การใช้เทคโนโลยีการเกษตรแผนใหม่ และปัจจัยอื่น ๆ ผลที่ตามมาคือ ชุมชนท้องถิ่นได้เริ่มมีการปรับเปลี่ยนกิจกรรมการผลิตและกระจายผลผลิต รวมถึงการบริโภคสินค้าจากภายนอกชุมชนมากขึ้น และสอดคล้องกับอานันท์ กาญจนพันธุ์ (2554) ที่สังเคราะห์งานวิจัยเศรษฐกิจชนบทภาคอีสาน โดยชี้ว่า ชุมชนชนบทอีสานได้เปิดมานานแล้ว โดยเฉพาะเปิดตัวเข้าสู่ระบบตลาดทุนนิยม ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการผลักดันของรัฐด้วยนโยบายการพัฒนาต่าง ๆ

3.3 ต้นหอม (หอมแบ่ง) และไข่ไก่ในระบบอาหารท้องถิ่น

ผลการศึกษาในหัวข้อบริบทที่กล่าวมา ชี้ให้เห็นว่าภายในระบบอาหารท้องถิ่น พื้นที่ตำบลบ้านกลาง ผู้ผลิตรายย่อยยังคงผลิตอาหารเพื่อบริโภคเองในครัวเรือน และกระจายสู่ผู้บริโภคในชุมชน โดยมีการใช้คุณประโยชน์ของระบบนิเวศเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญ แต่ปรากฏการณ์ดังกล่าวเกิดควบคู่กับการมุ่งผลิตอาหารภาคเกษตร ที่ตอบสนองความต้องการของตลาดหรือการบริโภคภายนอกเป็นหลัก “อาหารกลายเป็นสินค้า” ถือเป็นภาพการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในกิจกรรมของระบบอาหารท้องถิ่น ที่ก่อให้เกิดผลลัพธ์ต่อผู้ผลิตรายย่อยคือ การสร้างรายได้หลักให้กับครัวเรือน

เพื่อฉายภาพปรากฏการณ์ภายในระบบอาหารท้องถิ่น ให้เห็นในรายละเอียดถึงการดำเนินกิจกรรมของผู้ผลิตรายย่อย ทั้งในส่วนของกิจกรรมการผลิต การจำแนกแจกจ่าย และการบริโภค ในหัวข้อนี้จะเป็นการนำเสนอผลการศึกษา โดยอธิบายผ่านอาหารสองชนิด คือต้นหอม (หอมแบ่ง) และไข่ไก่ สำหรับการวิจัยครั้งนี้ ต้นหอม (หอมแบ่ง) เป็นตัวแทนชนิดอาหารที่สามารถช่วยอธิบายให้เห็นภาพกิจกรรมการผลิต ที่อาศัยทรัพยากรธรรมชาติและแรงงานมนุษย์อย่างเข้มข้น ผลผลิตที่ได้ถูกกระจายเข้าสู่ศูนย์กลาง โดยถูกรวบรวมและลำเลียงสู่ตลาดขายส่งสินค้าเกษตร ก่อนจะถูกลำเลียงผ่านหน่วยย่อยอื่น ๆ ก่อนถึงมือผู้บริโภคที่อยู่ไกลออกไป ขณะที่ไข่ไก่เป็นตัวแทนชนิดอาหารที่สามารถช่วยอธิบายให้เห็นภาพกิจกรรมการผลิต ที่อาศัยทักษะความชำนาญ และแรงงานมนุษย์อย่างเข้มข้น ควบคู่กับการใช้ปัจจัยการผลิตและเทคโนโลยีสมัยใหม่ ที่จัดหาโดยธุรกิจการเกษตรอย่างเข้มข้น ก่อนผู้ผลิตรายย่อยจะกระจายผลผลิตสู่ครัวเรือนผู้บริโภคในบริเวณชุมชนและตลาดสดท้องถิ่นเป็นหลัก ดังรายละเอียดต่อไปนี้

กรณีหอมแบ่ง

ต้นหอม (หอมแบ่ง) มีชื่อทางวิทยาศาสตร์คือ *allium cepa* L. *aggregatum* ชื่อสามัญคือ green onion, spring onion มีแหล่งกำเนิดอยู่บริเวณเอเชียกลาง ตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย และจีน ก่อนกระจายสู่ประเทศต่าง ๆ ในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Ijeomah et al., 2020; Kayat et al., 2021) เป็นพืชที่ชอบดินที่มีความอุดมสมบูรณ์ มีการระบายน้ำ และการถ่ายเทอากาศดี มีค่าความเป็นกรดด่าง (pH) ที่เหมาะสม 5.8-6.5 และอุณหภูมิที่เหมาะสม 20-24 องศาเซลเซียส (กรมส่งเสริมการเกษตร, 2562) การใช้ประโยชน์หรือการบริโภคต้นหอม (หอมแบ่ง) ส่วนใหญ่แล้วใช้เป็นเครื่องปรุงรส (flavor) มากกว่าที่จะเป็นอาหารหลัก การปรากฏตัวของการเพาะปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) เชิงพาณิชย์ ในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง พบว่าเริ่มขึ้นในช่วง พ.ศ. 2510 จากการส่งเสริมของกรมพัฒนาที่ดินและสำนักงานเกษตรจังหวัดนครพนม ในยุคนั้นพบว่า ผู้ผลิตรายย่อยจากตำบลบ้านกลางหลายราย ได้เริ่มมีการจำหน่ายพืชอาหารหลายชนิด โดยเฉพาะต้นหอม (หอมแบ่ง) ให้กับหน่วยงานของรัฐรวมถึงตลาดในต่างจังหวัด ปัจจุบันในแต่ละปีจะมีเกษตรกรผู้ปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) ราว 100-150 ราย มีปริมาณผลผลิตประมาณ 3.36 แสนกิโลกรัม/ปี คิดเป็นร้อยละ 15 ของปริมาณการผลิตทั้งจังหวัดนครพนม และคิดเป็นร้อยละ 0.49 ของปริมาณการผลิตทั้งประเทศ ในปีเพาะปลูก 2561/2562 พบว่า ในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง มีผู้ปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) ราว 120 ราย บนเนื้อที่ 360 ไร่ โดยเฉลี่ย 3 ไร่/ครัวเรือน

เงื่อนไขของฤดูกาล สภาพอากาศ และคุณสมบัติของระบบนิเวศ กล่าวโดยรวม พื้นที่ริมแม่น้ำโขง มีความเหมาะสมสำหรับการปลูกพืชผัก โดยเฉพาะหลังฤดูการเก็บเกี่ยวที่แม่น้ำโขงลดระดับลง ทำให้เกิดการเกษตรกระจายอยู่ตามริมแม่น้ำโขง อย่างเช่นการปลูกยาสูบ ผักสดอายุสั้นชนิดต่าง ๆ เป็นต้น ประโยชน์โดยตรงที่การเกษตรริมแม่น้ำโขงได้รับคือ น้ำท่วมได้พัดพาเอาตะกอนหน้าดิน ที่มีความอุดมสมบูรณ์สูง มาเติมให้แก่ดินเป็นประจำ ซึ่งทำให้ลดต้นทุนในการบำรุงดินได้มาก การผลิตต้นหอม (หอมแบ่ง) ในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง พบว่ายังคงอยู่ภายใต้เงื่อนไขของฤดูกาล สภาพอากาศ และอาศัยคุณสมบัติของระบบนิเวศเป็นปัจจัยการผลิตสำคัญ กล่าวคือ เนื่องจากต้นหอม (หอมแบ่ง) เป็นพืชอายุสั้นที่เน่าเสียง่ายและชอบอากาศเย็น ผู้ผลิตรายย่อยจึงนิยมทำการเพาะปลูกในช่วงฤดูแล้ง หรือระหว่างเดือนตุลาคม ถึงเดือนกุมภาพันธ์ ทุกปีผู้ผลิตรายย่อยนิยมปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) บริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขง หรือเป็นลักษณะของการทำเกษตรริมฝั่ง เมื่อพิจารณาถึงด้านทำเลที่ตั้งของพื้นที่และระบบนิเวศ ในบริเวณท้องถื่น จากการสัมภาษณ์ ผู้ผลิตรายย่อยต่างให้เหตุผลตรงกันว่า “บริเวณริมฝั่งแม่น้ำโขงนี้เมื่อเข้าสู่ฤดูการเพาะปลูกจะมีอากาศหนาวเย็น ประกอบกับมีแหล่งน้ำที่เพียงพอ และดินมีความอุดมสมบูรณ์” ด้านขนาดการผลิตและลักษณะการถือครองที่ดิน พบว่า ประกอบด้วยทั้งที่ดินที่เป็นกรรมสิทธิ์ของตนเองและที่ดินเช่า กรณีผู้ปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) รายเล็ก หรือใช้พื้นที่เพาะปลูกน้อยกว่า 10 ไร่ ส่วนใหญ่พบว่าใช้ที่ดินของตนเอง ขณะที่ผู้ปลูกที่ใช้พื้นที่เพาะปลูกมากกว่า 10 ไร่ พบว่าจำนวนมากใช้วิธีการเช่าที่ดินจากเพื่อนบ้านเพิ่มเติม ส่วนแหล่งน้ำสำหรับกิจกรรมการผลิตต้นหอม (หอมแบ่ง) พบว่า ผลสืบเนื่องจากการที่ชุมชนมีทำเลที่ตั้งติดกับแม่น้ำโขง อีกทั้งยังมีสถานีสูบน้ำ อ่างเก็บน้ำและบ่อน้ำตื้น รวมถึงคลองส่งน้ำสาธารณะในบริเวณแปลงเกษตรที่สนับสนุนโดยโครงการพัฒนาชลประทานเพื่อการเกษตรของภาครัฐ การพัฒนาระบบชลประทานที่ผ่านมา จึงมีส่วนทำให้ครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อยจำนวนมาก สามารถทำการผลิตต้นหอม (หอมแบ่ง) ภายหลังฤดูการเก็บเกี่ยว หรือในช่วงฤดูแล้งได้อย่างต่อเนื่องเป็นประจำทุกปี

การจัดหาต้นพันธุ์หอม (หอมแบ่ง) ก่อนเข้าสู่รอบปีการผลิต ผู้ผลิตรายย่อยจะทำการจัดหาต้นพันธุ์สำหรับนำเตรียมทำการเพาะปลูก โดยพบว่าแหล่งที่มาของพันธุ์หอม (หอมแบ่ง) ที่นิยมมักมาจากสองแหล่ง คือต้นพันธุ์ที่เก็บไว้เองจากฤดูกาลเพาะปลูกรอบที่ผ่านมาแต่ก็พบว่าเป็นส่วนน้อย เนื่องจากผู้ผลิตรายย่อยส่วนใหญ่ จะนิยมสั่งซื้อต้นพันธุ์มาจากแหล่งผลิตในเขตอำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ (ห่างจากตำบลบ้านกลาง 656 กิโลเมตร) ซึ่งถึงแม้จะต้องใช้เงินลงทุนสูงเฉลี่ย 12,000 บาท/ไร่ แต่ก็ให้เหตุผลสอดคล้องกันว่า “พันธุ์หอมจากลับแล ปลูกแล้วแตกกอดี ใบหนาและลำต้นแข็งแรง” เมื่อเทียบกับต้นพันธุ์หอมที่เก็บไว้เอง กระบวนการจัดหาต้นพันธุ์หอม (หอมแบ่ง) นั้นพบว่า ก่อนถึงฤดูกาลเพาะปลูกผู้ผลิตรายย่อยจะทำการสั่งซื้อต้นพันธุ์จากพ่อค้าคนกลางในหมู่บ้าน ซึ่งมีจำนวนราว 3-5 ราย โดยพ่อค้าคนกลางเหล่านี้จะทำการสั่งซื้อต้นพันธุ์หอมจากแหล่งผลิตมาอีกทอดหนึ่ง แหล่งผลิตพันธุ์หอมนี้พบว่าส่วนใหญ่เป็นธุรกิจการเกษตรระดับท้องถิ่น คือโกดังรวบรวมต้นพันธุ์หอมที่ตั้งอยู่ในเขตอำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ หลังจากทำการตกลงซื้อขายกันผ่านทางโทรศัพท์เป็นที่เรียบร้อยแล้ว เจ้าของโกดังจะทำการจัดส่งสินค้าด้วยการจ้างรถวิน (รถกระบะ) ลำเลียงขนส่งต้นพันธุ์หอม (หอมแบ่ง) มาทางถนนสายหลัก โดยมีค่าจ้างขนส่ง กิโลกรัมละ 5 บาท จากนั้นพ่อค้าคนกลางจึงจะนำต้นพันธุ์ที่ได้รับมาจำหน่ายให้กับผู้ผลิตรายย่อยที่สั่งซื้อไว้

ภาพที่ 3.2 พันธุ์หอม และแปลงปลูกผักหอมแบ่งของผู้ผลิตรายย่อย

การใช้แรงงานในครัวเรือนและแรงงานรับจ้างอย่างเข้มข้น ในแต่ละรอบการผลิต ผู้ผลิตรายย่อยต้องอาศัยแรงงานมนุษย์อย่างเข้มข้น และอาศัยทักษะด้านเกษตรกรรมที่ผู้ผลิตรายย่อยในตำบลบ้านกลางต่างมีความชำนาญมาแต่เดิม ตั้งแต่ขั้นตอนเตรียมแปลง คือ การถอนหญ้า การไถยกลบคลุมดิน การติดตั้งระบบน้ำ ขั้นตอนการตกแต่งต้นพันธุ์และลงมือเพาะปลูก รวมถึงขั้นตอนการให้ปุ๋ยและสารกำจัดศัตรูพืช ไปจนถึงขั้นตอนการเก็บเกี่ยวผลผลิต คือ การถอนต้นหอม (หอมแบ่ง) ออกจากแปลง การล้างทำความสะอาดและมัด เพื่อเตรียมส่งสินค้าให้กับผู้รับซื้อต่อไป สำหรับเกษตรกรที่ปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) มากกว่า 10 ไร่ขึ้นไป พบว่าในบางช่วงอาจจะใช้แรงงานรับจ้างมากถึง 30 คนต่อวัน จึงจะสามารถทำการเพาะปลูกและเก็บเกี่ยวได้ทันเวลา หรือถึงแม้ว่าจะทำการผลิตเพียง 1 ไร่ แต่ผู้ผลิตรายย่อยส่วนใหญ่ที่จำเป็นต้องอาศัยแรงงานเพิ่มเติมจากที่มีอยู่ภายในครัวเรือนของตนเอง

การใช้เงินลงทุน และปัจจัยการผลิต เมื่อถึงรอบปีการผลิต คือเริ่มเข้าสู่ฤดูกาลเพาะปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) พบว่า เจ้าของแปลงจะทำการจ้างรถไถขนาดกลางและขนาดใหญ่ สำหรับปรับหน้าดินและยกร่องคันดิน เจ้าของเครื่องจักรกลการเกษตรเหล่านี้พบว่า โดยส่วนมากเป็นเพื่อนบ้านหรือผู้ประกอบการ ที่อาศัยอยู่ภายในพื้นที่ตำบลบ้านกลางทั้งสิ้น ด้านเงินลงทุน การเพาะปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) ต้องใช้เงินลงทุนโดยเฉลี่ย 30,000-45,000 บาท/ไร่ เงินทุนจำนวนนี้จากการสัมภาษณ์พบว่ามักจะมาจากสองแหล่ง คือ เป็นเงินทุนหมุนเวียนที่ได้จากการจำหน่ายผลผลิต และส่วนหนึ่งเป็นเงินทุนจากการกู้ยืมธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) เมื่อพิจารณารายละเอียดของเงินลงทุนที่ต้องใช้ในแต่ละรอบการผลิต พบว่าผู้ผลิตรายย่อยต้องใช้เงินลงทุนสูง สำหรับจัดหาปัจจัยการผลิตที่เป็นเครื่องมือเครื่องจักรกลการเกษตร ทั้งการว่าจ้างเครื่องจักรกลการเกษตรคือ รถไถขนาดกลางและขนาดใหญ่ สำหรับปรับหน้าดินและยกร่องคันดิน ทำการจัดซื้อวัสดุอุปกรณ์เพื่อวางระบบน้ำ ไม่ว่าจะเป็นท่อส่งน้ำ และสปริงเกอร์ ตลอดจนปุ๋ย สารเคมีกำจัดศัตรูพืช และเครื่องพ่นสารเคมี ซึ่งจัดซื้อจากร้านขายอุปกรณ์การเกษตรภายในตำบลบ้านกลาง และในตัวเมืองนครพนม

ปุ๋ยและสารเคมีกำจัดศัตรูพืช ถือเป็นปัจจัยการผลิตที่จำเป็นอย่างหนึ่งในกระบวนการผลิตต้นหอม (หอมแบ่ง) จากการสัมภาษณ์พบว่า ผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลางทุกราย มีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีกำจัดศัตรูพืช โดยบางรายจัดซื้อมาจากธุรกิจการเกษตรในบริเวณจังหวัดนครพนม บางรายซื้อจากตัวแทนจำหน่ายของบริษัทขนาดใหญ่ที่เดินทางเข้ามาถึงในแปลงเกษตร ค่าใช้จ่ายส่วนนี้พบว่าต้องใช้เงินลงทุนเฉลี่ย 7,000 บาท/ไร่ ในมุมมองของผู้ผลิตรายย่อยต่อการใช้ปุ๋ยและสารเคมีกำจัดศัตรูพืชนั้น ข้อมูลจากการประชุมกลุ่มย่อยพบว่า แม้ผู้ผลิตรายย่อยจะตระหนักดีว่าปัจจัยการผลิตส่วนนี้เป็นต้นทุนการผลิตที่สูงส่งผลกระทบต่อสุขและสิ่งแวดล้อม แต่ผู้ผลิตรายย่อยก็ยากที่จะหลีกเลี่ยงได้ เนื่องจากต้นหอม (หอมแบ่ง) เป็นพืชอาหารที่มีโรคและแมลงศัตรูพืชมาก แม้จะมีหน่วยงานภาครัฐได้เข้ามาส่งเสริมและสนับสนุนด้านการใช้สารประเภทอื่น เช่น การใช้สารชีวภัณฑ์ในการควบคุมศัตรูพืช รวมถึงให้ความรู้เกี่ยวกับผลกระทบต่อสุขภาพ แต่สำหรับผู้ผลิตรายย่อยแล้วเห็นว่ายังไม่มีประสิทธิภาพจนสามารถมาทดแทนการใช้สารเคมีได้ด้วยเหตุนี้ การลดความเสี่ยงจากความเสียหายของผลผลิต และคงความสวยงามของผลผลิตด้วยการใช้สารเคมี จึงยังคงเป็นทางเลือก ที่จำเป็นต่อเศรษฐกิจของครัวเรือน

ตลาดและการบริโภคหอมแบ่ง เนื่องจากต้นหอม (หอมแบ่ง) เป็นอาหารที่เน่าเสียง่ายและมีอุปทานส่วนเกินในท้องถิ่น มีการผลิตตามจังหวัดต่าง ๆ เกือบทุกภูมิภาคของประเทศ ประกอบกับราคาในตลาดจะขึ้นลงรวดเร็วแตกต่างกันมากระหว่างช่วงต้นฤดูและช่วงกลางฤดู เมื่อครบอายุการเก็บเกี่ยวผู้ผลิตรายย่อยจึงจำเป็นต้องจำหน่ายผลผลิตโดยเร็ว เงื่อนไขสำคัญดังกล่าวนี้ได้มีส่วนทำให้ เกษตรกรต้องพึ่งผู้รับซื้อผลผลิต อย่างมาก

ผลผลิตต้นหอม (หอมแบ่ง) จากพื้นที่ตำบลบ้านกลางถูกกระจายออกไปทั้งตลาดสดท้องถิ่นและตลาดขายส่งสินค้าเกษตร ในส่วนตลาดสดท้องถิ่น อาทิ ตลาดสดในจังหวัดนครพนม สกลนคร มุกดาหาร อุดรธานี และบึงกาฬ ส่วนตลาดขายส่งสินค้าเกษตรพบว่า ในแต่ละปีต้นหอม (หอมแบ่ง) จากตำบลบ้านกลาง จะถูกขนส่งไปยังตลาดกลางสินค้าเกษตรระดับภูมิภาค คือตลาดศรีเมืองทอง จังหวัดขอนแก่น และระดับประเทศ คือตลาดสี่มุมเมือง จังหวัดปทุมธานี ซึ่งมีการนำผลผลิตไปสู่ตลาด 3 ช่องทาง ดังนี้

1. **การจำหน่ายให้กับผู้ค้ารายย่อยทั้งในและนอกชุมชน** ช่องทางนี้พบว่า ผู้ผลิตรายย่อยสามารถเลือกจำหน่ายผลผลิตให้กับผู้ค้ารายย่อยทั้งหมดในคราวเดียวแบบเหมาสวน หรือจำหน่ายเพียงบางส่วนเป็นครั้ง ๆ ไป (ราว 10-100 กิโลกรัมต่อวัน) โดยหากจำหน่ายแบบเหมาสวน เจ้าของสวนอาจจะเป็นผู้เก็บเกี่ยวเอง หรือผู้ค้ารายย่อยจะเป็นผู้จ้างแรงงานในหมู่บ้านมาถอนผลผลิตออกจากแปลง แล้วแต่จะตกลงกัน แต่การขายในลักษณะนี้พบว่ามีความไม่แน่นอนในเรื่องการประกันราคาสินค้า ส่วนการจำหน่ายเพียงบางส่วนเป็นครั้ง ๆ ไปพบว่า เป็นอีกทางหนึ่งที่ผู้ผลิตรายย่อยใช้ โดยเฉพาะเมื่อประเมินแล้วว่าผลผลิตในแปลงน่าจะจำหน่ายแบบเหมาสวนได้ราคาไม่ดีหรือราคาตก อันเนื่องมาจากมีผลผลิตบางส่วนเสียหายจากการระบาดของโรคและแมลง ทำให้ต้องเร่งถอนผลผลิตบางส่วนออกไปจำหน่ายโดยเร็ว หรือในกรณีมีความเสี่ยงจากการถูกพ่อค้าคนกลางทิ้งเงินมัดจำ ทำให้ต้องหันมาจำหน่ายผลผลิตให้กับผู้ค้ารายย่อยในชุมชนแทน การจำหน่ายผลผลิตครั้งละจำนวนไม่มากเช่นนี้พบได้ทั้งในกรณีผู้ผลิตรายย่อยที่เพาะปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) ราว 1-2 ไร่ รวมถึงผู้ที่ทำการผลิตมากกว่า 10 ไร่ ส่วนผลผลิตที่ได้จากแปลงเพาะปลูกเหล่านี้ พบว่าโดยมากจะถูกลำเลียงนำไปจำหน่ายยังตลาดสดท้องถิ่นหรือตลาดนัด รวมถึงตลาดนัดชายแดนไทย-ลาว อำเภอธาตุพนม จังหวัดนครพนม
2. **การจำหน่ายให้กับพ่อค้าคนกลาง** ช่องทางนี้พบว่า สามารถจำหน่ายได้ทั้งวิธีการตกลงซื้อขายล่วงหน้า และจำหน่ายเมื่อใกล้ถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยว โดยหากเป็นวิธีการตกลงซื้อขายล่วงหน้า เมื่อเริ่มเข้าสู่ฤดูกาลเพาะปลูกพ่อค้าคนกลางจะวางเงินมัดจำ (ปกติประมาณ 10 เพอร์เซ็นต์ของมูลค่าการขายทั้งหมด) ให้กับเจ้าของสวนตั้งแต่ต้น เพื่อเป็นการจับจองผลผลิตทั้งหมด เจ้าของสวนจะทำการดูแลผลผลิต และส่งมอบผลผลิตให้กับพ่อค้ารายนั้น โดยเจ้าของสวนอาจจะเป็นผู้เก็บเกี่ยวเอง หรือพ่อค้าคนกลางจะเป็นผู้จ้างแรงงานในหมู่บ้านมาถอนผลผลิตออกจากแปลง แล้วแต่จะตกลงกัน เมื่อส่งมอบสินค้าแล้วจึงชำระเงินส่วนที่เหลือ ซึ่งราคารับซื้อผลผลิตช่องทางนี้ เป็นการตกลงราคาซื้อขายล่วงหน้า พ่อค้ามีความเสี่ยงต่อการผันแปรของราคาตลาด หากราคาหอมแบ่งสูง พ่อค้าก็จะได้กำไรดี ในกรณีที่ราคาผลผลิตตกต่ำ พ่อค้าคนกลางอาจจะสละสิทธิ์ไม่มารับผลผลิต โดยเจ้าของสวนหอมแบ่ง จะได้เงินค่ามัดจำ และผู้ผลิตรายย่อยต้องเป็นผู้หาตลาดเอง สำหรับพ่อค้าคนกลาง ที่ไม่ได้ตกลงการซื้อขายล่วงหน้า เมื่อใกล้ถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยว จะตระเวนดูแปลงต้นหอม (หอมแบ่ง) เพื่อประเมินผลผลิตและเสนอราคา หากเจ้าของสวนตกลงก็จะทำการจ่ายเงิน โดยที่พ่อค้าคนกลางจะเป็นผู้จ้างแรงงานในหมู่บ้านมาเก็บเกี่ยว (ถอนต้นหอมแบ่ง) ออกจากแปลง และขนส่งสินค้าไปยังตลาด
3. **การผลิตและจำหน่ายภายใต้สัญญา** ระหว่างพ่อค้าคนกลาง (หรือผู้ลงทุน) และผู้ผลิต วิธีการนี้โดยส่วนใหญ่พ่อค้าคนกลางจะเป็นผู้ลงทุน จัดหาปัจจัยการผลิตส่วนผู้ผลิตหรือเจ้าของที่ดินจะเป็นผู้ปลูก ดูแลรักษา และเก็บเกี่ยวผลผลิต ราคารับซื้อผลผลิตช่องทางนี้ พ่อค้าคนกลางจะเป็นผู้กำหนดราคา ซึ่งอาจจะเพิ่มขึ้นหรือลดลงจากที่เคยได้พูดคุยหรือตกลงกันไว้ขึ้นอยู่กับราคาตลาดเช่นเดียวกัน

ภาพที่ 3.3 การกระจายผลผลิตสู่ตลาดนัดภายในชุมชน (ซ้าย)
และการกระจายผลผลิตสู่ตลาดขายส่งสินค้าเกษตร (ขวา)

ต้นหอม (หอมแบ่ง) เป็นพืชอาหาร ที่ถูกจัดอยู่ในกลุ่มพืชผักสวนครัว ที่สามารถเพาะปลูกเพื่อบริโภคในครัวเรือนได้ทั่วไป ในเชิงพาณิชย์ถูกจัดอยู่ในกลุ่มสินค้าเกษตรประเภทพืชรอง (minor crop) หมายถึง สินค้าเกษตรด้านพืชที่มีการบริโภคเป็นปริมาณน้อยตามเกณฑ์ที่กำหนด หรือมีการผลิตเป็นการค้าน้อย ในปีเพาะปลูก 2561 พบว่าทั่วประเทศมีปริมาณผลผลิต 36.5 ล้านกิโลกรัม (กรมส่งเสริมการเกษตร, 2562) จากการสัมภาษณ์พบว่าต้นหอม (หอมแบ่ง) ส่วนใหญ่ที่กระจายเข้าสู่ตลาดขายส่งสินค้าเกษตรระดับประเทศ เช่น ตลาดสี่มุมเมือง จะถูกกลุ่มพ่อค้ามารับซื้อไปจำหน่ายต่อยังตลาดขายส่งสินค้าเกษตรตามภูมิภาคต่างๆ ก่อนเข้าสู่ตลาดสดเพื่อขายปลีกให้กับผู้บริโภค ซึ่งได้แก่ ผู้ประกอบการร้านอาหารและผู้บริโภคระดับครัวเรือน นอกจากนี้ยังพบว่าต้นหอม (หอมแบ่ง) เป็นหนึ่งในพืชอาหารที่ถูกนำเข้าเป็นวัตถุดิบในภาคอุตสาหกรรม เพื่อแปรรูปด้วยเทคโนโลยีอบแห้งด้วยลมร้อน เพื่อใช้เป็นส่วนประกอบในผลิตภัณฑ์อาหารกึ่งสำเร็จรูป เช่น ข้าว อาหารเส้น ซุปกึ่งสำเร็จรูป ผลิตภัณฑ์เครื่องปรุงรส และขนมขบเคี้ยว อีกทั้งยังถูกบรรจุอยู่ในรายการพืชผักส่งออกโดยรวมอยู่ในกลุ่มจำพวกหอม กระเทียม และอื่นๆ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2564) รวมถึงการส่งจำหน่ายไปยังประเทศเพื่อนบ้าน คือ สปป.ลาว โดยผู้ผลิตรายย่อยเอง

ไขไก่

ฟาร์มเลี้ยงไก่พันธุ์ไขในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง เริ่มขึ้นในช่วง พ.ศ. 2516 จากการส่งเสริมของเจ้าหน้าที่หน่วยงานภาครัฐและทำหน้าที่เป็นผู้ประสานจัดหาพันธุ์ไขไก่ และอาหารสัตว์จากธุรกิจการเกษตรให้ชาวบ้าน สำหรับชาวบ้านในยุคนั้น การเลี้ยงไก่พันธุ์ไขแบบฟาร์มเป็นเรื่องที่ครัวเรือนถือว่ามีความเสี่ยงสูง ครัวเรือนส่วนมากไม่มีความรู้ทักษะ การเลี้ยงไขไก่ในลักษณะฟาร์มเป็นกิจกรรมการผลิตที่ต้องใช้เงินลงทุนสูง ชาวบ้านในชุมชนไม่เคยมีความรู้ ทักษะประสบการณ์ในการผลิตอาหารชนิดนี้มาก่อน ดังนั้นการคาดการณ์ต่าง ๆ ตลอดกิจกรรมการผลิต และความต้องการของตลาด จึงเป็นเรื่องไม่ถนัดนัก ในยุคแรกเริ่มจึงพบว่ามีกลุ่มชาวบ้านที่เริ่มต้นปรับเปลี่ยนจากการผลิตพืชผลทางการเกษตร มาทำปศุสัตว์ในรูปแบบฟาร์มเพียง 4 ราย แต่การเลี้ยงไขไก่ที่บ้านกลาง ก็มีการขยายตัวมาอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่นั้นมา กระนั้นก็

ตาม ฟาร์มไก่ที่บ้านกลางก็เคยประสบวิกฤติ ทำให้ฟาร์มไก่ประสบภาวะถดถอย อย่างเช่นวิกฤติไข้หวัดนก ซึ่งส่งผลกระทบต่อฟาร์มไก่โดยตรง แต่ภายหลังวิกฤตก็ค่อย ๆ ฟื้นตัวกลับมาได้อีก

ปัจจุบันตำบลบ้านกลาง เป็นแหล่งผลิตไข่ไก่ ที่สำคัญแห่งหนึ่งของจังหวัดนครพนม ปัจจุบันมีผู้เลี้ยงไข่ไก่ทั้งหมด 48 ฟาร์ม ถูกจัดอยู่ในกลุ่ม Independent layer farmer มีการเลี้ยงไข่ไก่อยู่ในช่วง 3,500-15,000 ตัว/ฟาร์ม สามารถผลิตไข่ไก่ได้ประมาณ 45 ล้านฟอง/ปี (Suranarakul, Suranarakul, and Srikote 2016) คิดเป็นร้อยละ 43.74 ของปริมาณการผลิตทั้งจังหวัดนครพนม และคิดเป็นร้อยละ 0.32 ของปริมาณการผลิตทั้งประเทศ (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2562)

สภาพอากาศและระบบนิเวศ การทำฟาร์มไก่พันธุ์ไข่ของผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลางพบว่า มีความเกี่ยวข้องกับความผันแปรของฤดูกาลและสภาพภูมิอากาศเป็นอย่างมาก เนื่องจากเป็นการผลิตในระบบโรงเรือนแบบเปิด ซึ่งต่างจากการผลิตไข่ไก่ในภาคอุตสาหกรรม โดยในกิจกรรมการผลิตไข่ไก่นั้น ผู้ผลิตรายย่อยจะสร้างโรงเรือนหรือฟาร์มไก่ไข่ ขนาดโดยเฉลี่ย 6 x 21 เมตร (สำหรับไก่อายุ 2 เดือนขึ้นไป) โดยจะทำการปล่อยไก่แบบขังกรรวมกันเป็นฝูงจำนวน 1,000-1,200 ตัว/โรงเรือน โรงเรือนดังกล่าวนี้มีลักษณะเปิดให้อากาศสามารถถ่ายเทได้สะดวก ทำให้อุณหภูมิภายในโรงเรือนผันแปรไปตามสภาพของอากาศรอบโรงเรือน เงื่อนไขดังกล่าวนี้พบว่าเกี่ยวข้องกับการวางแผนจัดหาอาหารสัตว์ วัคซีน และเฝ้าระวังโรคในสัตว์ของผู้ผลิตรายย่อยเป็นอย่างมาก เนื่องจากสภาพอากาศและอุณหภูมินั้นจะมีผลอย่างมากต่อพฤติกรรมการกินอาหารของแม่ไก่ และปริมาณการออกไข่/วัน ในช่วงเดือนที่มีอากาศเย็น (ช่วงเดือนกันยายน-กุมภาพันธ์) ไก่จะบริโภคอาหารเพิ่มขึ้นเป็นสองเท่า ขณะเดียวกันก็จะทำการออกไข่ในจำนวนที่เพิ่มมากขึ้น เมื่อเทียบกับช่วงเดือนที่มีอากาศร้อน (เดือนมีนาคม-สิงหาคม) ส่วนด้านแหล่งน้ำพบว่า แทบทุกฟาร์มจะทำการขุดเจาะบ่อบาดาล สำหรับใช้ในฟาร์มของตนเอง

ภาพที่ 3.4 บริเวณโรงเรือนเลี้ยงไข่ไก่ พื้นที่ตำบลบ้านกลาง

พันธุ์ไก่ไข่ ด้านแหล่งที่มาของพันธุ์ไก่ไข่พบว่า ผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลางทุกฟาร์มจะทำการสั่งซื้อลูกไก่อายุ 3-5 วัน ซึ่งเป็นไก่ไข่พันธุ์ลูกผสม ไฮเซคบราวน์ (Hisex Brown) จากตัวแทนบริษัทภายในประเทศ ธุรกิจการเกษตรเหล่านี้พบว่าเป็นบริษัทขนาดใหญ่ที่ทำการผลิตและจำหน่ายอาหารสัตว์แบบครบวงจร และในบางรายร่วมทุนกับบริษัทต่างชาตินำเข้าไก่ปุ๋ย-ยาพันธุ์ลูกผสม และเพาะเลี้ยงไก่ฟ่อ-แม่พันธุ์เพื่อผลิตเป็นลูกไก่ไข่พันธุ์ เพื่อใช้ภายในบริษัทและจำหน่ายให้แก่ฟาร์มย่อยต่าง ๆ ที่ต้องการ (วีระ วิจิตรกุล, 2558) การที่ผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง เลือกเลี้ยงไก่พันธุ์นี้ ผู้ผลิตรายย่อยหลายรายให้เหตุผลตรงกันว่า เพราะเป็นสายพันธุ์ที่สามารถออกไข่ได้ต่อเนื่องเกือบตลอดทั้งปีและมีความทนทานต่อโรค แต่เนื่องจากเป็นไก่ไข่พันธุ์ลูกผสมที่มีอายุการปลดระวางประมาณ 20 เดือนและไม่สามารถขยายพันธุ์ได้ ซึ่งหมายความว่าผู้ผลิตรายย่อยต้องจัดซื้อพันธุ์ไก่เหล่านี้จากธุรกิจการเกษตรอย่างต่อเนื่อง

อาหารสัตว์ ถือเป็นต้นทุนหลักในการทำฟาร์มของผู้ผลิตรายย่อย ซึ่งอาหารสัตว์ที่ถูกจัดหามาใช้นั้น พบว่าประกอบด้วยสองส่วนคือ หัวอาหารสัตว์สำเร็จรูป และวัตถุดิบทางการเกษตรอื่น ๆ ที่นำมาใช้เป็นส่วนผสมของอาหารสัตว์ อาหารสัตว์ทั้งสองส่วนนี้ ผู้ผลิตรายย่อยจะทำการจัดซื้อมาจาก 2 แหล่ง คือ ซื้อจากกลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงไก่ไข่ตำบลบ้านกลาง และซื้อจากธุรกิจการเกษตรทั้งที่ตั้งอยู่ภายในตำบลและในตัวเมืองนครพนม แต่โดยส่วนใหญ่พบว่าผู้ผลิตรายย่อยจะทำการจัดซื้อจากแหล่งจัดหาแรก เป็นหลัก

กลุ่มเกษตรกรผู้เลี้ยงไก่ไข่ตำบลบ้านกลาง ตั้งขึ้นในช่วงปี พ.ศ. 2542 โดยการสนับสนุนของหน่วยงานภาครัฐ การรวมกลุ่มทางเศรษฐกิจนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อลดต้นทุนการผลิต ที่เกี่ยวข้องกับอาหารสัตว์ กลุ่มเกษตรกรจัดตั้งโกดังวัตถุดิบสำหรับผลิตอาหารสัตว์ มีการสั่งซื้อวัตถุดิบต่อครั้งในปริมาณที่มาก ทำให้ได้ราคาที่ถูกลง นอกจากนั้นกลุ่มเกษตรกร มีเครื่องบดและผสมอาหารสัตว์ (ไก่ไข่) จำหน่ายให้แก่สมาชิกในรูปของการดำเนินธุรกิจ โดยสมาชิกก็คือผู้เลี้ยงไก่ไข่ที่บ้านกลาง (เป็นผู้ถือหุ้น) กลุ่มเกษตรกรจำหน่ายอาหารให้แก่สมาชิก ทั้งในรูปของเงินสดและเป็นสินเชื่อ (จ่ายภายใน 1 สัปดาห์) ปัจจุบันกลุ่มฯ มีการจัดตั้งคณะกรรมการ และมีการประชุมสามัญประจำปี รวมถึงจะมีการปันผลหุ้นให้แก่สมาชิกปีละ 1 ครั้ง ในช่วงเดือนพฤษภาคมของทุกปี มีพนักงานประจำ 3 คนประกอบด้วยผู้จัดการ และพนักงานอีก 2 คน วัตถุดิบที่จะต้องจัดหาและนำมาผลิตอาหารสัตว์ได้แก่ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ กากถั่วเหลือง กระถินป่น ปลาป่น เปลือกหอยป่น ไตแคลเซียม และยาจับเชื้อรา นอกจากนี้ กลุ่มเกษตรกรยังนำอาหารสำเร็จรูป (หัวอาหารแบบเข้มข้น ใช้ผสมกับอาหารที่กลุ่มเกษตรกรผลิตขึ้นมานำไปเลี้ยงไก่ไข่ ตามสูตรของแต่ละฟาร์ม) จากธุรกิจอาหารสัตว์ มาบริการสมาชิก โดยมีกำไรเล็กน้อยจากส่วนลด เนื่องจากการสั่งปริมาณที่มาก

แหล่งที่มาของวัตถุดิบทางการเกษตรสำหรับนำมาเป็นส่วนผสมของอาหารไก่ไข่เหล่านี้ มาจากแหล่งผลิตต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ห่างไกลจากชุมชน จากการศึกษพบว่า ในปีที่ผ่านมากลุ่มฯ ทำการติดต่อซื้อข้าวโพดเลี้ยงสัตว์มาจากลานข้าวโพดแห่งหนึ่งในอำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย โดยช่วงเดือนมีนาคม-สิงหาคม จะสั่งซื้อข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ 30 ตัน/สัปดาห์ ส่วนช่วงเดือนกันยายน-กุมภาพันธ์ จะสั่งซื้อข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ 60 ตัน/สัปดาห์ (เนื่องจากช่วงอากาศเย็นไก่จะกินอาหารมากกว่า) โดยรวมซื้อข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ประมาณปีละ 2,000 ตัน ซึ่งเจ้าของลานข้าวโพดเลี้ยงสัตว์จะลำเลียงสินค้าโดยใช้รถพ่วงขนส่งมาส่งสินค้าให้ถึงโกดังเช่นเดียวกับเปลือกหอยป่น ที่กลุ่มจัดหาจากเก็บไว้ในโกดัง โดยสั่งซื้อมาจากโรงงานแห่งหนึ่งในเขตจังหวัด

สุราฎธานี หรือปลานจากโรงงานแห่งหนึ่งในเขตจังหวัดตราด ซึ่งขายสินค้าให้แก่กลุ่มเกษตรกร เป็นผู้ขนส่งให้ถึงโกดังเช่นกัน

สำหรับผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง บริการอาหารสัตว์ของกลุ่มเกษตรกร (ที่เขาเป็นสมาชิก) มีส่วนช่วยลดต้นทุนการผลิตได้ โดยราคาจากกลุ่มเกษตรกร ถูกกว่าเมื่อเทียบกับการซื้อปลีกจากรัฐกิจการเกษตรทั่วไป อย่างไรก็ตามราคาของปัจจัยการผลิตเหล่านี้พบว่าไม่ได้มีความแตกต่างจากราคาตลาดมากเท่าใดนัก เนื่องถูกกำหนดราคาขายโดยอ้างอิงจากราคาสินค้าเกษตรของประเทศ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับกลุ่มบริษัทขนาดใหญ่ ที่ผลิตและจำหน่ายอาหารสัตว์แบบครบวงจรแทบทั้งสิ้น

เงินทุนและเครื่องมือเครื่องจักร การเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ในลักษณะฟาร์ม เป็นกิจกรรมการผลิตอาหารที่ต้องใช้เงินลงทุนค่อนข้างสูง ด้วยเหตุนี้การตัดสินใจเริ่มต้นทำการผลิตอาหารชนิดนี้จึงต้องอาศัยทั้ง “ความพร้อมด้านการเงินและการพร้อมรับความเสี่ยง” ที่อาจจะเกิดขึ้นเป็นอย่างมาก จากการสัมภาษณ์พบว่า สำหรับผู้ผลิตรายย่อยที่เริ่มต้นทำฟาร์มเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ จำเป็นต้องมีเงินทุนเริ่มต้นมากกว่า 1 ล้านบาท เพื่อก่อสร้างโรงเรือนเลี้ยงไก่ จัดซื้อพันธุ์ไก่ อาหารสัตว์ รวมถึงวัสดุอุปกรณ์ภายในโรงเรือนอื่น ๆ แหล่งที่มาของเงินทุนนี้พบว่า ส่วนหนึ่งมาจากรายได้นอกภาคเกษตร ผู้ผลิตรายย่อยบางราย มีเงินสำหรับการลงทุน จากรายได้ที่สะสมจากการอพยพไปทำงานต่างประเทศ และจากการกู้ยืมสถาบันการเงินร่วมด้วย อาทิ ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ซึ่งเหตุผลในการตัดสินใจเลี้ยงไก่ไข่ ที่ตนเองไม่เคยมีทักษะความชำนาญมาก่อน ก็เนื่องจากมองว่าน่าจะมีผลตอบแทนที่ดีกว่าการปลูกข้าวและพืชผัก กรณีฟาร์มของผู้ผลิตรายหนึ่ง พบว่าเมื่อคิดต้นทุนเฉลี่ยต่อเดือนแล้ว ต้องใช้เงินลงทุนหมุนเวียนประมาณ 143,000 บาทต่อเดือน สำหรับทำการเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่จำนวน 4 โรงเรือน หรือราว 4,800 ตัว (เงินลงทุนหมุนเวียน เฉพาะค่าใช้จ่ายด้านพันธุ์ไก่ไข่ แรงงานรับจ้าง วัคซีน และอาหารสัตว์ โดยไม่นับรวมต้นทุนคงที่อื่น ๆ อาทิ ค่าก่อสร้างโรงเรือน ระบบน้ำ เครื่องจักรกลขนาดใหญ่อื่น ๆ) ขณะที่ครีวเรือนสามารถผลผลิตไข่ไก่ได้วันละประมาณ 3,000 ฟอง เมื่อหักต้นทุนการผลิตแล้วเหลือรายได้จริงประมาณ 25,000-30,000 บาท ต่อเดือน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับราคาขายไข่ไก่ และราคาอาหารสัตว์ในแต่ละช่วงเวลา

การใช้แรงงานในครีวเรือนอย่างเข้มข้น สำหรับผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง การทำฟาร์มเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ ไม่จำเป็นต้องใช้แรงงานคนจำนวนมาก โดยหากมีแรงงานในครีวเรือนเพียงแค่ 2 คน ก็สามารถดำเนินกิจกรรมการผลิตอาหารชนิดนี้ได้ จากการศึกษาพบว่าผู้ผลิตรายย่อยเกือบทั้งหมดใช้แรงงานในครีวเรือนเป็นหลัก โดยมีการจ้างแรงงานรับจ้างเพียงส่วนน้อย คือเพียงวันละ 1-2 ชั่วโมง อย่างไรก็ตามก็พบว่าในบางฟาร์มมีการจ้างแรงงานรับจ้างประจำ 2-3 คน เพื่อมาทำงานในฟาร์มตลอดทั้งวัน แต่พบว่าเป็นเพียงส่วนน้อย จากการสัมภาษณ์เชิงลึกและการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วมพบว่า โดยภาพรวมแล้วกิจกรรมในชีวิตประจำวันของผู้ผลิตรายย่อยที่ทำการผลิตไข่ไก่ในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง จะมีลักษณะคล้ายคลึงกันตรงที่ “ทำงานในฟาร์มตั้งแต่เช้าจรดเย็น ต่อเนื่องเป็นประจำทุกวัน” และพบว่าแต่ละฟาร์มจะมีการบริหารจัดการแรงงานในฟาร์มและปัจจัยการผลิตอื่นๆ ได้โดยอิสระ ซึ่งจะแตกต่างกันออกไปในแต่ละฟาร์ม โดยเฉพาะส่วนของแรงงานที่ทำหน้าที่นำผลผลิตจากฟาร์มออกไปจำหน่ายยังแหล่งต่าง ๆ

ตลาดและการบริโภค

เนื่องจากไข่ไก่ เป็นอาหารที่ไม่เน่าเสียง่ายเมื่อเทียบกับต้นหอม (หอมแบ่ง) และยังเป็นอาหารที่ผู้บริโภคในจังหวัดทั้งเขตเมืองและชนบทมีความต้องการ เงื่อนไขดังกล่าวนี้มีผลให้ไข่ไก่จากฟาร์มของผู้ผลิตรายย่อยในตำบลบ้านกลางเกือบทั้งหมด สามารถกระจายสู่ครัวเรือนและตลาดสดในระดับท้องถิ่นได้อย่างสมดุลกับปริมาณผลผลิตที่ผู้ผลิตรายย่อยสามารถผลิตได้ในแต่ละวัน

ตลาดของไข่ไก่ที่ผลิตขึ้นจากฟาร์มของผู้ผลิตรายย่อย พื้นที่ตำบลบ้านกลาง พบว่า มีทั้งที่เป็นตลาดสดระดับท้องถิ่น ตลาดนัด และร้านค้าปลีกรายย่อย รวมถึงผู้บริโภคภายในบริเวณจังหวัดนครพนม และจังหวัดใกล้เคียง ซึ่งมีระยะห่างจากแหล่งผลิตไม่เกิน 100 กิโลเมตร ด้านช่องทางการจำหน่ายไข่ไก่จากฟาร์มของผู้ผลิตรายย่อย จากการศึกษาพบว่าผู้ผลิตรายย่อยมีช่องทางการกระจายผลผลิตที่แตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขข้อจำกัดด้านทุนในการดำรงชีพของแต่ละครัวเรือน นอกจากนี้ยังขึ้นอยู่กับเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ผู้ผลิตรายย่อยมี โดยสามารถแบ่งออกได้เป็น 4 ช่องทาง ดังนี้

1. **การขายปลีกให้กับผู้บริโภคโดยตรง** ช่องทางนี้ผู้ผลิตรายย่อยหรือสมาชิกในครัวเรือน จะเป็นผู้นำผลผลิตของตนเองออกไปนั่งจำหน่ายในตลาดสดท้องถิ่น หรือตลาดนัด บริเวณจังหวัดนครพนมและจังหวัดใกล้เคียง เช่น ตลาดนัดชายแดนไทย-ลาว อำเภอธาตุพนม รวมถึงตระเวนขายตามบ้านเรือนของผู้บริโภค ทั้งภายในตำบลบ้านกลางและตำบลใกล้เคียง การจำหน่ายในช่องทางนี้ผู้ผลิตรายย่อยจะใช้รถกระบะของตนเองเพื่อลำเลียงขนส่งไข่ไก่ และมักจะมีลูกค้าหรือผู้บริโภคประจำประจำ ซึ่งเรียกได้ว่าผู้ผลิตรายย่อยนั้นเป็นทั้งผู้ผลิตและผู้ค้ารายย่อยเองพร้อมกันไปด้วย
2. **การขายส่งให้กับผู้รวบรวมผลผลิตและร้านค้าปลีกในชุมชน** ช่องทางนี้ผู้ผลิตรายย่อยหรือสมาชิกในครัวเรือนไม่จำเป็นต้องขนส่งไข่ไก่ด้วยตัวเอง เนื่องจากจะมีผู้รวบรวมผลผลิตเดินทางเข้ามารับซื้อผลผลิตถึงในฟาร์ม ผู้รวบรวมผลผลิตเหล่านี้บางรายคือผู้ค้ารายย่อยที่มีแผงขายไข่ไก่อยู่ในตลาดสดเทศบาลเมืองนครพนม ในช่วงบ่ายของทุกวันจะเข้ามารับซื้อไข่ไก่ในฟาร์มของผู้ผลิตรายย่อยก่อนนำออกไปจำหน่ายยังแผงขายสินค้าในเช้ามีวันรุ่งขึ้น หลายรายคือผู้รวบรวมผลผลิตที่เดินทางมาจากต่างอำเภอ เช่น ธาตุพนม หรือจากจังหวัดใกล้เคียง สำหรับการจำหน่ายให้กับร้านค้าปลีกในชุมชนพบว่าในบางครั้ง ผู้ผลิตรายย่อยจะเป็นผู้นำผลผลิตจากฟาร์มของตนเองบรรทุกใส่รถซาเล้งไปส่งให้กับร้านค้าปลีกในชุมชน ซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลจากฟาร์มมากนัก
3. **การขายส่งให้กับร้านค้าหรือแผงขายสินค้าขาประจำภายนอกชุมชน** ช่องทางนี้ผู้ผลิตรายย่อยหรือสมาชิกในครัวเรือน จะเป็นผู้นำผลผลิตของตนเองใส่รถกระบะเพื่อนำสินค้าจากฟาร์มไปส่งให้กับคู่ค้าขาประจำ โดยอาจจะเดินทางนำสินค้าไปส่งสัปดาห์ละ 1 ครั้งหรือ 2 ครั้งแล้วแต่จะตกลงกัน เช่น ร้านค้าในตลาดสดอำเภอเรณูนคร หรือร้านค้าปลีกในตัวเมืองสกลนคร เป็นต้น การจำหน่ายไข่ไก่ผ่านช่องทางนี้พบว่า ผู้ผลิตรายย่อยและผู้รับซื้อมักจะเป็นคู่ค้าขาประจำที่รับไข่ไก่จากฟาร์มมาเป็นระยะเวลานาน จากการศึกษพบว่า การมีเครือข่ายความสัมพันธ์อันดีกับร้านค้าปลีกหรือแผงขาย

สินค้าขาประจำภายนอกชุมชนนั้นเป็นผลดีต่อผู้ผลิตรายย่อยเป็นอย่างมาก ในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง พบว่าผู้ผลิตรายย่อยหลายรายเลือกจำหน่ายผลผลิตในลักษณะขายส่งให้กับร้านค้าปลีกขาประจำ และมีผู้ผลิตรายย่อยบางรายจัดส่งไข่ไก่ที่ผลิตได้ทั้งหมดจากฟาร์ม ให้กับร้านค้าขาประจำเพียงรายเดียว โดยไม่มีการบริหารจัดการความเสี่ยงรองรับในกรณีคู่ค้าทำการยกเลิกและต้องหาตลาดใหม่ เนื่องจากเป็นเครือข่ายที่กันจึงมีความไว้วางใจกัน บางรายแม้ไม่มีความสัมพันธ์กันทางเครือข่ายแต่ก็มีความสนิทสนมเนื่องจากซื้อขายกันมานานมากกว่า 10 ปี

4. การขายส่งให้กับฟาร์มในชุมชนที่มีขนาดใหญ่กว่า ช่องทางนี้พบว่า มีค่อนข้างน้อย มักจะพบในกรณีที่ฟาร์มไม่สามารถออกไปจำหน่ายผลผลิตด้วยตนเอง หรือเป็นช่วงที่ไม่มีผู้รวบรวมผลผลิตเข้ามารับซื้อถึงในฟาร์ม

ไข่ไก่ ถือเป็นอาหารที่มีโปรตีนสูง หาซื้อได้ง่ายและบริโภคได้ทุกเพศทุกวัย ในมิติการบริโภคพบว่าไข่ไก่ที่ครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อยผลิตขึ้นได้นั้นบางส่วนผู้ผลิตรายย่อยจะเก็บไว้เพื่อบริโภคเองในครัวเรือน จำหน่ายให้กลุ่มเครือข่าย และผู้บริโภคในชุมชนโดยตรง ขณะที่ผลผลิตส่วนใหญ่ผู้ผลิตรายย่อยหรือสมาชิกในครัวเรือน จะเป็นผู้นำออกไปจำหน่ายยังตลาดตามช่องทางต่าง ๆ ผู้บริโภคในตัวเมือง จากการศึกษาพบว่า เมื่อถูกกระจายไปยังตลาดสดที่ขายสินค้าให้ผู้บริโภคแล้ว หากทำการเปรียบเทียบกันไข่ไก่จากบ้านกลาง จะมีความ “สดใหม่กว่า” ไข่ไก่ที่ทำการผลิตจากภาคอุตสาหกรรม หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ไข่บริษัท” ความแตกต่างด้านความสดใหม่เนื่องจากเป็นอาหารที่ผลิตอยู่ภายในบริเวณชุมชนท้องถิ่นเช่นนี้ มีส่วนให้ผู้ซื้อยังคงนิยมเลือกซื้อไข่ไก่จากตำบลบ้านกลางอยู่เป็นประจำ โดยนอกเหนือจากผู้บริโภคระดับครัวเรือนแล้ว ยังรวมถึงกลุ่มร้านค้าขนมหรือเบอร์เกอร์ ที่นิยมใช้ไข่ไก่สดเพื่อให้สามารถทำขนมได้ขึ้นฟู ความต้องการของผู้บริโภคนี้ ส่งผลให้ผู้ค้าปลีกหรือผู้ค้ารายย่อยยังคงรับซื้อไข่ไก่จากฟาร์มบ้านกลางไปขายต่อแม้ว่าในบางช่วงเวลาไข่ไก่จากตำบลบ้านกลาง จะมีราคาสูงกว่าไข่ไก่ของบริษัทก็ตาม ดังที่ผู้ค้ารายย่อยอธิบายว่า

“ไข่ไก่จากบ้านกลางยังเป็นที่ต้องการของลูกค้าบางกลุ่มอยู่ โดยเฉพาะในกลุ่มชนชั้นกลาง เช่น กลุ่มข้าราชการ กลุ่มคนรักสุขภาพ หรือลูกค้าที่เป็นร้านทำขนมไทย หรือร้านเบเกอรี่...ลูกค้าบางคนแจ้งว่าต้องการไข่บ้านกลางเพราะเคยซื้อประจำ แม้ก็จะหยิบไข่บ้านกลางให้ หรือร้านที่ทำขนมไทย ร้านเบเกอรี่ขาประจำ เขาต้องการไข่ไก่สดใหม่ เพราะให้ขนมออกมาดีสวย ดีขึ้นฟู ก็จะเลือกหยิบไข่จากบ้านกลางให้...” (เพศหญิง อายุ 51 ปี; สัมภาษณ์, 2563)

3.4 การดำรงชีพของครัวเรือนในระบบอาหารท้องถิ่น

จากที่นำเสนอไว้ตั้งแต่ต้น หากพิจารณาจากนิยามของระบบอาหารท้องถิ่น ที่ให้ความสำคัญกับขอบเขตของการกระจายอาหารเป็นหลัก (span of supply change) การเลี้ยงไก่ไข่ที่บ้านกลาง และการปลูกผักหอมแบ่ง ถือได้ว่าเป็นกิจกรรมอาหารท้องถิ่น เพื่อให้เข้าใจรายละเอียดของ “ระบบ” และการดำรงชีพของครัวเรือนในระบบอาหารท้องถิ่น เราจะนำเสนอกรณีศึกษาครัวเรือน ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

นายมะลิลา (นามสมมติ) ปัจจุบันอายุ 52 ปี จบการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 ครั้วเรือนมีสมาชิกทั้งหมด 4 คน โดยเป็นผู้สูงอายุ 1 คน คือแม่ของภรรยา วัยเด็ก 1 คน คือหลานของภรรยา ซึ่งกำลังศึกษาอยู่ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1 และวัยแรงงาน 2 คนคือนายมะลิลาและภรรยา หากย้อนไปเมื่อวัยเด็กและประสบการณ์การทำงานก่อนก้าวเข้ามาสู่การเป็นผู้ผลิตไข่ไก่ ครอบครัวเดิมของนายมะลิลาเป็นเกษตรกรมาตั้งแต่รุ่นปู่ย่าตายาย เมื่อนายมะลิลาอายุได้ 21 ปีหลังจากเกณฑ์ทหารแล้ว เพื่อนที่อยู่ในหมู่บ้านเดียวกันมาชักชวนให้ไปทำงานต่างประเทศ ซึ่งตนเองคิดว่าน่าจะปลอดภัยและคงจะได้เงินดี เพราะเห็นได้จากตัวอย่างของเพื่อนบ้านที่ไปทำงานเป็นแรงงานรับจ้างที่ต่างประเทศกลับมา ต่างก็มีเงินซื้อที่ไร่นาและสร้างบ้านใหม่ นายมะลิลาจึงได้ตัดสินใจเดินทางไปทำงานที่ประเทศ ในครั้งแรกนั้นเดินทางไปทำงานที่ประเทศซาอุดีอาระเบีย โดยได้กู้ยืมเงินจากญาติพี่น้องจำนวน 20,000 บาทเพื่อเป็นค่าเดินทางและจัดการเรื่องเอกสารต่าง ๆ หลังจากนั้นได้เดินทางไปทำงานที่ต่างประเทศอีกครั้งคือประเทศบรูไนและประเทศอิสราเอล รวมระยะเวลาทำงานเป็นแรงงานรับจ้างที่ต่างประเทศทั้งหมด 14 ปี เมื่อได้เงินเก็บสะสมเพื่อซื้อที่ดินไว้ทำกินเพิ่มเติม และนำมาสร้างบ้านหลังใหม่ตามที่ต้องการแล้ว จึงตัดสินใจกลับมาอยู่บ้านอย่างถาวร

เมื่อหวนกลับมาอยู่ในภาคเกษตร นายมะลิลาเริ่มให้ความสนใจที่จะทำการเลี้ยงไก่ไข่ เพราะเห็นว่า รายได้น่าจะดีกว่ากิจกรรมอย่างอื่น นายมะลิลาจึงเริ่มหาความรู้จากเกษตรกรที่เลี้ยงไก่ในหมู่บ้าน หลังจากที่ได้ความรู้และเทคนิควิธีการจากเพื่อนบ้านและเครือข่ายมาพอสมควรจนกระทั่งมั่นใจ จึงได้เริ่มต้นเลี้ยงไก่ในปี พ.ศ. 2553 การถ่ายทอดความรู้ แลกเปลี่ยนประสบการณ์ รวมถึงการฝึกฝนทักษะจากฟาร์มของเพื่อนบ้าน เครือญาติ รวมถึงพ่อแม่ สะท้อนให้เห็นถึงความเป็น “ชุมชน” ที่ยังคงมีบทบาทต่อการตัดสินใจและการให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างสมาชิกของชุมชนเป็นอย่างมาก

นายมะลิลาเริ่มต้นลงทุนด้วยเงินจำนวน 500,000 บาท ซึ่งมาจากเงินเก็บของตนเอง 300,000 บาทและจากการกู้ยืมเงินจาก ธกส. 200,000 บาท สำหรับลงทุนค่าก่อสร้างทำเล้าไก่ ซื้อลูกไก่ รวมถึงวัสดุอุปกรณ์เครื่องมือเครื่องต่าง ๆ ที่ต้องซื้อใหม่ทั้งหมด และได้ขยายขนาดการผลิตเพิ่มมากขึ้นอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่งปัจจุบันนายมะลิลา มีไก่ที่เลี้ยงไว้ในฟาร์มทั้งหมด ประมาณ 4,800 ตัว กระจายอยู่ใน 4 โรงเรือน ๆ ละประมาณ 1,200 ตัว นอกจากฟาร์มไก่แล้วครั้วเรือนของนายมะลิลา ยังทำการจัดสรรพื้นที่ โดยแบ่งเป็นทีนาจำนวน 2 ไร่ สำหรับปลูกข้าว เพื่อใช้ในการบริโภคภายในครั้วเรือน พื้นที่สวนจำนวน 1 ไร่ ซึ่งได้ให้พี่สาวเช่าเพื่อทำการเกษตร ส่วนที่เหลืออีก 2 ไร่ เป็นที่ตั้งฟาร์มเลี้ยงไก่ บ้านพัก และใช้เป็นพื้นที่เพาะปลูกพืชผักสวนครัวหลากหลายชนิด เช่น พริก มะเขือ คื่นหอย ต้นหอม (หอมแบ่ง) เพื่อบริโภคในครั้วเรือนเป็นหลัก หากเหลือจึงจะนำไปขาย

จากการสัมภาษณ์เชิงลึกพบว่า ปัจจุบันนายมะลิลาทำการเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่จำนวน 4 โรงเรือน หรือราว 4,800 ตัว ครั้วเรือนมีสมาชิกที่อาศัยอยู่ด้วยกัน 2 คน คือนายมะลิลาและภรรยา และทำการจ้างแรงงานอีก 1 คน เพื่อมาช่วยงานในฟาร์มวันละ 1-2 ชั่วโมง กิจกรรมในชีวิตประจำวันของนายมะลิลาและภรรยา ล้วนแต่เป็นการใช้แรงงานอยู่ภายในฟาร์มและการนำผลผลิตออกไปจำหน่ายเป็นส่วนใหญ่

เวลา 4.00-6.00 น. **เตรียมหน้าและทำความสะอาดโรงเรือน:** นายมะลิลาและภรรยาจะช่วยกันทำงานในฟาร์ม ได้แก่ บันน้ำจากบ่อบาดาลของตนเอง ขึ้นมาเตรียมไว้ให้ไก่ในโรงเรือน ทำความสะอาดโรงเรือน /กวาดมูลไก่ ทั้งภายในโรงเรือนและ

- บริเวณโดยรอบ และเตรียมส่วนผสมอาหารไก่ตามสูตรที่กำหนดขึ้นเอง ไว้สำหรับให้แรงงานรับจ้างมาขึ้นไปเทใส่รางบนโรงเรือน
- เวลา 6.00-7.00 น. **ให้อาหารไก่:** เมื่อแรงงานรับจ้างมาถึงฟาร์มจะทำการยกอาหารขึ้นไปเทในรางอาหารบนโรงเรือนให้ทั้ง 4 โรงเรือน หลังจากทำการกิจเสร็จแรงงานรับจ้างก็จะกลับ
- เวลา 6.00-17.00 น. **เก็บไข่ไก่ ขึ้นเล้า และจำหน่ายผลผลิต:** ฟาร์มของนายมะลิลาจะทำการเก็บไข่ทั้งหมด 4 รอบ คือเวลา 10.00 น. 12.00 น. 15.00 น. และ 17.00 น. หลังจากเก็บไข่ในแต่ละรอบภรรยาของนายมะลิลาจะนำไข่มาทำความสะอาด คัดขนาด และบรรจุลงถาดเพื่อเตรียมจำหน่าย

ช่วงเวลากลางวันนี้หากเป็นวันจันทร์ อังคาร พุธ ศุกร์ นายมะลิลาและภรรยาจะทำอาหารเช้า รับประทานอาหาร พักผ่อน และทำความสะอาดบ้านพักอาศัย ซึ่งสร้างอยู่ในบริเวณรั้วเดียวกับฟาร์ม รวมถึงตรวจดูความเรียบร้อยบนโรงเรือน ว่าอาหารและน้ำพอหรือไม่ มีไก่ตายหรือเจ็บป่วยหรือไม่ หรือหากเป็นช่วงฤดูกาลทำนายนายมะลิลาอาจจะออกไปตรวจดูข้าวในที่นา ที่ปลูกไว้จำนวน 2 ไร่ ดูแลรดน้ำผักสวนครัวที่ปลูกไว้ในบริเวณฟาร์ม หรือออกไปทำธุระข้างนอก ส่วนภรรยาจะอยู่ดูแลฟาร์ม

แต่หากเป็นวันพุธ วันเสาร์ และวันอาทิตย์ นายมะลิลาจะนำไข่ไก่บรรจุใส่รถบรรทุกเล็ก 4 ล้อ ตระเวนขายตามหมู่บ้านต่าง ๆ ทั้งในพื้นที่ตำบลบ้านกลางและตำบลใกล้เคียง โดยจะออกจากบ้านตั้งแต่เวลา 6.00 น. ตระเวนขายไปจนถึงเวลาประมาณ 17.00 น. จึงจะเดินทางกลับเข้าบ้าน

ตารางชีวิตประจำวันของสะท้อนให้เห็นว่า การเลี้ยงไก่ไข่ต้องใช้ทุนทุกอย่าง ทั้ง ทุนการเงิน ทุนมนุษย์ เครื่องมือเครื่องจักรกลการผลิต รวมถึงการมียานพาหนะที่สามารถขนส่งผลผลิตออกไปจำหน่ายภายนอกฟาร์ม และการใช้แรงงานอย่างเข้มข้น

ภาพที่ 3.5 นายมะลิลาและภรรยา ช่วยกันคัดไข่ไก่และขนสินค้าใส่รถกระบะคันเล็ก เพื่อเตรียมออกเดินทางไปจำหน่ายไข่ไก่

ด้านช่องทางการกระจายผลผลิต พบว่าลูกค้าส่วนใหญ่ของนายมะลิลาจะเป็นผู้บริโภคระดับครัวเรือน และร้านค้าปลีกขาประจำ ซึ่งนายมะลิลาเชื่อว่า การขายปลีกไข่ไก่ให้กับผู้ซื้อและกลุ่มผู้บริโภคประจำ โดยไม่ผ่านพ่อค้าคนกลางเช่นนี้ มีรายได้ดีกว่าและมีผลต่อความอยู่รอดของครัวเรือนของตนเองเป็นอย่างมาก การนำเอาไข่ไก่ออกไปขายด้วยตนเอง ทำให้นายมะลิลาได้ลูกค้าขาประจำที่เป็นผู้บริโภคโดยตรง ซึ่งเมื่อได้บริโภคเป็นประจำแล้วจะรู้ว่าไข่สด มีคุณภาพ ก็มักจะรอซื้อไข่จากนายมะลิลาอยู่เสมอ นายมะลิลาคิดว่าตลาดและผู้บริโภคในท้องถิ่นมีอยู่ตลอด ทำให้ฟาร์มของตนพอที่จะอยู่ได้ อย่างไรก็ตาม นายมะลิลามองตระหนักถึงการแข่งขันจากทุนใหญ่หรือไข่ไก่จากภาคอุตสาหกรรม การนำเอาผลผลิตไปขายสู่ตลาดท้องถิ่นด้วยโดยตรง ถือว่าเป็นวิธีการหนึ่งในการแข่งขันกับธุรกิจการเกษตรขนาดใหญ่ เขาอธิบายว่า:

“...เพื่อความอยู่รอดพอจึงตัดสินใจนำไข่ไก่ออกไปขายให้ผู้บริโภคเองโดยไม่ร้อพ่อค้าคนกลาง ไข่ไก่ที่เรานำไปขายเอง ก็จะบวกค่าน้ำมันรถไปด้วย...การเอาไข่ออกไปขายเองจะได้ลูกค้าขาประจำ เป็นลูกค้าที่เคยซื้อไข่เรากินโดยตรง เราจะได้ข้อมูลจากเรา รู้ว่าไข่สด มีคุณภาพ ก็มักจะรอซื้อไข่จากเราประจำ เป็นไปได้หน่อยมากที่ลูกค้าจะไปซื้อไข่จากที่อื่น พ่อคิดว่าวิธีการแบบนี้ทำให้สามารถขายได้ตลอดและทำให้ฟาร์มของพ่อพอที่จะอยู่ได้”

นายป๋าย (นามสมมติ) อายุ 74 ปี ผู้ผลิตไข่ไก่รายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม จากการสัมภาษณ์พบว่านายป๋ายเป็นคนบ้านกลางโดยกำเนิด แต่งงานกับนางลวน ปัจจุบันอายุ 71 ปี เป็นคนบ้านกลางโดยกำเนิดเช่นเดียวกัน ทั้งคู่มีลูกด้วยกันจำนวน 3 คน ปัจจุบันลูกสองคนได้สืบทอดอาชีพเลี้ยงไก่ไข่เช่นเดียวกัน ในอดีตเมื่อช่วงอายุ 25-26 ปี (พ.ศ. 2513) นายป๋ายและนางลวนมีอาชีพทำนา และปลูกผัก เช่น ถั่วและแตง นอกจากนั้นยังเป็นผู้รับซื้อผักต่าง ๆ จากคนในหมู่บ้าน รวบรวมเข้าไปขายในตัวเมืองนครพนม โดยนางลวนจะเป็นผู้นำผักไปขายในตลาดตั้งแต่เที่ยงคืน ส่วนตาบายนจะเฝ้าลูกเล็กอยู่ที่บ้าน

จุดเริ่มต้นของการทำฟาร์มไก่ไข่นั้น นายป๋ายเล่าว่า ในช่วงพ.ศ. 2516-2517 เจ้าหน้าที่ศูนย์พัฒนาที่ดินท่านหนึ่งได้เข้ามาส่งเสริมการเกษตรในหมู่บ้าน พาชาวบ้านไถดินพรวนดิน ปลูกพริก และพืชต่าง ๆ ประกอบกับในช่วงนั้นพื้นที่จังหวัดนครพนม เป็นที่ตั้งของกองทัพอเมริกาสมัยสงครามเวียดนาม บริเวณเมืองนครพนมยังมีแคมป์ทหารอเมริกัน และคนต่างถิ่นเข้ามาอาศัยอยู่จำนวนมาก ทำให้ชาวบ้านต่างตื่นตัวที่จะขยายขนาดการผลิตในภาคเกษตร รวมถึงทำการผลิตอาหารชนิดใหม่ เพื่อตอบสนองต่อความต้องการของตลาดและผู้บริโภคในเมือง ในช่วงเริ่มแรกนายป๋ายได้ทดลองเลี้ยงไก่เนื้อส่งโรงเชือด (โรงฆ่าสัตว์) ในเมือง ต่อมาจึงได้เริ่มทดลองเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ โดยได้รับการส่งเสริมและสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่ของหน่วยงานภาครัฐ ด้วยการประสานนำพันธุ์ไก่อายุ 3 วัน และอาหารสัตว์สำเร็จรูป จากบริษัทเซ็นทราโกร มาส่งเสริมให้ชาวบ้านทดลองใช้ สำหรับตำบลบ้านกลางแล้ว นายป๋ายเป็นคนที่เริ่มเลี้ยงไก่ไข่นุ้ยแรก ๆ ของชุมชน โดยเริ่มเลี้ยงประมาณ 100 ตัวในปี พ.ศ. 2517 ในปีนั้นมีสมาชิกในหมู่บ้านเพียง 4 คนที่เริ่มเลี้ยงไก่ไข่นุ้ยด้วยกัน คือ พ่อเหรียญ(เสียชีวิตแล้ว) พ่อยง(เสียชีวิตแล้ว) พ่อบุญ(ยังมีชีวิตอยู่) และนายป๋าย โดยทั้ง 4 คนนี้เป็นเครือญาติกัน เหตุผลที่มีผู้เลี้ยงไก่ไข่นุ้ยเพื่อจำหน่ายมีจำนวนน้อยราย ในความคิดของนายป๋ายคิดว่าเนื่องจาก “เขาก็กังไม่เชื่อยังไม่มั่นใจว่าจะออกไข่ ว่าจะมีคนซื้อ เขาก็รอดูเราอยู่ ตอนนั้นถ้าจะเลี้ยงก็ต้อง

ลงทุน เลี้ยง 100 ตัวต้องลงทุน 3000 บาท สมัยนั้นก็เงินเยอะอยู่ แต่เราก็มั่นใจอาจารย์สมชาติเพราะเขาก็พาทำ เรามีพี่เลี้ยง เวลาไก่เป็นโรคพี่ก็เรียกหมอบริษัทเซ็นทรัลโครมาช่วย กลางคืนเขาก็มามาจากกรุงเทพเลย ” ในเริ่มแรกนั้นนายบ่ายลงทุน 3000 บาท เป็นค่าใช้จ่าย ดังนี้

- ไก่อายุ 3วัน ตัวละ 5-7 บาท (ซื้อบริษัทเซ็นทรัลโคร)
- หัวอาหารกระสอบละ 150 บาท/ 30 กก. (ซื้อบริษัทเซ็นทรัลโคร)
- ปลายข้าว (ซื้อในหมู่บ้าน) 6 สลึง/กก
- รำ (ซื้อในหมู่บ้าน) 1 บาท/กก.
- วัคซีน (ซื้อจากบริษัทเซ็นทรัลโคร)

นายบ่ายเล่าว่า การเลี้ยงไก่ไข่สมัยอดีตไม่ได้ใช้เงินลงทุนมากนัก และไม่ได้ใช้เทคโนโลยีขั้นสูง เช่นปัจจุบัน การสร้างโรงเรือนอาศัยวัสดุที่หาได้จากชุมชน คือนำไม้ไผ่มาทำทรงตับและโรงเรือน ขณะนั้นยังไม่มีไฟฟ้า เมื่อลูกไก่อายุ 3 วัน เดินทางมาถึงฟาร์ม นายบ่ายและเพื่อนบ้านที่เลี้ยงไก่ไข่ด้วยกันต้องจุดตะเกียงน้ำมันก๊าด ส่วนน้ำที่ใช้ในการเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ก็ใช้น้ำจากบ่อน้ำของตนเอง ใช้รดกึ่ง/ใช้แรงคนตักน้ำ ไม่ได้ใช้เครื่องสูบน้ำจากแม่น้ำโขงเหมือนสมัยนี้ หลังจากที่เลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ได้ระยะหนึ่ง นายบ่ายและญาติๆ ก็มีการขยายขนาดการผลิต จากเริ่มแรกเลี้ยง 100 ตัว เพิ่มขึ้น 5,000-6,000 ตัว และเคยเลี้ยงสูงสุดมากถึง 1 หมื่นตัว ในช่วงประมาณ พ.ศ. 2530 ฟาร์มไก่ไข่บ้านกลางมีจำนวนผู้เลี้ยงเพิ่มมากขึ้น โดยรวมตัวกันเพื่อซื้อพันธุ์ไก่และอาหารไก่จากบริษัทเซ็นทรัลโครเพื่อลดต้นทุน ต่อมาในช่วง พ.ศ. 2547 โรคไข้หวัดนกระบาด ทำให้คนเลิกเลี้ยงไปหลายราย

ปัจจุบัน นายบ่ายยังคงเลี้ยงไก่ไข่เป็นรายได้หลัก โดยมีโรงเรือนจำนวน 2 โรงเรือน มีจำนวนไก่พันธุ์ไข่รวม 2,000 ตัว สามารถผลิตไข่ไก่ได้ประมาณ 1,500 ฟองต่อวัน นอกจากนี้ยังมีอาชีพเสริมคือปลูกพริก ประมาณ 1 ไร่และปลูกข้าวไว้สำหรับบริโภคในครัวเรือน (ไม่มีขาย) นอกจากไข่ไก่แล้ว ก็ใช้ประโยชน์จากมูลไก่ที่ได้ เป็นปุ๋ยใส่ในแปลงพริก และมูลไก่ที่เหลือก็ขายให้กับผู้รับซื้อ ด้านแรงงาน ปัจจุบันนายบ่ายเลี้ยงไก่กับภรรยา 2 คน และมีการจ้างแรงงาน 1 คน โดยจ้างให้ผสมอาหารสัตว์ ยกอาหารสัตว์ขึ้นโรงเรือน และให้อาหารสัตว์ ทำงานวันละประมาณ 1-2 ชม. โดยมีค่าจ้างโรงเรือนละ 600 บาท/เดือน สาเหตุที่ต้องจ้างแรงงานเพราะเป็นงานหนัก ทั้งนายบ่ายและภรรยาไม่สามารถทำได้

ด้านช่องทางการกระจายผลผลิต พบว่า นายบ่ายส่งไข่ไก่ให้ผู้รับซื้อเพียงรายเดียวเท่านั้นคือร้านคุณปิยะ แผงขายไข่ไก่ในตลาดสดอำเภอเรณูนคร โดยจะนำไข่ไก่ฝากลูกสาวไปส่งให้ร้านค้าดังกล่าว 2 ครั้งต่อสัปดาห์ คือทุกวันจันทร์และวันพฤหัสบดี ผู้รับซื้อรายนี้เป็นร้านค้าปลีก ที่รับซื้อไข่ไก่จากฟาร์มของนายบ่ายมาเป็นระยะเวลานานมากกว่า 10 ปี โดยนอกจากรับซื้อจากฟาร์มผู้ผลิตรายย่อยแล้ว ยังทำการรับซื้อไข่ไก่อีกส่วนหนึ่งจากผู้แทนจำหน่ายของบริษัทขนาดใหญ่ที่ทำการผลิตไข่ไก่ภาคอุตสาหกรรมร่วมด้วยการปะทะกันระหว่างไข่ไก่จากฟาร์มผู้ผลิตรายย่อยและไข่ไก่จากภาคอุตสาหกรรมเช่นนี้ พบว่าผู้ผลิตรายย่อยมีข้อได้เปรียบในแง่ของการมีอาหารที่สดใหม่ และสามารถตอบสนองความต้องการของผู้บริโภคเฉพาะกลุ่ม เช่น ผู้บริโภคที่ใส่ใจเรื่องสุขภาพ หรือกลุ่มพ่อค้าแม่ค้าที่ต้องการซื้อไข่ไก่สดไปแปรรูปเป็นอาหารสำเร็จรูป ขนมหวาน หรือเบเกอรี่ ในเวลาเดียวกันก็ต้องตกเป็นรองภาคอุตสาหกรรมในด้านราคาเป็นอย่างมาก ดังที่เล่าว่า

“...ส่งไข่ไก่ให้ผู้รับซื้อรายเดียว คือ ร้านตากะปิ (คุณปิยะ) ร้านเขาอยู่แถวตลาดสด อำเภอเรณูนคร ให้ลูกเอาใส่รถกระบะไปส่งให้ 2 ครั้ง/สัปดาห์ ทุกวันจันทร์และวันพฤหัสบดี ค่าขายกันมากกว่า 10 ปีแล้ว ทุกวันนี้ตาปิยะก็รับซื้อไข่จากบริษัทด้วยส่วนหนึ่ง แต่เขาก็ไม่เอากับบริษัทเยอะนะ เพราะเขาจะรับซื้อไข่ของเราด้วยเพราะของเราสด มีคนมาถามซื้อเรื่อย ๆ ราคาขึ้นอยู่กับราคาตลาดด้วย ไข่บริษัทก็มีปี๊วมาชิงหา โดยมาติดต่อกับร้านค้า เช่นร้านคุณปิยะ ในบางช่วงที่ไข่บริษัทมีราคาเขาก็จะบอกเราว่า ซื้อได้ราคาถูกลงนะ เราก็ต้องยอม แต่เขาก็รับซื้อของเราตลอด ถือว่าเขาช่วยเรามาก”

นางวรรณ (นามสมมติ) อายุ 47 ปี ภูมิลำเนาเดิมเป็นคนบ้านกลางใหญ่ ครอบครัวของนางวรรณ เป็นเกษตรกรมาตั้งแต่บรรพบุรุษ โดยมีอาชีพหลัก คือ การทำนาและทำไร่ทำสวน ซึ่งพืชที่ปลูกนอกจากข้าวแล้ว ก็มีข้าวโพด หอมแบ่ง พริก ซึ่งเป็นพืชที่ปลูกสลับสับเปลี่ยนหมุนเวียนกันไปตามแต่ว่าพืชชนิดใดจะให้ราคาดีในช่วงนั้น หลังจากที่แต่งงานกับนายวันชัย ทั้งสองสามีภรรยาก็ยังคงทำนาและปลูกพืชไร่อยู่เช่นเดิม

เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2545 ทั้งสองสามีภรรยาเห็นว่าการเลี้ยงไก่ไข่น่าจะสร้างรายได้ให้กับครัวเรือนได้มากกว่าการปลูกพืชผัก ต้นหอม (หอมแบ่ง) และพริก นายวันชัยและนางวรรณจึงได้ตัดสินใจนำเงินเก็บที่มีอยู่ในครอบครัวจำนวน 100,000 บาท มาลงทุนเลี้ยงไก่ไข่ในครั้งแรก ซึ่งในสมัยนั้น ไข่ไก่สามารถขายได้ราคาดีมาก จนกระทั่งมีกลุ่มพ่อค้าคนกลาง ผู้รวบรวมผลผลิตไข่ไก่ เดินทางเข้ามาซื้อถึงในฟาร์ม และเนื่องจากเห็นว่าเลี้ยงไก่ไข่ก่อให้เกิดรายได้ที่ดี นางวรรณ จึงมีความคิดที่จะขยายฟาร์ม แต่ในช่วงปี พ.ศ. 2549-2550 ได้เกิดโรคไข้หวัดนกระบาด ทางราชการสั่งให้กำจัดสัตว์ปีกในหมู่บ้านกลางทั้งหมด รวมถึงฟาร์มของนางวรรณ ซึ่งมีแม่ไก่อยู่ในช่วงออกไข่ได้ประมาณ 2,500 ตัว ทำให้ครอบครัวได้รับเงินชดเชยมาจำนวน 290,000 บาท ภายหลังจากที่ไก่ถูกกำจัดทิ้งไป ครอบครัวนางวรรณก็หันกลับมาประกอบอาชีพเดิมก่อนที่จะเลี้ยงไก่ คือ การปลูกพริกขายสลับกับการทำนา ซึ่งรายได้ก็ลดลงจากแต่ก่อนมาก ต่อมาเมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2554 นางวรรณและนายวันชัย ก็กลับมาเริ่มต้นเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ใหม่อีกครั้ง หลังจากที่เลิกเลี้ยงไปนานถึง 3 ปี ในครั้งนี้นางวรรณและสามีได้ไปกู้ยืมเงินจาก ธกส.เพื่อมาเป็นเงินลงทุน โดยเอาที่ดินที่ตนเองมีกรรมสิทธิ์ถือครองจำนวน 1 ไร่ 3 งานไปจำนองไว้ และได้เงินมาจำนวน 150,000 บาท

ปัจจุบันครัวเรือนมีสมาชิกที่อาศัยอยู่ด้วยกัน 6 คน ได้แก่ นางวรรณและสามี ลูกสาว และหลานจำนวน 2 คน อายุ 9 ปีและ 5 ปี และพ่อของนางวรรณ อายุ 78 ปี ส่วนลูกเขยของนางวรรณนั้น ทำงานเป็นแรงงานรับจ้างอยู่ที่ประเทศไต้หวัน ครัวเรือนของนางวรรณจึงมีแรงงานในภาคเกษตรที่ช่วยกันทำงานอยู่ในฟาร์มจำนวน 3 คน คือนางวรรณ สามี และลูกสาว ซึ่งมีโรคประจำตัวคือโรคความดันโลหิตสูง นอกจากนี้ยังทำการจ้างแรงงานอีก 1 คนเพื่อมาช่วยงานในฟาร์มวันละ 1-2 ชั่วโมง ในรอบปีที่ผ่านมา ครัวเรือนของนางวรรณทำการผลิตอาหารภาคเกษตรอยู่ 3 ชนิด ได้แก่ การเลี้ยงไก่ไข่ การทำนาปลูกข้าวไว้เพื่อบริโภคในครัวเรือนบนที่นาขนาด 1 ไร่ 3 งาน และการปลูกพริก โดยในการเลี้ยงไก่ไข่นั้น ทำการเลี้ยงจำนวน 2

โรงเรือนหรือราว 2,400 ตัว กิจกรรมในชีวิตประจำวันของผู้ผลิตรายย่อยที่ทำการผลิตไข่ไก่เช่นครัวเรือนของนางวรรณ เป็นต้น

เวลา 5.30 น.

ทำความสะอาดโรงเรือน: ทุกเช้านางวรรณและสามีจะเดินทางจากบ้านพักมาที่ฟาร์มเลี้ยงไก่ซึ่งอยู่ท้ายหมู่บ้าน จากนั้นจะทำความสะอาดบนโรงเรือนเลี้ยงไก่และโดยรอบบริเวณโรงเรือน

เวลา 6.00-7.00 น.

ให้อาหารไก่: นางวรรณและสามีจะเริ่มทำการผสมอาหารเตรียมไว้ เวลาประมาณ 6.00 น. เมื่อแรงงานรับจ้างมาถึงฟาร์มจะทำการยกอาหารขึ้นไปเทในรางอาหารบนโรงเรือนให้ ซึ่งในงานส่วนนี้จะใช้เวลาประมาณ 1 ชั่วโมงหลังจากทำการกิจเสร็จแรงงานรับจ้างก็จะกลับ เหตุผลที่ต้องจ้างแรงงานมาช่วยในส่วนนี้เนื่องจาก การยกถังอาหารไก่ขึ้นโรงเรือนจำเป็นต้องใช้แรงมากเพราะถังอาหารค่อนข้างหนัก นางวรรณ สามีและลูกสาวไม่สามารถทำได้ จึงต้องจ้างแรงงานชายที่แข็งแรงมาช่วยงานในส่วนนี้

เวลา 8.30-9.00 น.

เก็บไข่ไก่และจำหน่ายผลผลิต: หลังจากปล่อยให้ไก่ได้กินอาหารสักพัก ก็จะเริ่มทำการเก็บไข่ไก่ นำมาทำความสะอาด ทำการคัดขนาดไข่ไก่ และบรรจุลงแผงเพื่อเตรียมจำหน่าย ในส่วนนี้แรงงานหลักจะเป็นลูกสาวและนางวรรณ รวมถึงการจำหน่ายไข่ไก่ในลักษณะขายส่งให้กับพ่อค้าแม่ค้าที่เดินทางเข้ามารับซื้อไข่ไก่ถึงในฟาร์มเป็นประจำทุกสัปดาห์ สัปดาห์ละ 2 วัน คือทุกวันอังคารและวันศุกร์ เพื่อนำไปจำหน่ายต่ออีกทอดหนึ่ง ส่วนสาเหตุที่ไม่นำไข่ไก่ออกไปจำหน่ายภายนอกชุมชนด้วยตัวเอง ผู้ผลิตรายย่อยให้เหตุผลว่า “ขายไม่เป็น ไม่มีการกะบะหรือรถซาเล้งขนส่ง”

เวลา 9.00-16.00 น.

ขึ้นเล้าไก่: หลังจากเก็บไข่ไก่เสร็จแล้ว สามีจะเป็นผู้ขึ้นไปตรวจดูความเรียบร้อยบนโรงเรือน เช่น ไปดูรางใส่อาหาร รางใส่น้ำ ว่ามีปริมาณอาหารและน้ำเพียงพอและเรียบร้อยดีหรือไม่ และตรวจตราว่ามีไก่ตัวไหนที่น่าสงสัยว่าจะป่วยหรือมีไก่ตายในเล้าหรือไม่ เป็นต้น โดยในแต่ละวันจะทำการขึ้นเล้าเพื่อไปตรวจดูความเรียบร้อยประมาณ 3 ครั้ง คือ ช่วงเช้าเวลา 9.00 น. ช่วงกลางวันเวลา 12.00 น. และช่วงเย็นเวลา 16.00 น.

ส่วนนางวรรณและลูกสาว จะออกไปที่สวนเพื่อดูแลไร่พริกและพืชผักต่าง ๆ ที่เพาะปลูกไว้ และทำนาข้าวอีกจำนวน 1 ไร่ 3 งาน เมื่อว่างเว้นจากแปลงเกษตรของตนเอง ก็จะออกไปรับจ้างในแปลงเกษตรของเพื่อนบ้าน

สำหรับแนวโน้มการเลี้ยงไก่ไข่ในอนาคต นางวรรณ กล่าวว่ามีความต้องการที่อยากจะเลี้ยงไก่ไข่เช่นกัน เพราะตลอด 4 ปีที่ผ่านมาทำให้ขาดทุนและเป็นหนี้ตลอด แต่ก็ยังไม่สามารถเลิกเลี้ยงได้ เนื่องจากยังไม่มีอาชีพที่มั่นคงถาวรรองรับ ประกอบกับยังมีหนี้สินที่ต้องชำระอีกมาก หากเลิกเลี้ยงไก่ก็ยังไม่รู้ว่าจะหาอาชีพอะไรที่จะสามารถสร้างรายได้จนมีเงินเหลือเก็บพอที่จะชำระหนี้สินได้

“ก็ว่าจะเลิก แต่ก็ไม่รู้จะเงินที่ไหนไปใช้หนี้ แต่ถ้าไม่เลิกก็ไม่รู้ว่าจะเอาเงินที่ไหนไปใช้หนี้เหมือนกัน ยิ่งเลี้ยงนานไปก็เห็นแต่มีหนี้เพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ...ราคาไข่ตกต่ำ เลี้ยงไปก็ไม่มีการ มีแต่หาเงินมาให้มัน (ไก่) กินไปเรื่อย ๆ ขาดทุนไปเยอะ ว่าจะเลิกแล้ว แต่สามีแก่ไม่เลิก สามีบอกว่าจะเลี้ยงต่อ แกบอกถ้าเราไม่ยึดอาชีพการเลี้ยงไก่แล้วเราจะไปทำอะไร ทำเกษตร ปลูกพริกปลูกอะไรบางปีมันก็เป็นราคา บางปีมันก็ไม่เป็นราคา ไม่ได้ถาวรเหมือนเลี้ยงไก่ เลี้ยงไก่อีกมีไข่แตกไว้ให้ลูกให้หลานกิน...เราเป็นหนี้ก็จริงแต่แต่เงินที่เราซื้ออยู่ซื้อกินหมุนเวียนไปเรื่อย ๆ ก็ได้มาจากการขายไข่นี้แหละ ถ้าเราไม่เลี้ยงไก่เราก็ไม่มีเงินมาหมุนเวียนไว้ให้ลูกหลานกิน หนี้ก็ให้มันอยู่เป็นหนี้ อย่างนั้นแหละ...แต่ใจก็ท้อแท้แล้ว ไม่อยากจะสู้ต่อแล้ว”

อีกกลุ่มหนึ่งของกรณีศึกษารายครัวเรือน ที่เราจะนำเสนอต่อไป เป็นผู้ปลูกหอมแบ่ง ซึ่งถือได้ว่าเป็นกิจกรรมอาหารท้องถิ่นที่สำคัญอย่างหนึ่งของบ้านกลาง **กรณีแรกคือ นางทอง (นามสมมติ)** อายุ 59 ปี นางทองและสามี มีลูก 2 คน คนโต อายุ 35 ปี ทำงานเป็นช่างซ่อมรถที่กรุงเทพฯ และลูกคนที่ 2 อายุ 28 ปี ปัจจุบันไม่ได้ทำงานแต่เป็นแม่บ้านคอยดูแลลูกที่ยังเล็ก โดยอาศัยอยู่ที่บ้านกับนางทอง ส่วนลูกเคยไปทำงานที่ประเทศเกาหลีใต้ ครัวเรือนของนางทองจึงมีแรงงานในภาคเกษตรเพียง 2 คนคือนางทองและสามี ในอดีตเมื่ออายุประมาณ 16 - 17 ปี นางทองเข้าไปทำงานที่โรงงานทอผ้า ที่แผนกตัดเย็บ ที่อำเภอพระประแดง ได้พบกับสามี ซึ่งทำงานที่โรงงานทำพลาสติกในเขตเดียวกัน จากนั้นได้แต่งงานกัน ต่อมาเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2527 เนื่องจากโรงงานประสบเหตุไฟไหม้และมีแนวโน้มปิดตัวลง ทั้งคู่จึงตัดสินใจลาออกจากงานและกลับมาอยู่บ้าน โดยมีเงินติดตัวกลับมาประมาณ 10,000 บาท เป็นทุนสำหรับประกอบอาชีพในภาคเกษตร นางทองมีที่ดินทั้งหมด 6 ไร่ 3 งาน ซึ่งได้รับการแบ่งปันมรดกจากพ่อแม่ ในช่วงแรกที่กลับมาอยู่บ้านนางทอง ทำการปลูกข้าวและพืชผักชนิดต่าง ๆ เช่นเดียวกับเพื่อนบ้านคนอื่น ๆ ส่วนสามีของนางทอง ก็เดินทางไปทำงานที่ต่างประเทศ นับรวมเวลาเดินทางไปกลับประเทศต่าง ๆ นานกว่า 10 ปี ก่อนจะกลับมาอยู่บ้านที่จังหวัดนครพนมอย่างถาวร

ปัจจุบันที่ดินทำกินทั้งหมด 6 ไร่ 3 งาน ของครัวเรือน ใช้เป็นพื้นที่เพาะปลูกข้าวนาปี ปีละครั้ง ภายหลังจากเก็บเกี่ยว ที่ดินประมาณ 3 งาน นางทองจะใช้สำหรับเพาะปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) ส่วนที่เหลือมักจะปล่อยว่างไว้ไม่ได้ใช้ประโยชน์ เมื่อสอบถามถึงสาเหตุที่ไม่ใช้ประโยชน์เต็มที่เช่น ปลูกหอมแบ่งหรือปลูกผักอื่น ๆ นางทองอธิบายว่า ที่ดินของตนเองเป็นดินเหนียวปลูกผักไม่ได้ผลดี เคยทดลองปลูกผักต่าง ๆ แล้วบางปีถือว่าขาดทุนจึงไม่ปลูกมาก ส่วนการเพาะปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) ที่ผ่านมานางทองได้ขอใช้พื้นที่ของญาติพี่น้อง ที่อยู่ติดกันสลับกับปลูกในพื้นที่ของตนเอง โดยให้เหตุผลว่า หอมแบ่งปลูกพื้นที่ซ้ำหรือที่เดิมติดต่อกันไม่ดี เพราะปุ๋ยหรือสารเคมีที่สะสมในดินจะทำให้ต้นหอมเจริญเติบโตไม่เต็มที่

ในรอบปีการผลิตที่ผ่านมา นางทอง ทำการเพาะปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) บนพื้นที่ทั้งหมด 2 ไร่ โดยขอใช้พื้นที่ของญาติพี่น้อง ที่อยู่ติดกันแบบไม่มีค่าเช่า และใช้แรงงานของคนในครอบครัวเป็นหลัก กระบวนการผลิตนั้นเริ่มตั้งแต่เดือนธันวาคมหลังเก็บเกี่ยวข้าวแล้ว จึงไถกลบหน้าดินและบ้นดินให้ละเอียดทิ้งไว้ประมาณ 7 วัน เมื่อดินแห้งจึงยกร่องแปลงเตรียมดินสำหรับปลูก เมื่อเตรียมแปลงเสร็จแล้วนำหอม (หัวแห้ง) ที่ตัดหัวแล้วลงปลูก ไร่ปุ๋ยอินทรีย์ประมาณ 1-2 กระสอบ และใส่ปุ๋ยเคมีสูตร 15 ประมาณ 3 กระสอบ ปุ๋ยสูตร 13 - 13 - 21 ทั้งหมด 3 กระสอบ และใช้สารบำรุงยี่ห้อแอมเวย์เช่นเดียวกันทุกปี รวมใช้

เงินลงทุน (ปัจจัยการผลิต) ประมาณ 20,000 บาท จำนวนนี้ไม่นับรวมค่าแรงของสมาชิกในครัวเรือน ซึ่งในช่วงเริ่มต้นฤดูทำการเพาะปลูกนี้ นางทองจะไม่สามารถทราบแน่ชัดว่าเมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวแล้วจะสามารถขายผลผลิตได้ในราคาระดับไร้อย่างไร หรือไม่สามารถกำหนดราคาของสินค้าได้เอง เพราะต้องอ้างอิงกับราคาซื้อขายผลผลิตในตลาดกลาง ซึ่งแต่ละช่วงราคาของสินค้าจะไม่เท่ากัน สำหรับนางทองและสามี แม้ไม่ทราบราคาขายล่วงหน้าแต่ก็ยังตัดสินใจเพาะปลูกต้นหอม (หอมแบ่ง) เนื่องจากสามารถคาดการณ์ปริมาณผลผลิตที่ครัวเรือนสามารถผลิตได้จากการเปรียบเทียบกับรอบปีการผลิตที่ผ่านมา และ “มีตลาดรับซื้อผลผลิตที่แน่นอน” ซึ่งเหตุผลอย่างหลังนี้ เป็นเหตุผลหลักของผู้ผลิตรายย่อยอีกจำนวนหลายครัวเรือน ที่เลือกทำการเพาะปลูก ต้นหอม (หอมแบ่ง) ในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง

นอกจากการผลิตอาหาร ทั้งสำหรับการบริโภคและขายในตลาด นางทองยังเป็นแรงงานรับจ้างเกี่ยวข้าวในไร่นาของเพื่อนบ้าน โดยได้ค่าตอบแทนวันละ 250-300 บาท รวมถึงเป็นแรงงานรับจ้างปลูกถั่ว ถั่วลิสงและมันเทศ (หอมแบ่ง) ซึ่งได้ค่าตอบแทนวันละ 300 บาท โดยรวมแล้วมีรายได้จากการเป็นแรงงานรับจ้างในช่วงเดือนพฤศจิกายน-ธันวาคม รวม 3,000-4,000 บาท แสดงให้เห็นว่า การมีกิจกรรมการผลิตอาหารในภาคเกษตร ก่อให้เกิดการจ้างงานและสร้างรายได้ให้กับผู้ผลิตรายย่อย ที่ผันตัวเองจากผู้ผลิตเป็นแรงงานรับจ้างตามฤดูกาล

ภาพที่ 3.6 บริเวณแปลงปลูกหอมแบ่งของครัวเรือนนางทอง

ทุกปีนางทอง จะตกลงขายผลผลิตให้กับผู้รับซื้อ หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “เฒ่าแก่” ซึ่งเป็นคนในชุมชนเดียวกัน ที่มีอาชีพเป็นผู้จัดหาพันธุ์ต้นหอม (หอมแบ่ง) มาจำหน่ายให้กับชาวบ้าน และรับซื้อผลผลิตจากผู้ผลิตรายย่อยภายในหมู่บ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง เพื่อขนส่งไปขายยังตลาดสี่มุมเมือง จังหวัดปทุมธานี โดยในรอบปีที่ผ่านมานางทองมีรายได้จากการขายผลผลิตทั้งหมด ประมาณ 37,000 บาท เป็นกำไรหรือรายได้สุทธิ หลังจากหักค่าใช้จ่ายประมาณ 10,000 กว่าบาท ซึ่งถือได้ว่าเป็นรายได้ที่ต่ำมากเมื่อเทียบกับปีที่ผ่านๆ มา เพราะเป็นปีที่เจอกับปัญหาหนอนลงกินหัวหอม ทำให้ต้องเร่งเก็บเกี่ยวผลผลิต และเนื่องจากเป็นผักสดที่เน่าเสียง่าย การจำหน่ายทั้งหมดในคราวเดียวแบบ “เหมาสวน” ให้กับพ่อค้าคนกลาง เช่นนี้ พบว่ามีเหตุผลหลักเนื่องจากต้นหอม (หอมแบ่ง) เน่าเสียง่ายและ มีการผลิตประมาณมากหรือมีอุปทานส่วนเกินในท้องถิ่น ราคาในตลาดจะขึ้นลงรวดเร็วแตกต่างกันมากระหว่างช่วงต้นฤดูและช่วงกลาง

ฤดู นอกจากนั้นหอมแบ่งถือได้ว่าเป็นผลผลิตสำหรับปรุงรสอาหาร ไม่ใช่ส่วนประกอบหลัก ทำให้การบริโภคมีปริมาณน้อย และกระจายอยู่ในพื้นที่กว้างขวาง เงื่อนไขเหล่านี้ ทำให้ผู้ผลิต จำเป็นต้องพึ่งพาค้าคนกลางที่สามารถรวบรวมผลผลิตได้มาก มีระบบโลจิสติกส์ และการกระจายสินค้าไปยังผู้บริโภคที่มีประสิทธิภาพ

กรณีนายไพร (นามสมมติ) “เผ่าแก่รายใหญ่” หนึ่งในผู้รวบรวมผลผลิตทางการเกษตรรวมถึงต้นหอม (หอมแบ่ง) ในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง ปัจจุบันครอบครัวของนายไพรมีบ้านหลังใหญ่ที่ดูทันสมัยอยู่ในตำบลบ้านกลาง จากการสัมภาษณ์ทราบว่าบ้านหลังนี้มีเพียงนายไพรและญาติที่มาช่วยขั้บรถบรรทุกขนส่งสินค้าทางการเกษตรเท่านั้นที่พักอาศัยอยู่ประจำ ส่วนภรรยาของนายไพรและลูกอีกสองคน พักอาศัยอยู่ที่ห้องชุด (คอนโดมิเนียม) ที่ครอบครัวซื้อไว้บริเวณไม่ไกลจากตลาดสี่มุมเมือง หากย้อนไปถึงการก้าวเข้ามาเป็นเผ่าแก่รายใหญ่ ที่มีบทบาทต่อผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลางนั้น นายไพรเล่าว่า เมื่อประมาณ พ.ศ. 2544 หรือเมื่อ 20 ปีที่ผ่านมาตนเองและภรรยาได้เริ่มต้นรับซื้อต้นหอม (หอมแบ่ง) จากชาวบ้านไปเร่ขายตามตลาดสดท้องถิ่นบริเวณจังหวัดใกล้เคียง การไม่มีตลาดประจำและไม่มีข้อมูลการซื้อขายในตลาดส่งผลให้บางเที่ยวขายสินค้าไม่ได้จนต้องทิ้งผักที่เน่าเสียทั้งหมด สำหรับการรับซื้อและขายส่งต้นหอม (หอมแบ่ง) นั้น นายไพรกล่าวว่าตนเองนั้นได้รับประสบการณ์จากความผิดพลาดมาแล้วนับครั้งไม่ถ้วน จนกระทั่งมีประสบการณ์การค้าขาย และที่สำคัญคือมีเครือข่ายคนรู้จักที่เป็นพ่อค้าแม่ค้าด้วยกันจำนวนมาก

การติดต่อสื่อสารระหว่างกันภายในเครือข่ายกลุ่มพ่อค้าแม่ค้าเหล่านี้ มีส่วนในการกำหนดกำไรขาดทุนของผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่นเป็นอย่างมากกล่าวคือ เมื่ออย่างเข้าสู่ฤดูการเก็บเกี่ยว ทุกวันในกลุ่มแอปพลิเคชันไลน์ (Line application) พ่อค้าแม่ค้าที่รับซื้อต้นหอม (หอมแบ่ง) จากพื้นที่ต่าง ๆ ทั่วประเทศจะแจ้งข้อมูลด้านปริมาณการเพาะปลูกและการเก็บเกี่ยวต้นหอม (หอมแบ่ง) ที่จะเดินทางมุ่งหน้าเข้าสู่ตลาดสี่มุมเมือง ข้อมูลเหล่านี้มีส่วนช่วยให้พ่อค้าเช่นนายไพรสามารถคาดการณ์ปริมาณสินค้าที่จะเข้าสู่ตลาด และราคาสินค้าในแต่ละช่วงเวลาได้ ข้อมูลเหล่านี้จะเกี่ยวเนื่องมาถึงการตัดสินใจรับซื้อผลผลิตจากผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง หรือการตัดสินใจยอมทิ้ง “เงินมัดจำสวน” ที่ได้จ่ายให้กับเจ้าของสวนไปก่อนหน้านี้ ดังที่เล่าว่า

“ช่วงเริ่มต้นและขายไปเรื่อย ๆ ไม่มีจุดหมาย เพราะยังไม่รู้ตลาด บางทีกะว่าจะไปอุบลฯ ก็หมดตั้งแต่อำเภอลำปางนงทา แต่บางทีก็ขายไม่หมด ต้องมาเทหอมทิ้งข้างทางเพราะมันเน่า... เข้าสู่เมืองแรก ๆ ขาดทุนซ้ำซากให้กับสี่มุมเมือง เราไม่รู้อะไรแต่คนในตลาดเขารู้ข้อมูล เข้า ๆ ออก ๆ สี่มุมเมืองจนรู้ว่าทั่วประเทศปลูกหอมแบ่งที่ไหนบ้าง ที่ไหนปลูกมาก ใครเป็นใครในสี่มุมเมือง ช่วงไหนหอมถูก ช่วงไหนหอมแพง ถูกแพงเพราะอะไร ก็ต้องมีข้อมูลหมด จนตอนนี้รู้ข้อมูลหมดว่าหอมโคราช ร้อยเอ็ด อุตร บ้านกลาง หอมแต่ละที่จะออกวันละกัตัน ถ้าช่วงไหนหอมแบ่งไม่มีเยอะ ราคาก็ขึ้น เราซื้อเหมาไปขายส่งต่อเราก็ได้กำไรเยอะ”

ในมุมมองของพ่อค้าคนกลาง นายไพรมองว่า เป็นเรื่องไม่ยากนักสำหรับผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง ที่จะเป็นผู้นำสินค้าที่ตนเองผลิตได้เข้าไปจำหน่ายในตลาดขายส่งสินค้าเกษตรด้วยตัวเอง ดังนั้นการจำหน่ายผลผลิตครั้งละจำนวนมากหรือขายส่งให้กับผู้รับซื้อสินค้าเจ้าประจำ จึงน่าจะเป็นทางเลือกที่ดีสำหรับอาหารภาคเกษตรที่เน่าเสียง่ายและมีการแข่งขันสูงเช่นต้นหอม (หอมแบ่ง) และเมื่อกล่าวถึง

แนวโน้มทางเศรษฐกิจของประเทศ หากพิจารณาจากการค้าขายผลผลิตทางการเกษตร ประเภทต้นหอม (หอมแบ่ง) นายไพโรกล่าวไว้ว่า ปัจจุบันตนเองและภรรยา ตลอดจนพ่อค้าแม่ค้าในตลาดสี่มุมเมืองขายสินค้าได้ในปริมาณน้อยลงและมีกำไรที่ลดลง เนื่องจากผู้บริโภคมีกำลังซื้อน้อยลง และประหยัดกันมากขึ้น ราคาสินค้าทางการเกษตรราคาคงต่ำเมื่อเทียบกับปีที่ผ่านมา นอกจากนี้ยังวิเคราะห์อีกว่า นอกจากปัจจัยทางเศรษฐกิจภายในประเทศแล้ว นโยบายทางการค้าระหว่างประเทศยังมีส่วนต่อการค้าขายผลผลิตทางการเกษตรที่ผลิตภายในประเทศอีกด้วย ดังที่กล่าวว่า

“ปีนี้ขายของได้น้อยมาก เทียบกับเมื่อก่อนถ้ามีหอม 50 ตัน แต่ก่อนขายได้ 50 บาท/กิโล ตอนนี้ขายได้ 30 บาท/กิโล เพราะคนซื้อได้น้อยลง เศรษฐกิจไม่ดี อีกอย่างพอหอมเป็นราคา คือ ถ้าราคาขายได้เกินกิโลละ 50 บาทหอมจีนก็มาทันที มาทุกปี...คิดว่าส่วนหนึ่งนโยบายยกเว้นภาษีสินค้าเกษตรกับจีนนี่แหละตัวปัญหา”

3.5 สรุป และอภิปรายผล

จากพัฒนาการในภาคเกษตรของพื้นที่ตำบลบ้านกลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม เมื่อพิจารณาบริบทด้านเศรษฐกิจสังคม พบว่าการเปลี่ยนแปลงระบบอาหารท้องถิ่น เกี่ยวข้องกับปัจจัยขับเคลื่อน (Drivers) ที่สำคัญคือ นโยบายภาครัฐ การขยายตัวของธุรกิจการเกษตร และการเติบโตของเมืองนครพนม พื้นที่ศึกษานี้เป็นกรณีตัวอย่างของระบบอาหารท้องถิ่น ที่ผู้ผลิตรายย่อยยังคงอาศัยประโยชน์โดยตรงจากคุณประโยชน์ของระบบนิเวศ (Ecosystem service) ทั้งที่ดินทำกินและแหล่งน้ำตามธรรมชาติ สำหรับการเพาะปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ และเป็นแหล่งอาหารของครัวเรือน นอกจากนี้ในกิจกรรมการผลิตอาหาร ผู้ผลิตรายย่อยยังคงอาศัยทุนมนุษย์อย่างเข้มข้น ไม่ว่าจะเป็นทักษะความชำนาญ แรงงานในครัวเรือน แรงงานรับจ้างในชุมชน ตลอดจนอาศัยการแลกเปลี่ยนภายในชุมชน โดยยังคงพบเห็นการหยิบยืม แลกเปลี่ยนอาหาร ระหว่างเครือญาติหรือเพื่อนบ้าน และการนำอาหารที่ผลิตได้มาร่วมในงานบุญประเพณีของชุมชน แสดงให้เห็นว่า “อาหาร” เป็นส่วนหนึ่งของการอยู่ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน ซึ่งไม่เพียงแต่เหตุผลทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ยังรวมถึงเหตุผลทางสังคมร่วมด้วย

ในอีกทางหนึ่งพบว่า ผู้ผลิตรายย่อยมีการผลิตอาหารเชิงพาณิชย์ เพื่อเป็นแหล่งรายได้หลัก โดยมีการพึ่งพาปัจจัยการผลิตจากธุรกิจการเกษตรและอุตสาหกรรมเกษตรอย่างเข้มข้นเช่นเดียวกัน หรืออาจกล่าวได้ว่า ระบบอาหารท้องถิ่นพื้นที่ตำบลบ้านกลางในปัจจุบัน ได้มีการเปลี่ยนแปลงโดยมุ่งหน้าเข้าสู่ระบบอาหารบริษัท (The Corporate Food Regime) ที่ธุรกิจการเกษตรและภาคอุตสาหกรรม และกลไกราคาในระบบตลาด ได้เข้ามามีบทบาทอยู่ภายในห่วงโซ่ของอาหารของผู้ผลิตรายย่อยอย่างแนบแน่น กรณีไขไก่ หากพิจารณาเฉพาะกิจกรรมการกระจายผลผลิตสู่กลุ่มผู้บริโภค ไขไก่เป็นประเภทอาหารที่มีห่วงโซ่อุปทานสั้น คือ ผู้ผลิตรายย่อยยังคงทำหน้าที่เป็นผู้ผลิตอาหารเพื่อบริโภคเองในครัวเรือนส่วนหนึ่ง ขณะที่อีกส่วนจะถูกกระจายออกไปสู่ครัวเรือนผู้บริโภคภายในบริเวณท้องถิ่น แต่เมื่อพิจารณานับตั้งแต่กิจกรรมการผลิตจะเห็นได้อย่างชัดเจนว่าไขไก่ เป็นชนิดอาหารที่ต้องอาศัยปัจจัยการผลิตหลายชนิดจากอุตสาหกรรมอาหารทั้งพันธุ์ไก่ อาหารสัตว์สำเร็จรูป วัตถุดิบทางการเกษตรที่นำมาเป็นส่วนผสมสำหรับอาหารสัตว์ รวมถึงราคาขายไขไก่ในตลาด ซึ่งล้วนแล้วแต่ถูกกำหนดราคาโดยอ้างอิงจากราคากลางของสินค้าเกษตรภายในประเทศ

ในแง่นี้จึงกล่าวได้ว่า ระบบตลาดที่เป็นบริบทแวดล้อมภายนอกนั้นมีผลต่อการผลิต และกระจายผลผลิตของผู้ผลิตไข่ไก่รายย่อยเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น ที่แม้เป็นชุมชนชนบทที่ตั้งอยู่ห่างไกลความเป็นเมืองและภาคอุตสาหกรรม ยังปรากฏภาพของการผลิต **ตันหอม (หอมแบ่ง)** เชิงพาณิชย์ เพื่อป้อนเข้าสู่ตลาดขายส่งสินค้าเกษตรระดับประเทศ เช่น ตลาดสี่มุมเมือง ตลาดไทย ก่อนจะถูกล้อมพ่อค้ามารับซื้อไปจำหน่ายต่อยังตลาดขายส่งสินค้าเกษตรตามภูมิภาคต่าง ๆ และถูกส่งต่อไปยังตลาดสดท้องถิ่นเพื่อขายปลีกให้กับผู้บริโภค ซึ่งได้แก่ ผู้ประกอบการร้านอาหาร และผู้บริโภคระดับครัวเรือน นอกจากนี้ยังพบว่าตันหอม (หอมแบ่ง) เป็นหนึ่งในพืชอาหารที่ถูกนำเข้าเป็นวัตถุดิบในภาคอุตสาหกรรม เพื่อแปรรูปด้วยเทคโนโลยีอบแห้งด้วยลมร้อน เพื่อใช้เป็นส่วนประกอบในผลิตภัณฑ์อาหารกึ่งสำเร็จรูป ดังนั้น ตันหอม (หอมแบ่ง) จึงมีลักษณะเป็นอาหารที่มีห่วงโซ่อุปทานยาว (Long supply chain) ที่ปรากฏภาพของความเชื่อมโยงระหว่างผู้ผลิตรายย่อยและแรงงานรับจ้างในชุมชน ทูทางธรรมชาติ ความเสี่ยงจากการแพร่ระบาดของโรคและแมลงศัตรูพืช และการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศ รวมถึงระบบเศรษฐกิจภายนอกชุมชนไม่ว่าจะเป็นกลุ่มพ่อค้าคนกลาง ธุรกิจการเกษตร และกลไกราคาในระบบตลาด ซึ่งล้วนมีผลต่อการยังชีพของผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้นเป็นอย่างมาก

กรณีระบบอาหารท้องถิ่นในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้นดังที่กล่าวมานี้ ชี้ให้เห็นว่าระบบอาหารท้องถิ่น ไม่ได้ถูกขับเคลื่อนโดยผู้ผลิตรายย่อยเพียงเท่านั้น แต่ยังรวมถึงระบบนิเวศทางธรรมชาติ ระบบสังคม และหน่วยย่อยทางเศรษฐกิจอื่น ๆ Actors เหล่านี้มีส่วนร่วมกันพยุ่งให้ระบบอาหารท้องถิ่น ยังคงสามารถดำเนินกิจกรรมได้ โดยไม่สูญหายไปจากระบบเศรษฐกิจแบบตลาด

เอกสารอ้างอิง

- กรมปศุสัตว์. (2561). **ข้อมูลจำนวนปศุสัตว์ในประเทศไทยปี 2561**. กรุงเทพฯ: ศูนย์เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร.
- กรมประมง. (2559). **สถิติผลผลิตการเลี้ยงสัตว์น้ำประจำปี 2557**. กรุงเทพฯ: กลุ่มวิจัยและวิเคราะห์สถิติการประมง.
- กรมพัฒนาที่ดิน. (2563). **ระบบนำเสนอแผนที่ชุดดิน(Soil Series) มาตรฐานส่วน 1:25,000**. ค้นเมื่อ 10 ตุลาคม 2564, จาก <http://www.ais.ldd.go.th/lddeis/SoilView.aspx>
- กรมส่งเสริมการเกษตร. (2562). **ตันหอม หอมแบ่ง ปี 2559-2561**. ค้นเมื่อ 5 มกราคม 2563, จาก <https://www.production.doae.go.th/site/login>
- นิลวดี พรหมพักพิง และคณะ. (2563). **ผู้หญิง ชาติพันธุ์ ผู้ค้ารายย่อยในตลาดจังหวัดนครพนม**. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมวิทยาศาสตร์ วิจัยและนวัตกรรม.
- พอพันธ์ อูยานนท์. (2560). **เศรษฐกิจอีสาน: พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลง**. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มุกดา สุวรรณศรี. (2566). **การดำรงชีพของผู้ผลิตรายย่อย ภายใต้การเปลี่ยนแปลงระบบอาหารท้องถิ่น ในตำบลบ้านกลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม**. ขอนแก่น: ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น: บัณฑิตวิทยาลัย.

- วีระ วิจิตรกุล. (2558). ประวัติและวิวัฒนาการเลี้ยงไก่ไข่ของไทย. วารสารสัตวบาล, 14(152), 29-36.
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2564). **ภาวะเศรษฐกิจการเกษตรปี 2564 และแนวโน้มปี 2565**. กรุงเทพฯ: กองนโยบายและแผนพัฒนาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2562). **สถิติการเกษตรของประเทศไทย ปี 2561**. กรุงเทพฯ: กองนโยบายและแผนพัฒนาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัดนครพนม. (2565). รายงานวิเคราะห์สภาวะเศรษฐกิจอุตสาหกรรมจังหวัดนครพนม. [เอกสารอิเล็กทรอนิกส์].
- สุวิทย์ ธีรศาศวัต. (2546). **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน 2488-2544**. ขอนแก่น: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- องค์การบริหารส่วนตำบลบ้านกลาง. (2560). **แผนพัฒนาท้องถิ่นปี 2561-2564**. [ม.ป.ท.]: งานนโยบายและแผน สำนักงานปลัด.
- อานันท์ กาญจนพันธ์. (2554). รายงานการสังเคราะห์งานวิจัยเศรษฐกิจชนบทภาคอีสาน เรื่อง **ชนบทอีสานปรับโครงสร้าง ชาวบ้านปรับอะไร?**. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- Ijeomah, C., Amuda, O., Babatunde, B., and Abutu, P. (2020). Evaluation of Genetic Diversity of Spring Onions (*Allium fistulosum*) Based on DNA Markers. **Journal of Experimental Agriculture International**, 42(3), 23-33.
- Kayat, F., Mohammed, A., and Ibrahim, M.A. (2021). Spring Onion (*Allium fistulosum* L.) Breeding Strategies. **Advances in Plant Breeding Strategies: Vegetable Crops**, 5(2), 135–182.
- McMichael, P. (2013). **Food Regimes and Agrarian Questions (Agrarian Change And Peasant Studies)**. Canada: Fernwood Books.
- Suranarakul, j., Suranarakul, T., and Srikote, P., (2016). A study of the marketing channels of Ban Klang's layer chicken Feeders' cooperative in Nakorn Phanom province. **Nakorn Phanom University journal**, 6(1), 7-15.

บทที่ 4

ระบบอาหารท้องถิ่น และความอยู่ดีมีสุข

4.1 คำนำ

โครงการวิจัยฯ มองว่า ระบบอาหารท้องถิ่นที่พึงประสงค์ควรจะสามารถตอบสนองหรือมีส่วนให้ผู้ผลิตรายย่อยภายในระบบเกิดความอยู่ดีมีสุข การมองเช่นนี้ประยุกต์มาจากแนวคิดการดำรงชีพ ของ DFID (2000) ที่มักจะนิยามผลลัพธ์สุดท้ายของการดำรงชีพว่าเป็น “ความอยู่ดีมีสุข” ซึ่งสอดคล้องกับกรอบคิดที่แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างการใช้ทรัพยากร ผลกระทบสิ่งแวดล้อม และกิจกรรมของระบบอาหาร ของ UNEP (2016) ที่ชี้ให้เห็นว่า การดำรงชีพของผู้ผลิตรายย่อยไม่ว่าจะเป็น การเข้าถึงและใช้สินทรัพย์ทุน สำหรับการดำเนินกิจกรรมในระบบ ตั้งแต่การผลิตไปจนถึงการบริโภคอาหาร สุดท้ายแล้วย่อมก่อให้เกิดผลลัพธ์ต่อผู้ผลิตรายย่อยที่ดำเนินการอยู่ภายในระบบ

ในบทนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอผลการศึกษาความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่น โดยประยุกต์ใช้กรอบตัวชี้วัดเป้าหมายในชีวิต (Life goals) ที่พัฒนาขึ้นโดยกลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุขและการพัฒนาอย่างยั่งยืน (WeSD) คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์มหาวิทยาลัยขอนแก่น ในการประเมินความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่น เนื่องจากเป็นตัวชี้วัดที่สอดคล้องกับหน่วยการวิเคราะห์และบริบทของพื้นที่ศึกษา ในการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม โครงการวิจัยฯ ได้ทำการสร้างเครื่องมือสำหรับการวิจัยเชิงปริมาณ และทำการเก็บรวบรวมข้อมูลจากตัวแทนครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อย รวมทั้งสิ้น 596 คน ประกอบด้วยตัวแทนครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อย ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม กรณีตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น จำนวน 325 คน และในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น กรณีตำบลบ้านกลาง อำเภอมือจาว จังหวัดนครพนม จำนวน 271 คน วิเคราะห์ข้อมูลเพื่ออธิบายคุณลักษณะของกลุ่มตัวอย่างโดยใช้ สถิติพรรณนา ได้แก่ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย และวิเคราะห์ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย โดยการวิเคราะห์สมประสิทธิ์การถดถอยพหุคูณ (Multiple Regression Analysis: MRA) โครงสร้างเนื้อหาในบทนี้ประกอบด้วย 4 ส่วน อันได้แก่ ข้อมูลทั่วไปของครัวเรือน การดำเนินกิจกรรมภายในระบบอาหารท้องถิ่น เป้าหมายชีวิตของครัวเรือน และปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข ดังรายละเอียดต่อไปนี้

4.2 ข้อมูลทั่วไปของครัวเรือน

ในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม กรณีตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น จากการวิเคราะห์พบว่า ผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่ เป็นเพศชาย คิดเป็นร้อยละ 68.9 ส่วนใหญ่มีอายุ 61 ปีขึ้นไป รองลงมาคือ มีอายุระหว่าง 36-60 ปีขึ้นไป คิดเป็นร้อยละ 53.6 และ 45.8 ตามลำดับ โดยพบว่าส่วนใหญ่จบการศึกษาระดับประถมศึกษา รองลงมาคือชั้นมัธยมศึกษา คิดเป็นร้อยละ 83.7 และ 12.6 ตามลำดับ

ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น กรณีตำบลบ้านกลาง อำเภอเมืองจังหวัดนครพนม จากการวิเคราะห์พบว่า ผู้ผลิตรายย่อยซึ่งเป็นผู้ตอบแบบสอบถามส่วนใหญ่ เป็นเพศหญิง คิดเป็นร้อยละ 63.8 ส่วนใหญ่มีอายุระหว่าง 36-60 ปี รองลงมาคือ มีอายุ 61 ปีขึ้นไป คิดเป็นร้อยละ 65.7 และ 29.9 ตามลำดับ โดยพบว่าส่วนใหญ่จบการศึกษาระดับประถมศึกษา รองลงมาคือชั้นมัธยมศึกษา คิดเป็นร้อยละ 65.3 และ 24.7 ตามลำดับ (ดังตารางที่ 4.1)

ตารางที่ 4.1 ร้อยละของผู้ผลิตรายย่อยจำแนกตามข้อมูลทั่วไป

ข้อมูลทั่วไปของผู้ผลิตรายย่อย	พื้นที่จังหวัดขอนแก่น (n=325)	พื้นที่จังหวัดนครพนม (n=271)
	ร้อยละ	ร้อยละ
เพศ		
ชาย	68.9	36.2
หญิง	31.1	63.8
รวม	100	100
อายุ		
น้อยกว่า 35 ปี	0.6	4.4
36-60 ปี	45.8	65.7
61 ปีขึ้นไป	53.6	29.9
รวม	100	100
	Mean= 61.4	Mean= 54.7
ระดับการศึกษา		
ประถมศึกษา	83.7	65.3
มัธยมศึกษา	12.6	24.7
ปวช/ปวส	0.9	4.4
ปริญญาตรี	2.2	4.1
อื่นๆ	0.6	1.5
รวม	100	100

ผลการวิเคราะห์สินทรัพย์ทุนของครัวเรือนในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม กรณีตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่นพบว่า ครัวเรือนมากกว่าครึ่งหนึ่งมีแรงงานในภาคเกษตรของครัวเรือน 1-2 คน (ร้อยละ 73.5) ทั้งนี้กว่า 4 ใน 5 มีสุขภาพดี คือไม่มีแรงงานที่มีภาวะเจ็บป่วยในครัวเรือน ครัวเรือนส่วนใหญ่ใช้ที่ดินในการผลิตอาหาร 9.1 ไร่ขึ้นไป รองลงมาคือ 6.1-9.0 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 66.9 และ 12.9 ตามลำดับ ที่ดินที่ใช้ในการผลิตอาหาร มีโฉนดและเป็นของตนเอง คิดเป็นร้อยละ 75.1 ครัวเรือนส่วนใหญ่ใช้น้ำจากบ่อน้ำ/สระน้ำสาธารณะสำหรับการผลิตในภาคเกษตร รองลงมาคือใช้น้ำฝน คิดเป็นร้อยละ 49.2 และ 39.1 ตามลำดับ ด้านการลงทุนเพื่อการผลิตในภาคเกษตรต่อปี ครัวเรือนส่วนใหญ่ใช้เงินลงทุนไม่เกิน 15,000

บาท รองลงมาคือ 15,001-35,000 บาท คิดเป็นร้อยละ 30.2 และ 29.5 ตามลำดับ โดยพบว่าครัวเรือนใช้เงินลงทุน 55,001 บาทขึ้นไปมากถึงร้อยละ 22.5 ส่วนด้านภาวะหนี้สินพบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่ ร้อยละ 77.5 มีหนี้สิน

ด้านทุนทางกายภาพ คือ จำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการผลิต (นับรวมจำนวนรายการทั้งหมดที่ครัวเรือนมี ได้แก่ รถไถนาเดินตาม เครื่องตัดหญ้า รถแทรกเตอร์ เครื่องผสมอาหารสัตว์ รถเกี่ยวข้าว เครื่องพ่นสารเคมี รถสีข้าว เครื่องสีข้าว/โรงสี เครื่องสูบน้ำ/ปั๊มน้ำ เครื่องปั่นไฟ และอื่น ๆ) พบว่า ร้อยละ 60.3 ของครัวเรือน มีเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการผลิต จำนวน 1-3 ชิ้น รองลงมาคือมีจำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการผลิต ตั้งแต่ 4 ชิ้นขึ้นไป คิดเป็นร้อยละ 27.1 ในส่วนของจำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการกระจายผลผลิต (นับรวมจำนวนรายการทั้งหมดที่ครัวเรือนมี ได้แก่ รถยนต์บรรทุก รถซาเล้ง รถจักรยานยนต์ และอื่น ๆ) พบว่า ผู้ผลิตรายย่อย มากกว่าครึ่งหนึ่งมีจำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการกระจายผลผลิต 1 ชิ้นรองลงมาคือมีตั้งแต่ 2 ชิ้นขึ้นไป คิดเป็นร้อยละ 54.2 และ 40.9 ตามลำดับ ขณะที่ด้านทุนทางสังคมผลการวิเคราะห์พบว่า ผู้ผลิตรายย่อยมีส่วนร่วมในงานบุญประเพณีในชุมชนในระดับปานกลางและระดับต่ำ คิดเป็นร้อยละ 53.2 และ 31.7 ตามลำดับ

ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น กรณีตำบลบ้านกลาง อำเภอเมืองจังหวัดนครพนม จากการวิเคราะห์พบว่า ครัวเรือนมากกว่าครึ่งหนึ่งมีแรงงานในภาคเกษตรของครัวเรือน 1-2 คน (ร้อยละ 76.0) ทั้งนี้กว่า 4 ใน 5 ของครัวเรือนมีสุขภาพดี คือไม่มีแรงงานที่มีภาวะเจ็บป่วยในครัวเรือน ส่วนใหญ่มีที่ดินที่ใช้ในการผลิตอาหาร 3.1-6.0 ไร่ รองลงมาคือ ไม่เกิน 3.0 ไร่ คิดเป็นร้อยละ 47.3 และ 21.4 ตามลำดับ ในส่วนของลักษณะการถือครองที่ดิน พบว่าครัวเรือนส่วนใหญ่ถือครองที่ดินของตนเองในรูปแบบโฉนด คิดเป็นร้อยละ 90.8 และส่วนใหญ่ใช้น้ำฝนในการเกษตร คิดเป็นร้อยละ 85.6 ด้านการลงทุนเพื่อการผลิตในภาคเกษตรพบว่าครัวเรือนกว่า 2 ใน 3 ใช้เงินลงทุนในการผลิตภาคเกษตร/ปี 15,001-35,000 บาท และไม่เกิน 15,000 บาท คิดเป็นร้อยละ 37.3 และ 33.2 ตามลำดับ มีเพียงร้อยละ 12.2 ที่ใช้เงินลงทุนในการผลิตภาคเกษตร/ปี 35,001-55,000 บาท ส่วนด้านภาวะหนี้สินพบว่า ร้อยละ 58.7 ของครัวเรือนตอบว่าไม่มีหนี้สิน ด้านทุนทางกายภาพโดยพิจารณาจากจำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการผลิต (นับรวมจำนวนรายการทั้งหมดที่ครัวเรือนมี ได้แก่ รถไถนาเดินตาม เครื่องตัดหญ้า รถแทรกเตอร์ เครื่องผสมอาหารสัตว์ รถเกี่ยวข้าว เครื่องพ่นสารเคมี รถสีข้าว เครื่องสีข้าว/โรงสี เครื่องสูบน้ำ/ปั๊มน้ำ เครื่องปั่นไฟ และอื่น ๆ) พบว่า ร้อยละ 40.6 ของครัวเรือน มีเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการผลิต จำนวน 1-3 ชิ้น รองลงมาคือมีจำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการผลิต ตั้งแต่ 4 ชิ้นขึ้นไป คิดเป็นร้อยละ 36.5 ในส่วนของจำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการกระจายผลผลิต (นับรวมจำนวนรายการทั้งหมดที่ครัวเรือนมี ได้แก่ รถยนต์บรรทุก รถซาเล้ง รถจักรยานยนต์ และอื่น ๆ) พบว่า ผู้ผลิตรายย่อยมากกว่าครึ่งหนึ่งไม่มีจำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการกระจายผลผลิต คิดเป็นร้อยละ 58.7 ขณะที่ด้านทุนทางสังคมผลการวิเคราะห์พบว่า ผู้ผลิตรายย่อยมีส่วนร่วมในงานบุญประเพณีในชุมชนในระดับปานกลางและระดับสูง คิดเป็นร้อยละ 44.6 และ 36.9 ตามลำดับ (ดังตารางที่ 4.2)

ตารางที่ 4.2 ร้อยละของผู้ผลิตรายย่อย จำแนกตามปัจจัยทุนในการดำรงชีพในระบบอาหารท้องถิ่น

ทุนในการดำรงชีพในระบบอาหารท้องถิ่น	พื้นที่จังหวัดขอนแก่น (n=325)	พื้นที่จังหวัดนครพนม (n=271)
	ร้อยละ	ร้อยละ
1.จำนวนแรงงานในภาคเกษตรของครัวเรือน		
1-2 คน	73.5	76.0
ตั้งแต่ 3 คนขึ้นไป	26.5	24.0
รวม	100	100.0
	Mean=2.2	Mean=2.0
2.จำนวนแรงงานในภาคเกษตรที่มีภาวะเจ็บป่วย		
ไม่มี	88.9	82.7
1-2 คน	11.1	17.3
รวม	100	100.0
	Mean=0.1	Mean=0.2
3.ขนาดพื้นที่ที่ใช้ในการผลิต		
ไม่เกิน 3.0 ไร่	7.9	21.4
3.1-6.0 ไร่	12.3	47.3
6.1-9.0 ไร่	12.9	13.7
ตั้งแต่ 9.1 ไร่ขึ้นไป	66.9	17.7
รวม	100	100.0
	Mean=18.7	Mean=6.1
4.ลักษณะการถือครองที่ดิน		
ของตนเอง: โฉนด	75.1	90.8
ของตนเอง: นส3	6.5	0.4
ของตนเอง: สปก	6.2	4.8
ของตนเอง: อื่นๆ	4.9	0.7
เช่า: นายทุน	0.9	0.4
เช่า: เครือญาติ	1.5	1.8
ที่ดินสาธารณะ	4.9	0
รวม	100	100.0
5.แหล่งน้ำที่ใช้ในการผลิตเป็นหลัก		
น้ำฝน	39.1	85.6
บ่อน้ำ/สระน้ำตัวเอง	11.7	6.3
บ่อน้ำ/สระน้ำสาธารณะ	49.2	5.2

ทุนในการดำรงชีพในระบบอาหาร ท้องถิ่น	พื้นที่จังหวัดขอนแก่น (n=325)	พื้นที่จังหวัดนครพนม (n=271)
	ร้อยละ	ร้อยละ
แม่น้ำโขง	0	1.5
แหล่งอื่นๆ	0	1.5
รวม	100	100.0
6.จำนวนเงินลงทุนในการผลิตภาคเกษตร/ปี		
ไม่เกิน 15,000 บาท	30.2	33.2
15,001-35,000 บาท	29.5	37.3
35,001-55,000 บาท	17.8	12.2
ตั้งแต่ 55,001 บาทขึ้นไป	22.5	17.3
รวม	100	100.0
	Mean=116,678.9	Mean=48,698.3
7. ภาวะหนี้สิน		
ไม่มีหนี้สิน	22.5	58.7
มีหนี้สิน	77.5	41.3
รวม	100	100
8. จำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการผลิต		
ไม่มี	12.6	22.9
มี 1-3 ชิ้น	60.3	40.6
มีตั้งแต่ 4 ชิ้นขึ้นไป	27.1	36.5
รวม	100	100.0
	Mean=2.7	Mean=2.7
9. จำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการกระจายผลผลิต		
ไม่มี	4.9	58.7
มี 1 ชิ้น	54.2	3.7
มีตั้งแต่ 2 ชิ้นขึ้นไป	40.9	37.6
รวม	100	100.0
	Mean=2.4	Mean=0.9
10. การมีส่วนร่วมในงานบุญประเพณีในชุมชน		
ระดับต่ำ (ไม่เกิน 6 คะแนน)	31.7	18.5
ระดับปานกลาง (7-9 คะแนน)	53.2	44.6
ระดับสูง (ตั้งแต่ 10 คะแนนขึ้นไป)	15.1	36.9
รวม	100	100.0

ทุนในการดำรงชีพในระบบอาหาร ท้องถิ่น	พื้นที่จังหวัดขอนแก่น (n=325)	พื้นที่จังหวัดนครพนม (n=271)
	ร้อยละ	ร้อยละ
	Mean=5.7	Mean=8.5

4.3 การดำเนินกิจกรรมภายในระบบอาหารท้องถิ่น

การศึกษาการดำเนินกิจกรรมของครัวเรือน สามารถแบ่งออกได้เป็น 3 ด้าน ได้แก่ กิจกรรมการผลิตอาหาร การกระจายอาหาร และการบริโภคอาหาร ผลการศึกษามีดังนี้

ในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม กรณีตำบลสะอาด อำเภอโนนสะอาด จังหวัดขอนแก่น จากการวิเคราะห์พบว่า ในแต่ละปีครัวเรือนส่วนใหญ่ทำการผลิตอาหารจำนวน 2-3 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 50.5 และพบว่าครัวเรือนกว่าร้อยละ 27.7 ที่ทำการผลิตอาหารตั้งแต่ 4 ชนิดขึ้นไป โดยเกือบทั้งหมดหรือ ร้อยละ 91.1 มีการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรในทุกรอบการผลิต ในแต่ละปีครัวเรือนส่วนใหญ่มีรายได้จากในภาคเกษตร (ต่อปี) 20,001-40,000 บาท รองลงมาคือตั้งแต่ 100,001 บาทขึ้นไป คิดเป็นร้อยละ 28.9 และ 28.3 ตามลำดับ ด้านช่องทางการกระจายผลผลิต พบว่าผลผลิตจากภาคเกษตรจำหน่ายโดยวิธีการขายปลีกด้วยตนเองในตลาดท้องถิ่น และขายให้กับผู้รับซื้อประจำในสัดส่วนใกล้เคียงกัน คิดเป็นร้อยละ 42.2 และ 40.3 ตามลำดับ และพบว่าครัวเรือนส่วนใหญ่ ร้อยละ 40.1 มีรายได้จากนอกภาคเกษตร (ต่อปี) ตั้งแต่ 200,001 บาทขึ้นไป ในด้านการบริโภคอาหาร พบว่าครัวเรือนส่วนใหญ่กว่าร้อยละ 86.8 มีข้าวพอกินตลอดทั้งปี ส่วนใหญ่มีค่าใช้จ่ายด้านอาหาร (ต่อเดือน) 2,001-4,000 บาท รองลงมาคือ 4,001-6,000 บาท คิดเป็นร้อยละ 36.6 และ 20.6 ตามลำดับ ด้านทัศนคติต่ออาหารในท้องถิ่นผลการวิเคราะห์พบว่า ผู้ผลิตรายย่อยส่วนใหญ่มีทัศนคติต่ออาหารในท้องถิ่นในทางบวก โดยมีค่าเฉลี่ยจากการประเมินทัศนคติในระดับสูง รองลงมาคือระดับปานกลาง คิดเป็นร้อยละ 51.7 และ 41.2 ตามลำดับ ส่วนด้านการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนเกี่ยวกับอาหารพบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่มีการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนเกี่ยวกับอาหารในระดับปานกลาง รองลงมาคือระดับต่ำ คิดเป็นร้อยละ 53.8 และ 34.4 ตามลำดับ

ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น กรณีตำบลบ้านกลาง อำเภอเมืองจังหวัดนครพนม จากการวิเคราะห์พบว่า ในแต่ละปีครัวเรือนส่วนใหญ่ทำการผลิตอาหารจำนวน 2-3 ชนิด คิดเป็นร้อยละ 63.9 และพบว่าครัวเรือนกว่าร้อยละ 14.9 ที่ทำการผลิตอาหารตั้งแต่ 4 ชนิดขึ้นไป โดยเกือบทั้งหมดหรือ ร้อยละ 90.8 มีการเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรในทุกรอบการผลิต ในแต่ละปีครัวเรือนส่วนใหญ่มีรายได้จากการจำหน่ายผลผลิต (ต่อปี) ไม่เกิน 20,000 บาท รองลงมาคือ 20,001-40,000 บาท คิดเป็นร้อยละ 50.9 และ 16.2 ตามลำดับ โดยพบว่ามากกว่าครึ่งหนึ่งขายผลผลิตให้กับผู้รับซื้อประจำ คิดเป็นร้อยละ 54.6 และพบว่าครัวเรือนส่วนใหญ่มีรายได้จากในภาคเกษตร (ต่อปี) ไม่เกิน 50,000 บาท และรองลงมาคือ 50,001-100,000 บาท คิดเป็นร้อยละ 27.7 และ 24.4 ตามลำดับ ในด้านการบริโภคอาหาร พบว่าผู้ผลิตรายย่อยส่วนใหญ่กว่าร้อยละ 96.7 มีข้าวพอกินตลอดทั้งปี ส่วนใหญ่มีค่าใช้จ่ายด้านอาหาร (ต่อเดือน) 2,001-4,000 บาท รองลงมาคือ 4,001-6,000 บาท คิดเป็นร้อยละ 34.3 และ 28.8 ตามลำดับ ด้านทัศนคติต่ออาหารในท้องถิ่นผลการวิเคราะห์พบว่า ครัวเรือนใหญ่มีทัศนคติต่ออาหารในท้องถิ่นในระดับปานกลาง รองลงมาคือระดับสูง (คือมีทัศนคติทางบวกต่ออาหารท้องถิ่น) คิดเป็นร้อยละ 48.7 และ 31.4

ตามลำดับ ส่วนด้านการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนเกี่ยวกับอาหารพบว่า คราวเรือนส่วนใหญ่มีการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนเกี่ยวกับอาหารในระดับสูง รองลงมาคือระดับปานกลาง คิดเป็นร้อยละ 53.5 และ 45.8 ตามลำดับ (ดังตารางที่ 4.3)

ตารางที่ 4.3 ร้อยละของผู้ผลิตรายย่อย จำแนกตามกิจกรรมการผลิต การกระจาย และบริโภคอาหาร

การดำเนินกิจกรรม	พื้นที่จังหวัดขอนแก่น (n=325)	พื้นที่จังหวัดนครพนม (n=271)
	ร้อยละ	ร้อยละ
1.จำนวนชนิดอาหารที่ผลิต		
1 ชนิด	21.8	21.2
2-3 ชนิด	50.5	63.9
ตั้งแต่ 4 ชนิดขึ้นไป	27.7	14.9
รวม	100	100.0
	Mean=2.9	Mean=2.4
2.ความเพียงพอของน้ำเพื่อทำการเกษตร		
เพียงพอต่อการอุปโภคบริโภค	91.1	90.8
เพียงพอเป็นบางรอบการผลิต	4.0	5.9
เพียงพอานๆ ครั้ง	4.9	3.3
รวม	100	100.0
3.รายได้จากในภาคเกษตร (ต่อปี)		
ไม่เกิน 20,000 บาท	10.2	50.9
20,001-40,000 บาท	28.9	16.2
40,001-60,000 บาท	16.0	8.1
60,001-100,000 บาท	16.6	8.9
ตั้งแต่ 100,001 บาทขึ้นไป	28.3	15.9
รวม	100	100.0
	Mean=234,448.0	Mean=116,154.3
4.ช่องทางการกระจายผลผลิต		
ไม่ได้จำหน่าย	0	28.8
ขายให้ผู้รับซื้อประจำ	40.3	54.6
ขายปลีกเองในตลาดท้องถิ่น	42.2	15.5
ขายภายใต้ระบบตกลงซื้อขายล่วงหน้า	17.5	0.7
ขายในช่องทางอื่น ๆ	0	0.4

การดำเนินกิจกรรม	พื้นที่จังหวัดขอนแก่น (n=325)	พื้นที่จังหวัดนครพนม (n=271)
	ร้อยละ	ร้อยละ
รวม	100	100.0
5.รายได้จากนอกภาคเกษตร (ต่อปี)		
ไม่เกิน 50,000 บาท	10.5	27.7
50,001-100,000 บาท	21.5	24.4
100,001-150,000 บาท	13.0	14.4
150,001-200,000 บาท	14.0	8.1
ตั้งแต่ 200,001 บาทขึ้นไป	41.0	25.5
รวม	100	100.0
	Mean=168,353.1	Mean=101,622.0
6.การมีข้าวบริโภคเพียงพอ		
พอกินตลอดทั้งปี	86.8	96.7
ไม่พอกินตลอดทั้งปี	13.2	3.3
รวม	100	100.0
7.ค่าใช้จ่ายด้านอาหาร (ต่อเดือน)		
ไม่เกิน 2,000 บาท	20.3	18.5
2,001-4,000 บาท	36.6	34.3
4,001-6,000 บาท	20.6	28.8
6,001-8,000 บาท	11.4	4.1
ตั้งแต่ 8,001 บาทขึ้นไป	11.1	14.4
รวม	100	100.0
	Mean=4,982.3	Mean=4,972.7
8.ทัศนคติต่ออาหารในท้องถิ่น		
ระดับต่ำ (ไม่เกิน 17 คะแนน)	7.1	19.9
ระดับปานกลาง (18-23 คะแนน)	41.2	48.7
ระดับสูง (ตั้งแต่ 24 คะแนนขึ้นไป)	51.7	31.4
รวม	100	100.0
	Mean=20.9	Mean=21.2
9. การแลกเปลี่ยนในชุมชน		
ระดับต่ำ (ไม่เกิน 14 คะแนน)	34.4	0.7
ระดับปานกลาง (15-19 คะแนน)	53.8	45.8
ระดับสูง (ตั้งแต่ 20 คะแนนขึ้นไป)	11.8	53.5

การดำเนินกิจกรรม	พื้นที่จังหวัดขอนแก่น (n=325)	พื้นที่จังหวัดนครพนม (n=271)
	ร้อยละ	ร้อยละ
รวม	100	100.0
	Mean=16.9	Mean=18.7

ผลจากการศึกษาการดำเนินกิจกรรมภายในระบบอาหารท้องถิ่น เห็นได้ว่าการผลิตอาหารภาคเกษตรของครัวเรือนนั้น บริบทของพื้นที่และชนิดอาหารที่ผู้ผลิตรายย่อยทำการผลิต มีส่วนสำคัญต่อการกำหนดกิจกรรมการผลิตและกระจายผลผลิต โดยชี้ให้เห็นว่าบริบทของพื้นที่มีความสัมพันธ์กับภาคอุตสาหกรรมและความเป็นเมืองที่แตกต่างกัน มีส่วนสำคัญต่อการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ทรัพยากรของครัวเรือน โดยเฉพาะการขยายพื้นที่ทำกินสำหรับทำการผลิตในภาคเกษตร เพื่อมุ่งหน้าสู่การผลิตอาหารเชิงพาณิชย์ ช่องทางการกระจายผลผลิตสู่ตลาด และมีทัศนคติความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างผู้คนภายในระบบที่ต่างกันออกไป

4.4 เป้าหมายชีวิตของครัวเรือน

ตัวชี้วัดเป้าหมายชีวิตหรือ life goals ที่ใช้ในการศึกษารั้งนี้ พัฒนาขึ้นมาโดยกลุ่มวิจัยความอยู่ดีมีสุขและการพัฒนาอย่างยั่งยืน ซึ่งมี 36 ตัวชี้วัดย่อย การประเมินโดยผู้ตอบแบบสอบถาม แบ่งออกเป็นสองด้าน คือ ความสำคัญของตัวชี้วัดย่อยนั้น ๆ ต่อตัวเขา (ผู้ประเมิน) และครัวเรือนของเขา และการบรรลุถึงเป้าหมายชีวิตนั้น ๆ หลังจากนั้น จะวิเคราะห์ข้อมูลเพื่อตอบคำถามว่า ระบบอาหารท้องถิ่น ส่งผลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนอย่างไรบ้าง

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลเป้าหมายชีวิตรายตัวชี้วัด ของครัวเรือนตำบลสะอาด อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น และของตำบลบ้านกลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม ปรากฏดังแผนภูมิที่นำเสนอไว้ในตารางข้างล่างนี้

ตารางที่ 4.4 ความถี่ของระดับการประเมิน (ร้อยละ) ความสำคัญของเป้าหมาย และระดับการบรรลุเป้าหมายครัวเรือนตำบลสะอาด (n=325)

ตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข	ระดับความสำคัญ				ระดับ		
	ของเป้าหมาย				การบรรลุเป้าหมาย		
	ไม่สำคัญ	สำคัญบ้าง	สำคัญมาก	สำคัญมากที่สุด	ยังไม่บรรลุ	กำลังจะบรรลุ	บรรลุแล้ว
1.การมีบ้านกว้างใหญ่	17.8	16.9	20.9	44.3	15.7	12.0	72.3
2.การพอใจในสิ่งที่ตนเองมีอยู่	1.5	0.3	16.6	81.5	7.1	5.8	87.1
3.ความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว	0.9	0.6	16.6	81.8	5.2	4.0	90.8 ³
4.ชุมชนได้รับการพัฒนา	0.9	0.6	23.7	74.8	10.2	28.9	60.9
5.มีความประพฤติดี	0.3	1.2	17.5	80.9	2.2	7.4	90.5
6.สามารถเข้าถึงบริการสุขภาพ	0.9	0.6	13.8	84.6	3.4	14.5	82.2
7.มีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนบ้านในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง	0.9	0.9	22.8	75.4	4.9	6.8	88.3
8.การใฝ่ศึกษาหาความรู้ให้ตัวเอง	0.3	3.4	23.1	73.2	9.5	15.1	75.4
9.มีอาหารรับประทานทุกวัน	0.3	0	8.3	91.4 ¹	2.2	4.3	93.5 ¹
10.มีความเมตตากรุณาต่อผู้อื่น	1	0	13.2	86.5 ³	2.5	6.5	91.1 ²
11.การไม่มีหนี้สิน	0.6	5.2	12.3	81.8	47.1	16.9	36.0
12.เป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัวที่ดี	0.3	1.2	15.7	82.8	9.5	9.5	80.9
13.มีเครื่องใช้ในครัวเรือนที่จำเป็น	1.5	3.4	28.0	67.1	7.1	9.5	83.4
14.การเข้าร่วมงานและกิจกรรมในชุมชน	0.6	5.2	27.4	66.8	4.0	11.1	84.9
15.การมีความเลื่อมใสศรัทธาในศาสนา และการปฏิบัติศาสนกิจ	0.9	3.7	28.3	67.1	4.3	8.6	87.1
16.การเข้าร่วมกิจกรรมของเพื่อนบ้าน	1.5	5.2	30.2	63.1	8.3	8.6	83.1
17.การมีเพื่อน	1.5	2.5	24.6	71.4	4.6	6.2	89.2
18.การแบ่งปันความรู้แก่ผู้อื่น	0.9	5.2	22.2	71.1	4.3	9.8	85.8
19.มีงานทำแล้วได้เงิน	0.9	1.2	15.7	82.2	7.1	14.2	78.8
20.มียานพาหนะส่วนตัว	2.2	3.4	27.1	67.4	13.8	8.6	77.5
21.มีเครื่องใช้เพื่ออำนวยความสะดวก	0.9	2.8	24.3	72.0	6.2	8.0	85.8
22.การอาศัยอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่สะอาดและสวยงาม	0.3	4.3	22.8	72.6	9.8	10.8	79.4

ตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข	ระดับความสำคัญ				ระดับ		
	ของเป้าหมาย				การบรรลุเป้าหมาย		
	ไม่สำคัญ	สำคัญบ้าง	สำคัญมาก	สำคัญมากที่สุด	ยังไม่บรรลุ	กำลังจะบรรลุ	บรรลุแล้ว
23. สมาชิกครอบครัวอยู่กันพร้อมหน้าพร้อมตาในช่วงเทศกาล	0.9	1.8	10.0	77.2	10.5	8.9	80.6
24. ได้รับการยอมรับเป็นสมาชิกชุมชน	1.5	2.2	26.8	69.5	3.7	2.8	93.5 ^{*1}
25. การมีที่สำหรับพักผ่อนหย่อนใจ	3.4	9.5	25.2	61.8	13.8	7.7	78.5
26. การมีลูกจำนวนน้อย	11.7	17.8	21.8	48.6	12.3	4.6	83.1
27. การให้ลูกได้รับการศึกษาในระบบ	2.2	1.5	11.7	84.6	9.5	4.3	86.2
28. มีลูกที่มีความประพฤติดี	0.9	0.9	15.4	82.8	9.5	4.9	85.5
29. ได้เดินทางไปท่องเที่ยวในที่ต่างๆ	15	20	15.1	49.8	26.8	13.5	59.7
30. มีตำแหน่งหน้าที่ที่มีอำนาจ	28	14.8	16.6	40.3	34.5	5.8	59.7
31. มีน้ำใจ	0.3	0	13.2	86.5 ^{*3}	7.7	3.4	88.9
32. ความสงบสุขในชุมชน ไม่มีคนพาล	1.5	0.3	23.1	75.1	13.2	11.4	75.4
33. การเป็นเจ้าภาพจัดงานและกิจกรรมต่างๆ ในชุมชน	15.4	18.8	23.1	42.8	28.6	5.2	66.2
34. การมีวุฒิการศึกษาระดับปริญญาตรี	6.8	12.6	16.3	64.3	41.5	8.0	50.5
35. เป็นเจ้าของธุรกิจ	11.7	14.2	14.5	59.7	43.4	5.8	50.8
36. มีสุขภาพดี	0.9	0.6	10.2	88.3 ^{*2}	14.8	6.2	79.1

^{*}อันดับการให้ความสำคัญและการบรรลุเป้าหมาย

เมื่อพิจารณาตามตัวชี้วัดเป้าหมายชีวิตรายข้อ จำนวนทั้งหมด 36 ข้อพบว่า ครึ่งเรือนตำบลสะอาดส่วนใหญ่เห็นการมีอาหารรับประทานทุกวัน การมีสุขภาพดี และการมีน้ำใจและมีความเมตตากรุณาต่อผู้อื่น (อันดับเท่ากัน) เป็นเป้าหมายชีวิตที่สำคัญ โดยมีความถี่ของผู้ประเมินในระดับสำคัญมาก คิดเป็นร้อยละ 91.4 88.3 และ 86.5 ตามลำดับ เมื่อประเมินระดับการบรรลุเป้าหมายชีวิตรายข้อพบว่า ครึ่งเรือนส่วนใหญ่ประเมินว่าตนมีการบรรลุเป้าหมายความอยู่ดีมีสุขแล้ว ในเรื่องการมีอาหารรับประทานทุกวันและได้รับการยอมรับเป็นสมาชิกชุมชน (อันดับเท่ากัน) การมีความเมตตากรุณาต่อผู้อื่น และการมีความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว โดยมีความถี่คิดเป็นร้อยละ 93.5 91.1 และ 90.8 ตามลำดับ ประเด็นที่ครึ่งเรือนประเมินว่าตนเองยังไม่บรรลุเป้าหมาย ที่มีความถี่สูงคือเรื่องการไม่มีหนี้สิน การเป็นเจ้าของธุรกิจ และการมีตำแหน่งหน้าที่ที่มีอำนาจ คิดเป็นร้อยละ 47.1 43.4 และ 34.5 ตามลำดับ (ดังตารางที่ 4.4) เป้าหมายชีวิต ที่ครึ่งเรือน

ประเมินว่า ยังไม่บรรลุ ที่มีความถี่สูงสุดคือ การไม่มีหนี้สิน การมีสุขภาพดี สามารถเข้าถึงบริการสุขภาพ รวมถึงมีงานทำแล้วได้เงิน

ตารางที่ 4.5 ความถี่ของระดับการประเมิน (ร้อยละ) ความสำคัญของเป้าหมาย และระดับการบรรลุเป้าหมาย ครึ่งเรือนครัวเรือนตำบลบ้านกลาง (n=271)

ตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข	ระดับความสำคัญของเป้าหมาย				ระดับการบรรลุเป้าหมาย		
	ไม่สำคัญ	สำคัญบ้าง	สำคัญมาก	สำคัญมากที่สุด	ยังไม่บรรลุ	กำลังจะบรรลุ	บรรลุแล้ว
1.การมีบ้านกว้างใหญ่	24.7	25.5	22.9	26.9	19.7	16.4	63.9
2.การพอใจในสิ่งที่ตนเองมีอยู่	0.4	3.7	29.9	66.1	4.8	8.5	86.7
3.ความสัมพันธ์ที่ดีในครอบครัว	0	1.1	26.2	72.7	3.3	8.5	88.2
4.ชุมชนได้รับการพัฒนา	0	3.3	35.8	60.9	14.0	41.7	44.3
5.มีความประพฤติดี	0	1.8	25.8	72.3	1.1	11.1	87.8
6.สามารถเข้าถึงบริการสุขภาพ	0	1.8	21.8	76.4	8.1	8.8	83.1
7.มีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนบ้านในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง	0	2.2	39.1	58.7	1.5	8.1	90.4 ^๓
8.การใฝ่ศึกษาหาความรู้ให้ตัวเอง	0.4	5.5	41.1	53.1	11.1	19.5	69.4
9.มีอาหารรับประทานทุกวัน	0	1.5	16.2	82.3 ^๓	1.1	1.1	97.8 ^๑
10.มีความเมตตากรุณาต่อผู้อื่น	0	1.1	29.9	69	1.1	5.9	93.0
11.การไม่มีหนี้สิน	0	2.2	10.7	87.1 ^๑	30.2	11.8	58.0
12.เป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัวที่ดี	0.4	3	38.7	57.9	5.2	15.1	79.7
13.มีเครื่องใช้ในครัวเรือนที่จำเป็น		5.5	39.5	55	6.6	17.7	75.7
14.การเข้าร่วมงานและกิจกรรมในชุมชน	0.4	10.7	35.8	53.1	4.4	14.8	80.8
15.การมีความเลื่อมใสศรัทธาในศาสนา และการปฏิบัติศาสนกิจ	0.4	8.1	38	53.5	8.1	12.2	79.7
16.การเข้าร่วมกิจกรรมของเพื่อนบ้าน	0.4	10.3	38.7	50.6	3.0	14.0	83.0
17.การมีเพื่อน	0.4	4.8	31	63.8	1.1	4.8	94.1 ^๒
18.การแบ่งปันความรู้แก่ผู้อื่น	0	4.1	41	55	6.6	8.9	84.5
19.มีงานทำแล้วได้เงิน	0.4	1.1	25.8	72.7	12.2	14.4	73.4
20.มียานพาหนะส่วนตัว	0	6.3	35.4	58.3	16.2	12.2	71.6
21.มีเครื่องใช้เพื่ออำนวยความสะดวก	0	3.3	38.7	57.9	8.1	14.0	77.9
22.การอาศัยอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่สะอาดและสวยงาม	0.4	5.9	33.6	60.1	11.1	19.6	69.3
23.สมาชิกครอบครัวอยู่กันพร้อมหน้าพร้อมตาในช่วงเทศกาล	0	2.2	27.3	70.5	11.8	11.8	76.4
24.ได้รับการยอมรับเป็นสมาชิกชุมชน	1.8	6.6	36.2	55.4	5.2	10.3	84.5
25.การมีที่สำหรับพักผ่อนหย่อนใจ	4.1	13.7	37.3	45	11.4	14.4	74.2
26.การมีลูกจำนวนน้อย	12.2	16.2	31.4	40.2	10.4	1.8	87.8
27.การให้ลูกได้รับการศึกษาในระบบ	0.4	3.3	25.8	70.5	10.3	9.6	80.1
28.มีลูกที่มีความประพฤติดี	0.7	0.4	26.2	72.7	5.5	9.3	85.2
29.ได้เดินทางไปท่องเที่ยวในที่ต่างๆ	28.8	25.5	23.2	22.1	43.5	24.0	32.5
30.มีตำแหน่งหน้าที่ที่มีอำนาจ	33.6	22.9	20.7	22.5	54.2	11.9	33.9

ตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุข	ระดับความสำคัญ ของเป้าหมาย				ระดับ การบรรลุเป้าหมาย		
	ไม่ สำคัญ	สำคัญ บ้าง	สำคัญ มาก	สำคัญ มาก ที่สุด	ยังไม่ บรรลุ	กำลังจะ บรรลุ	บรรลุ แล้ว
31.มีน้ำใช้	0.7	0.4	14	84.9 ^๒	0.4	2.6	97.0
32.ความสงบสุขในชุมชน ไม่มีคนพาล	0.4	0.7	33.2	65.7	17.7	28.1	54.2
33.การเป็นเจ้าภาพจัดงานและกิจกรรมต่างๆ ใน ชุมชน	15.9	24.7	28	31.4	45.0	17.0	38.0
34.การมีวุฒิการศึกษาระดับปริญญาตรี	5.5	9.6	30.6	54.2	56.5	10.0	33.5
35.เป็นเจ้าของธุรกิจ	10.7	10.3	33.9	45	48.7	13.3	38.0
36.มีสุขภาพดี	0	1.5	19.9	78.6	10.7	11.1	78.2

อันดับการให้ความสำคัญและการบรรลุเป้าหมาย

เมื่อพิจารณาตัวชี้วัดเป้าหมายชีวิตรายข้อจำนวนทั้งหมด 36 ข้อพบว่า ครึ่งเรือนตำบลบ้านกลางส่วนใหญ่เห็นว่า การไม่มีหนี้สิน การมีน้ำใช้ และการมีอาหารรับประทานทุกวัน เป็นเป้าหมายในชีวิตที่สำคัญ โดยมีผู้ประเมินในระดับความสำคัญสูง คิดเป็นร้อยละ 87.1 84.9 และ 82.3 ตามลำดับ เมื่อประเมินระดับการบรรลุเป้าหมายของชีวิตพบว่า ครึ่งเรือนส่วนใหญ่ประเมินว่าตนมีการบรรลุเป้าหมายความอยู่ดีมีสุขแล้ว ในเรื่องการมีอาหารรับประทานทุกวัน การมีเพื่อน และมีความสัมพันธ์ที่ดีกับเพื่อนบ้านในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง คิดเป็นร้อยละ 97.8 94.1 และ 90.4 ตามลำดับ และเป้าหมายชีวิตที่ครึ่งเรือนประเมินว่าบรรลุเป้าหมายแล้วที่มีความถี่ในระดับสูงอีก 2 ตัวชี้วัดคือ ความสัมพันธ์ในครอบครัว และการพอใจในสิ่งที่ตนเองมีอยู่ คิดเป็นร้อยละ 88.2 และ 86.7 ตามลำดับ สำหรับเป้าหมายชีวิต ที่ครึ่งเรือนประเมินว่า ตนเองยังไม่บรรลุ การมีวุฒิการศึกษาระดับปริญญาตรี การมีตำแหน่งหน้าที่ที่มีอำนาจ และการเป็นเจ้าของธุรกิจตามลำดับ

4.5 ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข

เพื่อที่จะตอบคำถามว่า ระบบอาหารท้องถิ่นมีผลกระทบต่อความอยู่ดีมีสุขอย่างไร เราจะใช้ข้อมูลที่เราได้นำเสนอไว้ในตอนต้น มาใช้ในการวิเคราะห์ทางสถิติ คือใช้ Regression เพื่อตอบคำถามดังกล่าว อันดับแรก เราใช้ระดับการบรรลุเป้าหมายชีวิต เป็น proxy ของความอยู่ดีมีสุข โดยใช้คะแนนเฉลี่ยของตัวชี้วัดย่อย 36 ตัว (คะแนนเฉลี่ย) ซึ่งแสดงไว้ดังตามตารางข้างล่าง

ตารางที่ 4.6 ร้อยละของผู้ผลิตรายย่อย จำแนกตามการบรรลุเป้าหมายความอยู่ดีมีสุข

ความอยู่ดีมีสุข	ตำบลสะอาด (ร้อยละ)	ตำบลบ้านกลาง (ร้อยละ)
ระดับการบรรลุเป้าหมายความอยู่ดีมีสุข		
ระดับต่ำ (ไม่เกิน 42 คะแนน)	5.2	4.1
ระดับปานกลาง (43-63 คะแนน)	55.7	75.3
ระดับสูง (ตั้งแต่ 64 คะแนนขึ้นไป)	39.1	20.6
รวม	100.0	100.0
Mean=59.6, SD=9.6, MIN=0.0, MAX=72 (ตำบลสะอาด)		
Mean=57.3, SD=7.6, MIN=22.0, MAX=72 (ตำบลบ้านกลาง)		

ในการวิเคราะห์ทางสถิติ ใช้การวิเคราะห์สมประสิทธิ์การถดถอยพหุคูณ (Multiple Regression Analysis: MRA) โดยในการตรวจสอบภาวะร่วมเส้นตรงเชิงพหุ (Multicollinearity) ซึ่งเป็นข้อตกลงเบื้องต้นที่สำคัญ ได้ดำเนินการวิเคราะห์เพื่อตรวจสอบค่าสัมประสิทธิ์สหสัมพันธ์ของตัวแปรต้นหรือตัวแปรทำนาย ผลวิเคราะห์ไม่พบความสัมพันธ์ระหว่างตัวแปรทำนายสูง หรือไม่พบว่าตัวแปรทำนายมีความสัมพันธ์กันเองสูง ค่าสหสัมพันธ์ไม่สูงเกิน .80 แสดงว่าไม่พบปัญหาภาวะร่วมเส้นตรงเชิงพหุ (Hair, et.al, 2010) ก่อนทำการวิเคราะห์สมประสิทธิ์การถดถอยพหุคูณ ด้วยวิธีการทีละขั้น (Stepwise Method)

การนำเสนอผลการวิเคราะห์ Regression จะแยกออกเป็น 3 scenarios คือสมการแรก เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนใกล้เขตอุตสาหกรรม สมการที่สอง เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนในเขตเกษตรเข้มข้น และสุดท้ายสมการรวม (คือใช้ข้อมูลทั้งสองพื้นที่) ส่วนตัวแปรอิสระ ที่นำมาใช้ในการวิเคราะห์ครั้งนี้ มีทั้งหมด 14 ตัวแปร ได้แก่ 1) ลักษณะการถือครองที่ดิน: โฉนดของตนเอง 2) การมีน้ำเพียงพอประกอบการผลิต 3) จำนวนเงินลงทุนในการผลิต 4) จำนวนหนี้สิน 5) จำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการผลิตและกระจายผลผลิต 6) รายได้จากภาคเกษตร 7) รายได้จากนอกภาคเกษตร 8) ช่องทางการกระจายผลผลิต:ขายให้กับผู้รับซื้อเจ้าประจำ 9) ช่องทางการกระจายผลผลิต:ขายปลีกด้วยตนเอง 10) ค่าใช้จ่ายด้านอาหาร 11) ค่าใช้จ่ายสินค้าอุปโภคบริโภคในครัวเรือน 12) ทักษะคติต่ออาหารในท้องถิ่น 13) การแลกเปลี่ยนในชุมชน 14) การมีส่วนร่วมในงานบุญประเพณีในชุมชน ซึ่งตัวแปรเหล่านี้ ได้อธิบายไว้ข้างบนแล้ว

ผลการวิเคราะห์ข้อมูลทั้ง 3 scenarios สรุปไว้ในตารางที่ 4.7, 4.8 และ 4.9 ดังรายละเอียดต่อไปนี้

ตารางที่ 4.7 ผลวิเคราะห์ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน ในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรม (n=325)

ตัวแปร	B	Std. Error	Beta	t-value	p-value
1) ลักษณะการถือครองที่ดิน: โฉนดของตนเอง	2.764	1.071	.126	2.581	0.010*
2) การมีน้ำเพียงพอต่อการผลิต	3.566	1.312	.134	2.719	0.007*
3) จำนวนหนี้สิน	-2.091E-6	.000	-.101	-2.023	0.044*
4) รายได้จากภาคเกษตร	5.340E-6	.000	.179	3.604	.000**
5) ช่องทางการกระจายผลผลิต: ผู้รับซื้อประจำ	3.709	.928	.197	3.996	.000**
6) ค่าใช้จ่ายสินค้าอุปโภคบริโภคในครัวเรือน	5.662E-5	.000	.132	2.685	.008*
7) ทศนคติต่ออาหารในท้องถิ่น	.657	.098	.329	6.731	.000**
ค่าคงที่	37.530	2.496		15.039	.000

R=.515 $R^2=.266$ Adjusted $R^2=.249$ S.E. = 8.170

จากตารางข้างต้น พบว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข (การบรรลุเป้าหมายชีวิต) ของครัวเรือน ในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรม ประกอบด้วย 7 ตัวแปรได้แก่ 1) การถือครองที่ดินแบบโฉนด 2) การมีน้ำเพียงพอต่อการผลิต 3) จำนวนหนี้สิน 4) รายได้จากภาคเกษตร 5) การจำหน่ายผลผลิตให้ผู้รับซื้อประจำ 6) ค่าใช้จ่ายสินค้าอุปโภคบริโภคในครัวเรือน และ 7) ทศนคติต่อระบบอาหารท้องถิ่น โดยปัจจัยที่ 7 คือทศนคติต่อระบบอาหารท้องถิ่น มีน้ำหนักอิทธิพลสูงสุด และจำนวนหนี้สินมีอิทธิพลในด้านลบ โดยมีอิทธิพลโดยรวม (Adjusted R^2) อยู่ที่ .249

ตารางที่ 4.8 ผลวิเคราะห์ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น (n=271)

ตัวแปร	B	Std. Error	Beta	t-value	p-value
1) จำนวนเครื่องมือ/เครื่องจักรกลในการผลิต	.637	.093	.368	6.830	.001**
2) ช่องทางการกระจายผลผลิต: ขายปลีกด้วยตนเอง	4.667	.869	.294	5.369	.001**
3) การแลกเปลี่ยนในชุมชน	.404	.087	.235	4.623	.001**
ค่าคงที่	43.946	2.852		22.267	.001**

R=.580 $R^2=.337$ Adjusted $R^2=.329$ S.E. = 6.127

จากตารางข้างบนพบว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข (การบรรลุเป้าหมายชีวิต) ของครัวเรือน ในพื้นที่เขตเกษตรเข้มข้น ประกอบด้วย 3 ตัวแปร คือ 1) จำนวนเครื่องมือเครื่องจักรกลในการผลิต 2) การขายสินค้าเกษตรด้วยตนเอง (ขายปลีกในตลาด) และ 3) การแลกเปลี่ยนในชุมชน โดยปัจจัยที่มีอิทธิพลสูงสุดคือ จำนวนเครื่องมือ/ เครื่องจักรกล และปัจจัยทั้งสามมีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข (Adjusted R²) อยู่ที่ .329

ตารางที่ 4.9 ผลวิเคราะห์ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน ในพื้นที่วิจัย (n=596)

ตัวแปร	B	Std. Error	Beta	t-value	p-value
1) ทัศนคติต่ออาหารในท้องถิ่น	.599	.076	.297	7.848	.000**
2) ค่าใช้จ่ายสินค้าอุปโภคบริโภคในครัวเรือน	8.224E-5	.000	.174	4.578	.000**
3) จำนวนเงินลงทุนในภาคเกษตร	6.820E-6	.000	.126	3.345	.001*
4) ช่องทางการกระจายผลผลิต:ขายให้กับผู้รับซื้อเจ้าประจำ	2.062	.658	.119	3.135	.002**
5) การมีน้ำเพียงพอต่อการผลิต	2.824	1.013	.106	2.786	.006**
6) ลักษณะการถือครองที่ดิน:โฉนดของตนเอง	2.030	.868	.089	2.339	.020*
ค่าคงที่	39.407	1.968	-	20.023	.000

R=.427   R²=.182   Adjusted R²=.174   S.E. = 7.907

จากตารางข้างบนพบว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข เมื่อพิจารณาทั้งสองพื้นที่ ได้แก่ 1) ทัศนคติที่มีต่ออาหารท้องถิ่น 2) ค่าใช้จ่ายสินค้าอุปโภคบริโภคในครัวเรือน 3) จำนวนเงินลงทุนในภาคเกษตร 4) การขายสินค้าเกษตรให้ผู้รับซื้อประจำ 5) การมีน้ำเพียงพอสำหรับต่อการผลิต และ 6) ลักษณะการถือครองที่ดินแบบโฉนด โดยมีทัศนคติต่อระบบอาหาร มีน้ำหนักของอิทธิพลสูงที่สุด และปัจจัยทั้ง 6 มีอิทธิพลโดยรวม Adjusted R²) = .174

4.6 สรุป และอภิปรายผล

การถือครองที่ดินแบบโฉนด และ การมีน้ำเพียงพอต่อการผลิต ที่พบว่าเป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนใกล้เขตอุตสาหกรรมและในกรณีภาพรวม ชี้ให้เห็นว่าคุณประโยชน์จากระบบนิเวศ (บัวพันธ์ พรหมพักพิงและคณะ, 2553) เป็นปัจจัยกำหนดผลลัพธ์ของระบบอาหารท้องถิ่น คุณประโยชน์ของระบบนิเวศทำหน้าที่เสมือนสต็อกของทุน (Capital stock) ที่ผู้ผลิตรายย่อยสามารถนำมาใช้ประโยชน์ เพื่อสร้างหลักประกันความมั่นคงจากการมีอาหารสำรองไว้สำหรับบริโภคตลอดทั้งปี และหลักประกันความมั่นคงด้านรายได้ ทั้งนี้เพื่อตอบสนองเป้าหมายการดำรงชีพ ซึ่งในการศึกษานี้หมายถึงการบรรลุเป้าหมายความอยู่ดีมีสุข

ปัจจุบันพบว่า ทรัพยากรที่เป็นทุนทางธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ดินทำกิน และแหล่งน้ำเพื่อให้ผลิตในภาคเกษตรในพื้นที่เหล่านี้ กำลังประสบกับความเสี่ยงอันเนื่องมาจากการใช้ประโยชน์ เกินกว่าขีด

ความสามารถในการรองรับ โดยเฉพาะการใช้ประโยชน์โดย หรือเกี่ยวข้องกับภาคอุตสาหกรรม (เพชร ชูสุวรรณ, 2539) ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบอาหารท้องถิ่นที่เราศึกษาค้นคว้า ปัญหาด้านที่ดินทำกิน และการเข้าถึงแหล่งน้ำสำหรับการเกษตรที่เพียงพอ รวมถึงความเสื่อมโทรมของแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติ เป็นปัญหาที่มีความสำคัญและส่งผลกระทบต่อผู้คนในพื้นที่สูงสุดเป็นอันดับหนึ่ง โดยเฉพาะสำหรับผู้ผลิตรายย่อยที่อาศัยแหล่งน้ำตามธรรมชาติ สำหรับทำการผลิตในภาคเกษตรและเป็นแหล่งอาหารของครัวเรือน เช่นห้วยเสียดิน พื้นที่ชุ่มน้ำขนาดใหญ่ในบริเวณชุมชนที่ปัจจุบันมีสภาพเสื่อมโทรมลง เมื่อเปรียบเทียบกับอดีตราว 10-20 ปีที่ผ่านมา การเสื่อมโทรมลงของระบบนิเวศทางธรรมชาตินี้ มีผลให้ครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อยสามารถเข้าถึงอาหารตามธรรมชาติน้อยลง รวมถึงมีรายได้จากภาคเกษตรลดลง ด้วย ทิศทางดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าระบบอาหารท้องถิ่นในปัจจุบัน จำเป็นต้องได้รับการพิจารณาบททวนจากผู้มีส่วนเกี่ยวข้องภายในระบบ ข้อค้นพบส่วนนี้ผู้ศึกษาจะนำมาพิจารณาในการจัดทำร่างแนวทางพัฒนาฯ ต่อไป

ในแง่ของระยะทางหรือ ความยาวของห่วงโซ่อุปทาน นั้น แม้ว่าการทดสอบในทางสถิติจะไม่ได้วัดระยะ หรือ span ของห่วงโซ่อุปทาน แต่การวิเคราะห์ทางสถิติในสองกรณี ก็ชี้แจงเรื่องนี้ กล่าวคือในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม การขายผลผลิตให้แก่ผู้รับซื้อประจำ (ซึ่งรวมถึงโรงงานน้ำตาล พ่อค้าคนกลาง โรงแปรงมัน) เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการบรรลุเป้าหมายชีวิต (ความอยู่ดีมีสุข) ของครัวเรือน ในขณะที่ในเขตเกษตรเข้มข้น การนำผลผลิตออกจำหน่ายเองในตลาดท้องถิ่น เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน การขายสินค้าเกษตรให้แก่ผู้รับซื้อหรือพ่อค้าคนกลาง น่าจะถือได้ว่าเป็นห่วงโซ่อุปทานที่ยาวกว่าการนำเอาผลผลิตอาหารไปจำหน่ายในตลาดท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม คำอธิบายในเรื่องนี้อาจจะเกี่ยวข้องกับ “บริบท” ดังที่เราเสนอไว้ในบทที่ 2 และ 3 เกษตรกรที่อาศัยอยู่ในบริบทใกล้เขตอุตสาหกรรมที่ปลูกอ้อยและมันสำปะหลัง ต้องอาศัยขายผลผลิตให้แก่ผู้ซื้อประจำหรือพ่อค้าคนกลาง ไม่มีผู้บริโภคสินค้าเกษตรทั้งสองชนิดในท้องถิ่น ในขณะที่ผลผลิตอาหารประเภทไข่ไก่ พืชผัก รวมถึงต้นหอม (หอมแบ่ง) มีตลาดและการบริโภคโดยตรงในท้องถิ่น และเมื่อวิเคราะห์โดยเอาข้อมูลทั้งสองพื้นที่รวมกัน พบว่าการขายผลผลิตให้แก่ผู้ซื้อประจำ เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน ตอกย้ำให้เห็นว่า การส่งอิทธิพลของปัจจัยดังกล่าวนี้ น่าจะเกี่ยวข้องกับรายได้

สำหรับกรณีการนำเอาผลผลิตของตนเองออกจำหน่ายในตลาดโดยตรง หรือการที่ครัวเรือนนำผลผลิตออกไปขายปลีกด้วยตนเอง ที่พบว่ามีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนในเขตเกษตรเข้มข้นคือ พื้นที่ตำบลบ้านกลางนั้น ข้อมูลจากการสังเกตและการสัมภาษณ์เชิงลึกชี้ว่า เกี่ยวข้องกับการที่ผู้ผลิตรายย่อยได้มีปฏิสัมพันธ์ทางตรงกับผู้บริโภค และมีความสัมพันธ์อันดีระหว่างกัน ผ่านการพูดคุยส่งต่อข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับอาหารหรือสินค้านั้น ๆ ให้กับผู้บริโภค มีส่วนให้ผู้บริโภคที่ไม่ได้ผลิอาหารเองสามารถรับรู้ถึง “ความสดใหม่และการรู้แหล่งที่มาของอาหาร” ซึ่งอาจหมายถึงรู้ถึงกระบวนการผลิตอาหารด้วย อย่างไรก็ตามในระบบอาหารท้องถิ่นพื้นที่จังหวัดนครพนมพบว่า การกระจายอาหารสู่ผู้บริโภคในท้องถิ่นนั้นไม่ได้มีเพียงแต่วิธีการขายปลีกด้วยตัวเอง ในกรณีของไข่ไก่ พบว่าสินค้ายังได้ถูกรวบรวมและจัดจำหน่ายให้กับร้านค้าปลีกในท้องถิ่นและผู้ค้ารายย่อยเจ้าประจำ ที่ซื้อขายกันมานานมากกว่า 10 ปี ข้อมูลจากการศึกษาเชิงคุณภาพแสดงให้เห็นว่า ผู้ค้ารายย่อยและร้านค้าปลีกเจ้าประจำเหล่านี้ สามารถให้รายละเอียดข้อมูลต่าง ๆ เกี่ยวกับไข่ไก่ที่ถูกผลิตขึ้นจากฟาร์มของผู้ผลิตรายย่อยไปถึงผู้บริโภคได้ ซึ่งมีส่วนทำให้ผู้ผลิตรายย่อย

ยังคงสามารถรักษากลุ่มผู้บริโภคประจำได้ แสดงให้เห็นว่าการกระจายอาหารภายในห่วงโซ่ที่มีอุปทานสั้นนั้น อาจไม่ได้หมายความว่ารวมอยู่แค่การมีปฏิสัมพันธ์ทางตรงระหว่างผู้ผลิตและผู้บริโภคเท่านั้น แต่ยังรวมถึงความสามารถในการส่งต่อข้อมูลสำคัญจากฟาร์มที่เดินทางไปพร้อมกันสินค้าด้วย การกระจายผลผลิตผ่านช่องทางนี้ เป็นอีกวิธีการหนึ่ง que แสดงให้เห็นถึงกลยุทธ์ของผู้ผลิตรายย่อยที่จะดำรงอยู่ได้ในระบบตลาด ด้วยวิธีการรักษาความสัมพันธ์อันดีกับคู่ค้าขาประจำ เพื่อให้มีช่องทางจำหน่ายผลผลิตและสามารถสร้างรายได้อย่างต่อเนื่อง แนวทางดังกล่าวสอดคล้องกับผลการศึกษาของ Corsi et al. (2017) ที่พบว่า ความสัมพันธ์อันดีของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในห่วงโซ่คุณค่าในท้องถิ่น มีผลในเชิงบวกต่อความสามารถในการขายสินค้าของผู้ผลิตรายย่อย และการที่ผู้ผลิตรายย่อยสามารถนำสินค้าเข้าสู่ตลาดได้ ไม่เพียงแต่มีผลในทางบวกต่อความมั่นคงทางอาหารในท้องถิ่นเท่านั้น แต่ยังรวมถึงผู้บริโภคในระบบจากการ มีอาหารจากท้องถิ่นกระจายสู่ตลาดสดในเขตเมือง และตลาดในต่างประเทศด้วย และสอดคล้องกับข้อเสนอของ Bower (2010) ที่เสนอว่าการพิจารณาระบบอาหารท้องถิ่นควรถูกขยายห่วงโซ่ออกไป โดยไม่พิจารณาเพียงแต่ผู้ผลิตและผู้บริโภค แต่รวมถึงผู้ทำหน้าที่กระจายผลผลิต ที่มีส่วนร่วมในการเคลื่อนย้ายอาหารที่ผลิตจากชุมชนท้องถิ่นไปถึงผู้บริโภค เช่นเดียวกับ Marsden, Banks and Bristow (2000) ที่ชี้ว่าในการพิจารณาระบบอาหารที่มีห่วงโซ่อุปทานสั้น อาจจะต้องก้าวข้ามคำนิยามเดิมที่ยึดการไหลเวียนของสินค้า (Product flows) เพียงเท่านั้น แต่รวมถึงการไหลเวียนข้อมูลสารสนเทศด้านการผลิต ที่สามารถทำให้ผู้บริโภคเกิดความมั่นใจและรับรู้ถึงคุณค่าอื่น ๆ ที่ฝังตัวมากับสินค้า ซึ่งหากสามารถทำสำเร็จจะช่วยให้อินทรีย์มีความแตกต่างจากแหล่งผลิตภาคอุตสาหกรรมได้

การวิเคราะห์ทางสถิติ ชี้ให้เห็นว่า จำนวนหนี้สิน มีอิทธิพลในทางลบต่อความอยู่ดีมีสุขในครัวเรือน แต่พบเฉพาะในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรมเท่านั้น ในขณะที่ในเขตอุตสาหกรรมเข้มข้น และการวิเคราะห์โดยนำเอาข้อมูลทั้งสองพื้นที่มารวมกัน พบว่าหนี้สินไม่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน เมื่อย้อนกลับไปพิจารณาตามตัวชี้วัดรายข้อพบว่า ครัวเรือนใกล้เขตอุตสาหกรรม คือในพื้นที่ตำบลสะอาด มองว่าการปราศจากหนี้สิน เป็นเป้าหมายชีวิตที่สำคัญ คือมีครัวเรือนกว่าร้อยละ 87.1 ระบุว่าตัวชี้วัดดังกล่าวนี้ ในขณะเดียวกัน มีครัวเรือนประมาณว่าหนี้สินยังเป็นตัวชี้วัดที่ครัวเรือนยังไม่บรรลุเป้าหมายในระดับสูง (ร้อยละ 30) ในแง่นี้ อนุวัฒน์ พลทิพย์ (2566) อธิบายว่า การกักตุนเงินของครัวเรือนเกษตรในพื้นที่ตำบลสะอาด เป็นลักษณะหมุนเวียนแบบปีต่อปี จึงทำให้มีหนี้สินที่คงเหลือและยังไม่ถึงวงรอบของการชำระหนี้สิน แต่เมื่อถึงกำหนดที่ต้องชำระก็พบว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่ไม่สามารถชำระหนี้สินได้ทั้งหมดและหมุนเวียนการกู้ยืมในวงรอบการผลิตในปีถัดไป ปัญหาและอุปสรรคที่ครัวเรือนเกษตรประสบอยู่เป็นประจำ คือ ปัญหาการไม่สามารถชำระหนี้สินเดิมได้ ขณะที่ ภัทรภร วีระนาคินทร์ (2559) มองว่า หนี้สินของครัวเรือนเป็น ปัจจัยขับเคลื่อน (Driving Force) ที่ผลักดันให้ตนเองและครัวเรือนต้องดิ้นรนเพื่อบรรลุความอยู่ดีมีสุข แม้ว่าในอีกสองสมการ จำนวนหนี้สินไม่ได้เป็นปัจจัยกำหนดความอยู่ดีมีสุข แต่ปัญหานี้สินอันเนื่องมาจากการลงทุนในภาคเกษตร ก็เป็นปัญหาเรื้อรัง แม้รายได้ของครัวเรือนเกษตรจะเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องตามภาวะเศรษฐกิจของประเทศ แต่หนี้สินของเกษตรกรก็เพิ่มขึ้นเป็นเงาตามตัว (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2561) นอกจากนั้น ผลการวิเคราะห์ทางสถิติของการวิจัยนี้ สอดคล้องกับบัวพันธ์ พรหมพักพิง และคณะ (2561) ที่ศึกษาการเปลี่ยนแปลงความอยู่ดีมีสุขของชนบทอีสานในรอบ 10 ปี (พ.ศ. 2548-2559) โดยชี้ว่าในรอบ 10 ปีที่ผ่านมา ภาวะหนี้สิน เป็นหนึ่งในจำนวนตัวชี้วัดที่ชาวบ้านในชนบทมองว่ามีความ

จำเป็นระดับมากแต่ไม่ได้รับการตอบสนองหรือยังไม่บรรลุเป้าหมายในระดับมาก สอดรับกับภาพความอยู่ดีมีสุขของประชาชนโดยรวมของประเทศ ดังที่ สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล (2561) รายงานว่า หากพิจารณาเส้นความยากจนรายภาคแล้ว พบว่าคนจนส่วนใหญ่อยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคเหนือ และอยู่นอกเขตเทศบาล ซึ่งจากการสำรวจภาวะเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนในรอบ 10 ปี ที่ผ่านมามีพบว่า ครัวเรือนในประเทศไทยมีแนวโน้มหนี้สินเพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ

ด้านเครื่องมือและเครื่องจักรกลในการผลิต เป็นปัจจัยหนึ่งซึ่งงานวิจัยนี้นำมาวิเคราะห์ทางสถิติ และพบว่า มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน ในพื้นที่เกษตรเข้มข้น ตำบลบ้านกลาง ถ้าหากจะมองในวงที่กว้างออกไป ผลการวิเคราะห์นี้ทำให้เรามองได้ว่า ระบบอาหารท้องถิ่น ไม่ได้จำกัดอยู่ในวิถีการผลิตแบบดั้งเดิมเท่านั้น แต่เป็นการผลิตที่จำเป็นต้องอาศัยเครื่องมือและเทคโนโลยีสมัยใหม่ด้วย ภายในระบบอาหารท้องถิ่นในพื้นที่เกษตรกรรมแบบเข้มข้น ผู้ผลิตรายย่อยต้องใช้จ่ายเงินลงทุนสูงและต้องใช้จ่ายการผลิตอื่น ๆ นอกเหนือจากกำลังแรงงานของมนุษย์ เช่น การผลิตต้นหอม (หอมแบ่ง) ไข่ไก่ รวมถึงพืชพาณิชย์อื่น ๆ อาทิ พริก ข้าวโพด จึงมีส่วนทำให้พบว่า การที่ผู้ผลิตรายย่อยสามารถครอบครองเครื่องมือเครื่องจักรกลการผลิต ไม่ว่าจะเป็นรถไถนาเดินตาม รถสีข้าว เครื่องสูบน้ำ เครื่องปั่นไป เครื่องพ่นสารเคมี เครื่องผสมอาหารสัตว์ เครื่องคัดไข่ไก่ เป็นต้น ไม่เพียงแต่สามารถใช้ในการกิจกรรมการผลิตของตนเองเท่านั้น แต่รวมไปถึงการใช้งานสำหรับการรับจ้างในภาคเกษตรของเพื่อนบ้าน เพื่อเป็นรายได้ของครัวเรือนอีกทางหนึ่งอีกด้วย

ข้อค้นพบนี้ ยังชี้ให้เห็นว่า การถูกผนวกเข้ากับระบบอาหารแบบอุตสาหกรรมของผู้ผลิตรายย่อย ไม่ได้จำกัดอยู่ที่ span ของห่วงโซ่อุปทานผลผลิตสินค้าเกษตรและอาหารเท่านั้น แต่จำเป็นต้องนำเอาการผนวกเข้ากับระบบอาหารอุตสาหกรรม โดยห่วงโซ่อุปทานของปัจจัยการผลิต เข้ามาพิจารณาด้วย ธุรกิจการเกษตรและบริษัทข้ามชาติ สามารถขยายอิทธิพลหรือการครอบงำระบบอาหารท้องถิ่น โดยการควบคุมปัจจัยการผลิต อย่างเช่นกรณีการเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ของผู้ผลิตรายย่อยในบริเวณจังหวัดนครพนม ที่มีการนำเข้าไก่ปู่-ย่าพันธุ์ลูกผสมมาจากต่างประเทศ รวมถึงวัสดุอุปกรณ์ระบบโรงเรือน อาหารสัตว์ วัคซีน ที่ล้วนแล้วแต่จัดหาโดยธุรกิจการเกษตรแบบครบวงจร (Suwannasri and Promphakping, 2022) รวมถึงการจัดซื้อปุ๋ย สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ในกรณีผู้ผลิตอาหารประเภทต้นหอม (หอมแบ่ง) จนเกิดเป็นห่วงโซ่การเชื่อมโยงระหว่างธุรกิจการเกษตรระดับโลกกับภาคเกษตรกรรมในชนบท (Global food supply chain) ในแง่นี้ชุมชนท้องถิ่นจึงเปรียบเหมือนตลาด ของสินค้าที่ผลิตขึ้นจากภาคอุตสาหกรรมและขับเคลื่อนโดยบริษัทข้ามชาติไปพร้อม ๆ กับอาศัยทรัพยากรจากภายในท้องถิ่น

การวิเคราะห์เรื่องรายได้จากภาคเกษตร ค่าใช้จ่ายในการลงทุนทางการเกษตร และค่าใช้จ่ายในการซื้อสินค้าอุปโภคบริโภคในครัวเรือน พบว่า รายได้จากภาคเกษตร และค่าใช้จ่ายในการอุปโภคบริโภคในครัวเรือน เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข ส่วนค่าใช้จ่ายในการลงทุนทางการเกษตร และค่าใช้จ่ายสินค้าอุปโภคบริโภค มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนโดยรวมทั้งสองพื้นที่ ในขณะที่ปัจจัยทั้งสามไม่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนในเขตเกษตรเข้มข้น ในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง ในวรรณกรรมและการวิจัยที่ผ่านมา รายได้และรายจ่าย ถือว่าเป็นศูนย์กลางของความสนใจ และการถกเถียงว่า มีส่วนในการกำหนดความอยู่ดีมีสุขอย่างไร การวิเคราะห์ทางสถิติในระดับนานาชาติของงานบางชิ้นชี้ว่า ความสุข หรือ happiness เริ่มจะ decoupling จากรายได้ (Layard, 2005) อย่างไรก็ตาม ในงานวิจัยนี้ เราใช้ตัวชี้วัดที่

แตกต่างออกไปจากงานวิจัยอื่น ๆ คือใช้การบรรจุเป้าหมายในชีวิต เป็น proxy ของความอยู่ดีมีสุข ประเด็นที่อาจจะเป็นข้อกังขา คือ ในตัวชี้วัดย่อยทั้ง 36 ตัวนั้น มีเรื่องราวได้และรายจ่ายรวมอยู่ในตัวชี้วัดย่อยหลายตัวพอสมควร (แต่การทดสอบ Multicollinearity ไม่พบปัญหานี้) อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างระหว่างพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม และพื้นที่เกษตรเข้มข้นที่ปรากฏชัด ก็เป็นเรื่องที่เราจะต้องหาคำอธิบายต่อไปในการวิจัยในอนาคต

ด้าน การแลกเปลี่ยนในชุมชน พบว่า ตัวแปรนี้อธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนในพื้นที่เกษตรเข้มข้นเท่านั้น ในขณะที่อีกสองสมการ ตัวแปรดังกล่าวไม่มีอิทธิพล การแลกเปลี่ยนในชุมชนประกอบด้วย การถ่ายทอดความรู้/ทักษะด้านการผลิต การหยิบยืมเครื่องมือ/เครื่องจักรในการเกษตร และการแลกเปลี่ยนแรงงานในภาคเกษตร การยืมเมล็ดพันธุ์เพื่อการผลิต การแลกเปลี่ยนแบ่งปันอาหาร และการจำหน่ายผลผลิตให้กับเพื่อนบ้าน

จากการสังเกตระหว่างการทำวิจัยสนาม พบว่าการแลกเปลี่ยนในชุมชนในตำบลบ้านกลางหรือในเขตเกษตรเข้มข้น ปรากฏชัดกว่าเขตใกล้อุตสาหกรรม ตัวอย่างเช่นการหยิบยืมพันธุ์ข้าวจากเพื่อนบ้านและเครือญาติในชุมชน เมื่อผู้ผลิตรายย่อยต้องพบกับปัญหาฝนทิ้งช่วง หรือปัญหาน้ำท่วมทำให้ครัวเรือนไม่สามารถเก็บเมล็ดพันธุ์ข้าวไว้สำหรับเพาะปลูกในปีการเพาะปลูกถัดไป หรือกรณีการนำอาหารที่ผลิตได้จากครัวเรือน เช่น ข้าว ปลาธรรมชาติ รวมถึงพริก ต้นหอม (หอมแบ่ง) ไข่ไก่ ไปสมทบเป็นวัตถุดิบเพื่อประกอบเป็นอาหารในงานบุญประเพณีของชุมชน หรือนำมาสมทบในงานบุญของเพื่อนบ้านโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย ในกรณีการผลิตอาหารเชิงพาณิชย์เช่นไข่ไก่ การแลกเปลี่ยนภายในชุมชนนี้พบว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับผู้ผลิตรายย่อย ยกตัวอย่างสำหรับผู้เริ่มต้นทดลองทำการเลี้ยงไก่พันธุ์ไข่ในระบบฟาร์มเปิด การแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารและความรู้ทักษะด้านการผลิตระหว่างเครือญาติและเพื่อนบ้าน ก่อให้เกิดกระบวนการศึกษาเรียนรู้ และปรับใช้วิทยาการทางการเกษตรและปศุสัตว์ที่ไม่คุ้นเคยจนกระทั่งเกิดเป็นความชำนาญเฉพาะด้าน ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงศักยภาพในการเข้าถึงและปรับใช้ทรัพยากรของผู้ผลิตรายย่อย เพื่อตอบสนองต่อจำกัดด้านทุนมนุษย์ ภาพความสัมพันธ์ของผู้ผลิตรายย่อยและสมาชิกในชุมชนผ่านอาหารเช่นนี้ สะท้อนให้เห็นว่า “อาหาร” เป็นส่วนหนึ่งของการอยู่ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน การแลกเปลี่ยนภายในชุมชนดังกล่าวนี้ แสดงถึงการกระชับความสัมพันธ์ระหว่างกัน และการแสดงออกถึงการเป็นสมาชิกของชุมชน ซึ่งเป็นคุณลักษณะของความเป็นท้องถิ่น ที่แตกต่างจากระบบอาหารสมัยใหม่ ความสัมพันธ์ระหว่างกันของผู้ผลิตรายย่อยภายในระบบอาหารท้องถิ่นลักษณะดังกล่าว สอดคล้องกับเจมส์ ซี สก็อต (Scott, 1976) ที่อธิบายถึงพฤติกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ว่า ชาวนาไม่ได้ทำการผลิตเพื่อแสวงหากำไรสูงสุด หรือต้องการบรรลุภาวะกินดีอยู่ดีสูงสุดของตนเองและครอบครัวเพียงอย่างเดียวอย่างที่ผู้คนส่วนใหญ่ในระบบทุนนิยมประพฤติกกัน หากแต่ชาวนามีวัฒนธรรมของการดำรงชีวิตที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมชุมชน มีการแลกเปลี่ยนช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

การแลกเปลี่ยนในชุมชนในลักษณะที่ได้อธิบายไว้ในข้างต้น สะท้อนความคิดของ โปลานยี (2487) ที่จำแนกพลังในการผนึกกันของสังคมออกไว้ 3 แบบได้เป็นอย่างดี คือ 1) การแลกเปลี่ยนแบบตลาด (Market exchange) 2) การแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน (Reciprocity) และ 3) การกระจายกลับ (Redistribution) การแลกเปลี่ยนในชุมชนก็คือพลังการแลกเปลี่ยนต่างตอบแทน ซึ่งในมุมมองแบบนี้อธิบายได้ว่า การแลกเปลี่ยนในชุมชน เป็นพลังที่ผนึกประสานให้สังคมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (integration)

นอกจาก Karl Polanyi แล้ว งานของศาสตราจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2550) ก็ตอกย้ำให้เห็นพลังของชุมชน ที่ลดแรงกระแทกหรือผลกระทบในทางลบของระบบทุนนิยมต่อคนในชุมชน

ประเด็นสุดท้ายที่จะหยิบยกขึ้นมาอภิปรายคือ ทศนคติต่ออาหารท้องถิ่น โดยพบว่า ตัวแปรนี้มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรม และมีน้ำหนักของอิทธิพลสูงที่สุดในสมการรวม ตัวแปรทศนคติต่ออาหารท้องถิ่น ประกอบด้วย มุมมองต่ออาหารในท้องถิ่นด้านความสดใหม่ ความปลอดภัยจากสารเคมีปนเปื้อน ความหลากหลายของชนิดอาหาร การเข้าถึงอาหารราคาถูก การมีอาหารที่เพียงพอตลอดทั้งปี และการเป็นแหล่งสร้างงานสร้างรายได้ โดยครัวเรือนในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรมส่วนใหญ่ (ร้อยละ 51.7) เห็นด้วยในระดับสูงว่า การมีแหล่งผลิตอาหารในท้องถิ่น มีส่วนทำให้ครัวเรือนเข้าถึงคุณลักษณะอาหารดังกล่าวนี้ ขณะที่ครัวเรือนในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้นส่วนใหญ่ (ร้อยละ 48.7) เห็นด้วยในระดับปานกลาง

ข้อค้นพบนี้ชี้ให้เห็นถึงบทบาทของอาหารที่ถูกผลิตขึ้นภายในท้องถิ่น ที่มีต่อครัวเรือนทั้งในฐานะผู้ผลิตและผู้บริโภคของระบบ โดยเฉพาะในมิติทางเศรษฐกิจและสุขภาพ ซึ่งปรากฏชัดมากกว่าในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรม พื้นที่ตำบลสะอาด ดังที่พบว่าผู้ผลิตรายย่อยจำนวนมากยังคงมีการผลิตอาหาร อาทิ ปลาธรรมชาติ พืชผัก ข้าว และอาหารชนิดอื่น ๆ เพื่อบริโภคเองส่วนหนึ่งและอีกส่วนป้อนสู่ครัวเรือน ผู้บริโภคภายในท้องถิ่นและป้อนสู่ตลาดที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากชุมชน เมื่อย้อนกลับไปพิจารณาตามตัวชี้วัดรายข้อพบว่า ครัวเรือนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรม ต่างมองว่าการมีอาหารรับประทานทุกวันและการมีสุขภาพดี ถือเป็นเป้าหมายชีวิตที่สำคัญสูงสุดเป็นอันดับที่หนึ่งและอันดับที่สอง ในขณะที่เมื่อพิจารณาในพื้นที่เกษตรแบบเข้มข้น ครัวเรือนในพื้นที่ตำบลบ้านกลางต่างประเมินว่าตัวชี้วัดการมีอาหารรับประทานทุกวันและการมีสุขภาพดีนั้น ถูกจัดอยู่ในอันดับรองลงมาจากการไม่มีหนี้สินและการมีน้ำใช้

ตัวแปรทศนคติต่ออาหารท้องถิ่น ที่มีอิทธิพลในทิศทางบวกต่อความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือนนี้ สอดคล้องกับนักวิชาการและนักเคลื่อนไหวทางสังคม ที่สนับสนุนแนวทางของระบบอาหารท้องถิ่น ที่เชื่อว่าการมีแหล่งผลิตอาหารในท้องถิ่น จะเป็นผลดีต่อการดำรงชีพของผู้ผลิตรายย่อย ผู้บริโภค และระบบนิเวศ (Enthoven & Broeck, 2021; Feenstra, 1997; Martinez et al., 2010) เมื่อเปรียบเทียบกับ “อาหารที่ไม่ใช่ที่มา” (Campbell, 2009 cited in McMichael, 2013) ดังเช่นงานศึกษาของ Timpanaro G, Cascone G. (2022) ที่พบว่า การบริโภคผลิตภัณฑ์ในท้องถิ่น เป็นผลดีต่อสุขภาพ การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และความยั่งยืนของระบบการผลิตอาหาร นอกจากนี้ยังอาจส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติเชิงพฤติกรรมที่สนับสนุนความยั่งยืนอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ นอกจากนี้ ยังสอดคล้องกับแนวคิดความมั่นคงทางอาหาร ที่เสนอให้พิจารณาภาคการผลิต ร่วมกับความเท่าเทียมของครัวเรือนในการเข้าถึงอาหาร ความสมดุลของอุปสงค์และอุปทานของอาหารในแต่ละช่วงเวลา และคุณค่าทางโภชนาการหรือความปลอดภัยของอาหารเข้าด้วยกัน ข้อค้นพบนี้แสดงให้เห็นว่า การตอบสนองของระบบอาหารท้องถิ่นในมิติทางเศรษฐกิจ คือการสร้างรายได้และผลกำไรเพียงอย่างเดียว อาจไม่เพียงพอต่อการกำหนดความอยู่ดีมีสุขของครัวเรือน การพัฒนาปรับปรุงระบบอาหารท้องถิ่น จึงควรคำนึงถึงคุณลักษณะของระบบที่เอื้อต่อมิติทางสุขภาพของผู้บริโภค ความเท่าเทียมด้านการเข้าถึงอาหาร และระบบนิเวศร่วมด้วย

สรุป

ความพยายามในการตอบคำถามว่า ระบบอาหารท้องถิ่น ส่งผลต่อความอยู่ดีมีสุขอย่างไร หรือไม่ เป็นเรื่องที่มีความซับซ้อน เนื่องจากว่า เป็นเรื่องยากที่เราจะจำแนกระบบอาหารท้องถิ่น ออกมาจากระบบอาหารแบบอุตสาหกรรมหรือระบบอื่น ๆ เนื่องจากว่าระบบอาหารหลายระบบ รวมอยู่ในครัวเรือนเดียวกัน การวิเคราะห์ครั้งนี้ เราเก็บข้อมูลจากครัวเรือนในสองพื้นที่ และวิเคราะห์โดยใช้สถิติพรรณนา และสถิติวิเคราะห์ เพื่อแยกให้เห็น scenarios ที่แตกต่างกัน 3 แบบ

ในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม พบว่าปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข ได้แก่ 1) การถือครองที่ดินแบบโฉนด 2) การมีน้ำเพียงพอต่อการผลิต 3) จำนวนหนี้สิน 4) รายได้จากภาคเกษตร 5) การจำหน่ายผลผลิตให้ผู้รับซื้อประจำ 6) ค่าใช้จ่ายสินค้าอุปโภคบริโภค และ 7) ทศนคติต่อระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่เกษตรเข้มข้น ปัจจัยที่มีผลต่อความอยู่ดีมีสุข ได้แก่ 1) จำนวนเครื่องมือเครื่องจักรกลในการผลิต 2) การขายสินค้าเกษตรด้วยตนเอง (ขายปลีกในตลาด) และ 3) การแลกเปลี่ยนในชุมชน และเมื่อวิเคราะห์โดยรวม พบว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุข ได้แก่ 1) ทศนคติที่มีต่ออาหารท้องถิ่น 2) ค่าใช้จ่ายสินค้าอุปโภคบริโภค 3) จำนวนเงินลงทุนในภาคเกษตร 4) การขายสินค้าเกษตรให้ผู้รับซื้อประจำ 5) การมีน้ำเพียงพอสำหรับต่อการผลิต และ 6) ลักษณะการถือครองที่ดินแบบโฉนด

เอกสารอ้างอิง

- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2550). แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม. พิมพ์ครั้งที่ 3. [ม.ป.ท.]: สร้างสรรค์.
- บัวพันธ์ พรหมพักพิง, พรเพ็ญ โสมบุตร, ภัทรพร วีระนาคินทร์, นิลวดี พรหมพักพิง และนพรัตน์ รัตนประทุม. (2561). การเปลี่ยนแปลงความอยู่ดีมีสุข ของชนบทอีสานในรอบ 10 ปี พ.ศ. 2548-2559. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- บัวพันธ์ พรหมพักพิง และคณะ. (2553). การออกแบบการประเมินและการทบทวนเบื้องต้น เงื่อนไข และแนวโน้มการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศเกษตรและความอยู่ดีมีสุขของมนุษย์ จังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- โปลานยี, คาร์ล. (2487). เมื่อโลกพลิกผัน: การปฏิวัติอุตสาหกรรม จุดกำเนิดการเมืองและเศรษฐกิจยุคปัจจุบัน. (ภควดี วีระภาสพงษ์, ผู้แปล). นนทบุรี: ฟาเดียวัน.
- เพชร ชูสุวรรณ. (2539). ผลกระทบของการตั้งโรงงานอุตสาหกรรมที่มีต่อระบบนิเวศชุมชน: กรณีศึกษาชุมชนบ้านโนนขามแป ตำบลกุดน้ำใส อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- ภัทรพร วีระนาคินทร์. (2559). การพัฒนาตัวชี้วัดความอยู่ดีมีสุขของชุมชนชนบทอีสาน. ขอนแก่น: ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น: บัณฑิตวิทยาลัย.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2561). จำนวนค่าใช้จ่ายเฉลี่ยต่อเดือนของครัวเรือนและสัดส่วน ปี พ.ศ. 2545 – 2560. ค้นเมื่อ 5 กรกฎาคม 2562, จาก http://www.social.nesdb.go.th/SocialStat/StatReport_Final.aspx?reportid=1213&template=2R2C&yeartype=M&subcatid=24

- สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล. (2561). **ความอยู่ดีมีสุขในสังคมไทย: ความฝันหรือความจริง**. กรุงเทพฯ: เดือนตุลา.
- อนุวัฒน์ พลทิพย์. (2566). **การเปลี่ยนผ่านของชุมชนเกษตรกรรมในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรมอำเภอห้วยพอง จังหวัดขอนแก่น**. ขอนแก่น: ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น: บัณฑิตวิทยาลัย.
- Bower, J., Doetch, R., and Stevenson, S. (2010). **Tiers of the food system: A new way of thinking about local and regional food**. Retrieved August 10, 2020, from <https://www.cias.wisc.edu/2010/09/01/tiers-of-the-food-system-a-new-way-of-thinking-about-local-and-regional-food/>
- Corsi, S., Marchisio, L., and Ors, L. (2017). Connecting smallholder farmers to local markets: Drivers of collective action, land tenure and food security in East Chad. **Land Use Policy**, **68**, 39-47.
- DFID. (2000). **Sustainable Livelihoods Guidance Sheets.**, Retrieved October 5, 2019, from <https://www.enonline.net/attachments/871/dfid-sustainable-livelihoods-guidance-sheet-section1.pdf>
- Enthoven, L., and Broeck, G. (2021). Local food systems: Reviewing two decades of research. **Agricultural Systems**, **193**, 103226.
- Feenstra, G.W. (1997). Local Food Systems and Sustainable Communities. **American Journal of Alternative Agriculture**, **12**(1), 28-36.
- Hair, J.F., Black, W.C., Babin, B.J. and Anderson, R.E. (2010). **Multivariate Data Analysis**. New York: Pearson.
- Layard, R. (2005). **Happiness: Lessons from a new science**. Penguin Books/Penguin Group (USA).
- Marsden, T., Banks, J., and Bristow, G. (2000). Food Supply Chain Approaches: Exploring their Role in Rural Development. **Sociologia Ruralis**, **40**(4), 424-438.
- Martinez, S., Hand, M., Pra, M.D., Pollack, S., Ralston, K., Smith, T., et al. (2010). **Local food systems: Concepts, impacts, and issues**. Washington D.C.: United States Department of Agriculture.
- McMichael, P. (2013). **Food Regimes and Agrarian Questions (Agrarian Change And Peasant Studies)**. Canada: Fernwood Books.
- Suwannasri, M., and Promphakping, B. (2022). Sustainability of Smallholders in the Local Food System: A Study of Chicken Layer Farms in Nakhon Phanom Province, Northeast Thailand. **Sustainability**, **14**(10), 5997.

- Timpanaro G, Cascone G. (2022). Food consumption and the Covid-19 pandemic: The role of sustainability in purchasing choices. **Journal of Agriculture and Food Research**. 2022 Dec;10:100385. doi: 10.1016/j.jafr.2022.100385.
- UNEP. (2016). **Food systems and natural resource**. [n.p.]: United Nation.

บทที่ 5

มาตรการหรือแนวนโยบายท้องถิ่นในการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น

5.1 คำนำ

บทนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอแนวทางหรือมาตรการ ในการพัฒนาปรับปรุงระบบอาหารท้องถิ่น และประเมินความสอดคล้องหรือวิธีการในการนำเอามาตรการต่าง ๆ ไปปฏิบัติ ขั้นตอนเริ่มจากการสรุปประเด็นและสังเคราะห์จากผลการศึกษาเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ แล้วทีมศึกษาจัดทำ “ร่าง” เป็นประเด็นการพัฒนา (คือมาตรการ) แล้วเชิญให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบอาหารท้องถิ่นในพื้นที่วิจัย ร่วมแสดงความคิดเห็นและจัดลำดับความสำคัญ ก่อนทำการสรุปเป็นแนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น การหามาตรการและแนวทางของนโยบาย ที่จะกล่าวถึงในบทนี้ ให้น้ำหนักกับ “ท้องถิ่น” แต่ก็ตระหนักว่า นโยบายหรือบริบทแวดล้อมในระดับเหนือท้องถิ่น ก็อาจจะเป็นทั้งอุปสรรคหรือปัจจัยเกื้อหนุน ดังจะได้นำเสนอเป็นลำดับต่อไป

5.2 การพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม

การสังเคราะห์นโยบายและบริบทจากระดับเหนือท้องถิ่น ที่ส่งผลต่อระบบอาหารในท้องถิ่นในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม สรุปประเด็นสำคัญได้ดังนี้คือ: 1) นโยบายการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ เช่น เขื่อน คลองชลประทาน อ่างเก็บน้ำ ฯลฯ เป็นต้น 2) นโยบายการประกันราคาพืชผลการเกษตรล่วงหน้า 3) นโยบายส่งเสริมการทำเกษตรแบบใหม่ เช่น เกษตรทฤษฎีใหม่ โคกหนองนาโมเดล เกษตรแปลงใหญ่ ฯลฯ เป็นต้น 4) นโยบายส่งเสริมการทำเกษตรปลอดสารพิษหรือเกษตรอินทรีย์ 5) นโยบายการห้ามเผาไร่อ้อย ช่วงการเก็บเกี่ยวหรือแปลงนาหลังการเก็บเกี่ยว 6) นโยบายการอนุรักษ์และกำหนดขอบเขตการใช้ประโยชน์แหล่งน้ำหรือพื้นที่ชุ่มน้ำ 7) นโยบายส่งเสริมการปลูกพืชพลังงาน 8) นโยบายการทำเกษตรแบบพันธะสัญญา และ 9) การขยายโรงงานอุตสาหกรรมเข้ามาในพื้นที่เกษตรกรรม (อนุวัฒน์ พลทิพย์, 2566)

การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ ในประเด็นที่ว่า ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับระบบอาหารท้องถิ่นปัจจัยใดบ้าง ที่ส่งผลต่อความอยู่ดีมีสุขของเกษตรกร (ผลลัพธ์สุดท้ายของระบบอาหารท้องถิ่น) สรุปได้ 4 ประเด็นคือ 1) ความผันผวนของราคาผลผลิตทางการเกษตรและผู้ผลิตไม่สามารถกำหนดราคาสินค้าได้ 2) ความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศและความเพียงพอของแหล่งน้ำสำหรับการผลิตในภาคเกษตร 3) ตลาดท้องถิ่นและตลาดรับซื้อผลผลิตทางการเกษตรในพื้นที่ และ 4) การพัฒนาการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำการเกษตร

ผลการสังเคราะห์ดังกล่าวข้างต้น ได้นำเสนอในเวทีการประชุมของผู้มีส่วนได้เสีย แล้วมีการยืนยันความสอดคล้อง โดยให้ผู้มีส่วนได้เสียที่เข้าร่วมประชุม ร่วมกันประเมินระดับอิทธิพลของแต่ละประเด็น ต่อการบรรลุเป้าหมายความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายในระบบอาหารท้องถิ่น ผลจากการระดมความคิดเห็นของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่น ซึ่งประกอบด้วย ผู้นำชุมชน ผู้ผลิตรายย่อย ผู้บริหารจากเทศบาลตำบลสะอาด ผู้แทนจากสำนักงานปศุสัตว์อำเภอ น้ำพอง ผู้แทนจากสำนักงานเกษตรอำเภอน้ำพอง และผู้แทนจากสำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัดขอนแก่น พบว่า

- ความผันแปรของราคาผลผลิตทางการเกษตรและผู้ผลิตไม่สามารถกำหนดราคาสินค้าได้ มีอิทธิพลสูงที่สุด (2.85 คะแนน)
- ความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศและการความเพียงพอของแหล่งน้ำสำหรับการผลิตในภาคเกษตร มีอิทธิพลรองลงมา (2.42 คะแนน)
- ตลาดท้องถิ่นและตลาดรับซื้อผลผลิตทางการเกษตรในพื้นที่ มีอิทธิพลอันดับสาม (2.21 คะแนน)
- การพัฒนาการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำการเกษตร มีอิทธิพลอันดับที่สี่ (1.92 คะแนน)

หลังจากนั้น เป็นการร่วมอภิปรายและแสดงความคิดเห็นถึงความเป็นไปได้ ในการพัฒนาประเด็นสำคัญของระบบอาหารท้องถิ่นในข้างต้น สู่การจัดทำร่างข้อเสนอเชิงนโยบายและแนวทางการปฏิบัติระดับท้องถิ่น โดยมีรายละเอียดดังนี้

1) การพัฒนาด้านราคาผลผลิตทางการเกษตร และการกำหนดราคาโดยเพิ่มการมีส่วนร่วมของผู้ผลิตรายย่อยในท้องถิ่น

จากการร่วมอภิปรายและให้ความคิดเห็นถึงแนวทางการพัฒนา ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่น เสนอว่าการพัฒนาประเด็นดังกล่าวนี้ ควรดำเนินการดังนี้

- 1.1) การสนับสนุนให้ผู้ผลิตรายย่อยเพาะปลูกพืชผัก รวมถึงผลิตอาหารชนิดต่าง ๆ ให้มีความหลากหลาย เพื่อกระจายความเสี่ยงด้านราคาผลผลิตทางการเกษตรในแต่ละช่วงเวลา
- 1.2) การส่งเสริมการรวมกลุ่มการผลิตและแปรรูปผลผลิตทางการเกษตร เพื่อเพิ่มพลังต่อรองกับกลไกราคาตลาดและเพิ่มรายได้ให้กับครัวเรือน

เมื่อทำการวิเคราะห์ร่วมกันถึงนโยบายที่ดำเนินการอยู่ในปัจจุบันและผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง พบว่าประเด็นการพัฒนาดังกล่าว ปัจจุบันได้มีหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องหลายหน่วยงาน ดำเนินการขับเคลื่อนในเชิงนโยบาย อาทิ นโยบายกระทรวงเกษตรและสหกรณ์และสำนักงานเกษตรอำเภอ น้ำพอง ที่สนับสนุนให้เกษตรกรทำการผลิตพืชเชิงเดี่ยวต่อแปลงให้น้อยลง และอบรมให้ความรู้ด้านการจัดทำเกษตรผสมผสานคือปลูกพืชหลากหลายชนิดในแปลง การส่งเสริมให้เกษตรกรมีการแปรรูปผลผลิตทางการเกษตรเพื่อจำหน่าย การสนับสนุนแนวทางการรวมกลุ่มของเกษตรกรตามแนวคิด “เกษตรแปลงใหญ่” เพื่อยกระดับการต่อรองเรื่องราคาผลผลิต อย่างไรก็ตามพบว่า การขับเคลื่อนนโยบายสู่การปฏิบัติ ในปัจจุบันยังไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควร โดยเฉพาะการสนับสนุนให้เกิดการรวมกลุ่มเกษตรกร ซึ่งพบว่าส่วนใหญ่มักจะมีปัญหาเรื่องระบบบริหารจัดการกลุ่ม (การเงิน การบัญชี ฯลฯ)

ต่อข้อเสนอแนะด้านการส่งเสริมและสนับสนุนการรวมกลุ่มและสร้างเครือข่าย ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่นพื้นที่ตำบลสะอาด มองว่า “การรวมกลุ่มจัดการผลผลิต” อาจเป็นแนวทางหนึ่งที่เป็นทางเลือกที่แตกต่างออกไปในการ “เพิ่มพลังต่อรองกับกลไกราคาตลาดและภาคนโยบาย” ถือเป็น การสร้างโอกาสทางการตลาด และสร้างเครือข่ายในการทำงานร่วมกันของครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อย เพื่อร่วมกันสร้างภูมิคุ้มกันต้านทานกับการเปลี่ยนแปลงในอนาคต เช่น การกำหนดกลยุทธ์การลดต้นทุนการผลิตหรือการเพิ่มปริมาณผลผลิตต่อไร่ การเสริมสร้างผลิตภาพของแรงงานเกษตรให้สูงขึ้น การทำแผนยุทธศาสตร์

การผลิต การยกระดับคุณภาพของพืชผลหรือผลผลิตทางการเกษตรให้มีราคาสูงขึ้นและเป็นที่ต้องการของตลาด หรือการสนับสนุนผู้ประกอบการรายใหม่ในชุมชนเกษตร ซึ่งหมายถึง กลุ่มเยาวชนคนรุ่นใหม่ที่น่าสนใจ และมีแนวความคิดที่ต้องการประกอบอาชีพที่เกี่ยวข้องกับงานเกษตร ซึ่งพบว่าในพื้นที่ที่มีการเริ่มทำในบางครัวเรือนและบางชุมชนแล้ว เช่น การเลี้ยงปลาสวยงาม การเลี้ยงวัวสวยงาม การเลี้ยงไก่ชน เป็นต้น นอกจากการรวมกลุ่มของครัวเรือนเกษตรภายในชุมชนเกษตรเองแล้ว ดังนั้น กลุ่ม องค์กรชุมชน/ท้องถิ่น และหน่วยงาน ได้แก่ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น สำนักงานเกษตรอำเภอและจังหวัด สหกรณ์การเกษตร ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) เป็นต้น ซึ่งมีทรัพยากรทั้งงบประมาณ บุคลากร เทคนิคและวิธีการ ที่ควรส่งเสริมและสนับสนุนและแสวงหาภาคีภายนอกชุมชนที่จะเข้ามาช่วยส่งเสริมและสนับสนุนบุคคลหรือกลุ่มให้มีความเข้มแข็ง มีประสิทธิภาพและมีพลังมากขึ้น

2) การพัฒนาระบบนิเวศทางธรรมชาติ และแหล่งน้ำสำหรับการผลิตในภาคเกษตร

จากการร่วมอภิปรายและให้ความคิดเห็นถึงแนวทางการพัฒนา ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่น เสนอว่าการพัฒนาประเด็นดังกล่าวนี้ ควรดำเนินการดังนี้

- 2.1) การอนุรักษ์พื้นที่ระบบนิเวศทางธรรมชาติบริเวณแก่งเสือเต้นและแหล่งน้ำสำคัญ
- 2.2) การพัฒนาพื้นที่บริเวณแก่งเสือเต้นบางส่วนเป็นพื้นที่ท่องเที่ยวเชิงนิเวศ
- 2.3) การจัดหาสารอินทรีย์ ปุ๋ยบำรุงดิน และส่งเสริมให้เกษตรกรทำการผลิตอาหารปลอดภัย
- 2.4) การปรับปรุงและขยายระบบคลองส่งน้ำและคลองระบายน้ำ สำหรับการทำการเกษตร

เมื่อทำการวิเคราะห์ร่วมกันถึงนโยบายที่ดำเนินการอยู่ในปัจจุบันและผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง พบว่า ประเด็นการพัฒนาดังกล่าว ปัจจุบันได้มีหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องหลายหน่วยงาน ดำเนินการขับเคลื่อนในเชิงนโยบาย และอยู่ระหว่างการจัดทำแผน แต่ยังไม่ได้ถูกนำมาใช้ในระดับการปฏิบัติ อาทิ สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัดขอนแก่น ร่วมกับสำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม (สน.) ปัจจุบันกำลังดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูลแก่งเสือเต้น เพื่อออกแบบการพัฒนาร่วมกับหน่วยงานท้องถิ่น เพื่อฟื้นฟูและอนุรักษ์ระบบนิเวศทางธรรมชาติบริเวณแก่งเสือเต้นและแหล่งน้ำสำคัญ เพื่อให้ชุมชนมีแหล่งอาหารและแหล่งรายได้เพิ่มมากขึ้น สำนักงานเกษตรอำเภอน้ำพองมีแผนส่งเสริมการปลูกปอเทืองเพื่อจำหน่ายและเพื่อปรับปรุงบำรุงแร่ธาตุในดิน และส่งเสริมการนำเศษพืชสดมาทำปุ๋ยสดใช้ในแปลงเกษตร ขณะที่เทศบาลตำบลสะอาด ก็มีแผนพัฒนาพื้นที่บริเวณแก่งเสือเต้นบางส่วนให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวเชิงนิเวศ (จัดล่องเรือ แพพักผ่อน) อย่างไรก็ตามพบว่า การขับเคลื่อนนโยบายสู่การปฏิบัติ ในปัจจุบันยังไม่ประสบผลสำเร็จในหลายส่วน และมีความจำเป็นต้องได้รับการส่งเสริมและสนับสนุน อาทิ

- การตรวจวัดคุณภาพน้ำบริเวณแก่งเสือเต้น ซึ่งเป็นทั้งแหล่งอาหารและแหล่งรายได้ของผู้ผลิตรายย่อย รวมถึงคุณภาพน้ำสำหรับการเกษตรที่อาจมีสารเคมีปนเปื้อนและส่งผลกระทบต่อสุขภาพของผู้ที่อาศัยอยู่บริเวณโดยรอบพื้นที่ ซึ่งตั้งอยู่ใกล้กับเขตอุตสาหกรรม
- การกำหนดเขตพื้นที่หวงห้าม เขตพื้นที่อนุรักษ์พันธุ์สัตว์น้ำ และการกำหนดกฎกติกา ร่วมกัน เพื่อป้องกันการจับปลาในฤดูวางไข่และเพื่อการอนุรักษ์/อนุบาลพันธุ์ปลาขนาดเล็ก

ซึ่งปัจจุบันพบว่า เทศบาลตำบลสะอาดยังไม่ได้มีมาตรการดำเนินการดังกล่าว มีเพียงการประชาสัมพันธ์ขอความร่วมมือห้ามจับสัตว์น้ำช่วงฤดูวางไข่เท่านั้น

- การขุดลอกวัชพืชคลุมผิวน้ำบริเวณแก่งเสื่อเด่น เพื่อเพิ่มพื้นที่แหล่งน้ำและอาหารตามธรรมชาติ ซึ่งพบว่าที่ผ่านมาเคยมีหน่วยงานของรัฐ (ไม่ทราบหน่วยงานใด) เคยลงพื้นที่สำรวจการขุดลอกสนม (ซากวัชพืชที่คลุมผิวน้ำ) แล้วครั้งหนึ่ง และเมื่อมีการประมาณการต้นทุนขุดลอกที่ต้องใช้งบประมาณสูง ปัจจุบันจึงไม่มีการดำเนินการใด ๆ ต่อ
- การสร้างและพัฒนาระบบป้องกันภัยพิบัติที่จะส่งผลกระทบต่อนิเวศธรรมชาติ
- ปรับปรุงและขยายระบบคลองส่งน้ำและคลองระบายน้ำ

ในการพัฒนาระบบนิเวศทางธรรมชาติ และแหล่งน้ำสำหรับการผลิตในภาคเกษตร ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่นมองว่า หลายแนวทางครัวเรือนสามารถดำเนินการเพื่อรับมือกับสถานการณ์เช่นนี้ได้ เช่น การปรับปรุง พื้นฟูและบำรุงรักษานิเวศธรรมชาติที่เกี่ยวกับดิน หรือการปรับเปลี่ยนพันธุ์พืชบางชนิดที่ใช้น้ำน้อยทดแทน แต่การดำเนินการหลายส่วนผู้ผลิตรายย่อยไม่อาจดำเนินการได้เพียงลำพัง เช่น การสร้างและพัฒนาระบบป้องกันภัยพิบัติที่จะส่งผลกระทบต่อนิเวศธรรมชาติ ระบบการบริหารจัดการน้ำอย่างทั่วถึงและเป็นธรรม ปรับปรุงและขยายระบบคลองส่งน้ำและคลองระบายน้ำ ส่งเสริมและทดลองปลูกพืชที่เพิ่มความชุ่มชื้นและธาตุอาหารในดิน การรื้อฟื้นภูมิปัญญามาใช้ในการสังเกตธรรมชาติ การติดตามข้อมูลข่าวสารจากกรมอุตุนิยมวิทยาต่อเนื่องหรือให้ความสนใจต่อการประชาสัมพันธ์ของผู้นำหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องสภาพดินฟ้าอากาศ เป็นต้น ดังนั้น กลุ่ม องค์กรชุมชน/ท้องถิ่นและหน่วยงาน ได้แก่ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และหน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้อง จึงควรส่งเสริมและสนับสนุนและแสวงหาภาคีภายนอกชุมชนให้เข้ามาร่วมมือ

3) การพัฒนาตลาดท้องถิ่น และตลาดรับซื้อผลผลิตทางการเกษตรในพื้นที่

จากการร่วมอภิปรายและให้ความคิดเห็นถึงแนวทางการพัฒนา ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่น เสนอว่าการพัฒนาประเด็นดังกล่าวนี้ ควรดำเนินการดังนี้

3.1) การพัฒนาตลาดท้องถิ่นภายในบริเวณชุมชน โดยเฉพาะตลาดอาหารสด

3.2) การพัฒนาเครือข่ายความร่วมมือ ด้านการกระจายอาหารปลอดภัยจากผู้ผลิตรายย่อยในท้องถิ่น สู่ผู้บริโภคในเมือง

เมื่อทำการวิเคราะห์ร่วมกันถึงนโยบายที่ดำเนินการอยู่ในปัจจุบันและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องพบว่าประเด็นการพัฒนาดังกล่าว ปัจจุบันยังไม่มีหน่วยงานที่เกี่ยวข้องดำเนินการขับเคลื่อนอย่างเป็นรูปธรรม ทั้งนี้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่นต่างเห็นว่าจะเป็นการดีหากบริเวณชุมชน มีการรวมกลุ่ม มีการจัดหาสถานที่ และมีผู้ทำหน้าที่รวบรวมผลผลิตจากภาคเกษตรของชุมชน ทั้งนี้ เพื่อให้ผู้ผลิตรายย่อยในท้องถิ่นมีตลาดรับซื้อผลผลิตและสามารถผลิตอาหารจากภาคเกษตรเพื่อเป็นรายได้ต่อเนื่องตลอดทั้งปี ซึ่งผู้มีส่วนเกี่ยวข้องที่สำคัญในการดำเนินการหลักน่าจะเป็นเทศบาลตำบลสะอาด ส่วนเทศบาลตำบลสะอาดก็มองว่าประเด็นดังกล่าวนี้ควรถูกบรรจุอยู่ในแผนพัฒนาตำบล โดยเริ่มจากจัดหาสถานที่เพื่อสร้างตลาดสดในท้องถิ่น นอกจากนี้ยังมีแผนพัฒนาด้านตลาดออนไลน์ โดยสนับสนุนให้กลุ่มเด็กและ

เยาวชนเข้ามามีส่วนร่วมทำหน้าที่ช่วยเหลือพ่อแม่ในด้านการขายสินค้าเกษตรผ่านช่องทางออนไลน์ต่าง ๆ โดยเชื่อมโยงการทำงานกับเครือข่ายโทรคมนาคม เพื่อติดตั้งระบบสัญญาณอินเทอร์เน็ต และจัดอบรมด้านเทคนิคการทำตลาดออนไลน์ ขณะที่สำนักงานเกษตรอำเภออำเภอน้ำพองมีแผนจัดตั้งและพัฒนาเยาวชนเกษตรในโรงเรียน และค้นหาคนรุ่นใหม่ (young smart) เพื่อสืบทอดงานเกี่ยวกับการเกษตรของคนรุ่นใหม่

4) การพัฒนาการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำการเกษตร

จากการร่วมอภิปรายและให้ความคิดเห็นถึงแนวทางการพัฒนา ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่น เสนอว่าการพัฒนาประเด็นดังกล่าวนี้ ควรมีการ

4.1) การสนับสนุนข้อมูลองค์ความรู้ทางวิชาการ ด้านการบริหารจัดการที่ดินทำกินในพื้นที่จำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุด

4.2) การสนับสนุนให้ผู้ผลิตรายย่อยเพาะปลูกพืชผัก รวมถึงผลิตอาหารชนิดต่าง ๆ ให้มีความหลากหลาย

เมื่อทำการวิเคราะห์ถึงปฏิบัติการที่ครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อยดำเนินการอยู่ในปัจจุบัน ในด้านการจัดสรรที่ดินทำกินของครัวเรือน พบว่าครัวเรือนเกษตรในพื้นที่ส่วนมากไม่มีแผนการจัดการในอนาคต โดยยังไม่มีเตรียมการหรือจัดการใด ๆ ต่อการใช้ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำการเกษตร มีบางครัวเรือนที่พ่อแม่จัดสรรที่ดินให้กับลูกแล้ว เช่น ครัวเรือนพ่ออำนาจแบ่งที่ดินให้ลูกแล้ว 2 คน เฉลี่ยคนละ 2 – 3 ไร่เท่านั้น แต่คาดเดายากว่าลูกหลานจะรักษาที่ดินไว้ได้หรือไม่ หรือจะใช้ประโยชน์อย่างไร ขณะที่เทศบาลตำบลสะอาด ปัจจุบันยังไม่มียุทธศาสตร์เรื่องนี้โดยตรง แต่มีแนวคิดและแนวทางมองหาคนรุ่นใหม่ (young smart) เพื่อทำอาชีพในภาคเกษตรหรือท้องถิ่น คือ ลูกหลานที่กลับมาอยู่บ้านทางเทศบาลจะส่งเสริมให้ทำเกษตรแบบใหม่ เช่น เลี้ยงหนูนา ไก่ชน โคเนื้อ ไก่ชน ตันไม้สวยงาม (เช่น กล้วยต่าง) เป็นต้น และส่งเสริมการรวมกลุ่มและการแปรรูป เช่น ข้าว และจัดหาช่องทางการตลาดให้คนรุ่นใหม่ หรือให้เขาเป็นพ่อค้าคนกลางด้วยตนเอง

สำหรับผู้ผลิตรายย่อยในปัจจุบัน ที่ยังคงมีการใช้ที่ดินทำกินที่จำกัด เช่นในบางรายถือครองที่ดินทำกินขนาดเล็ก หรือมีที่ดินทำกินที่ไม่มีระบบชลประทานเข้าถึง รวมทั้งเป็นที่ดินชลประทาน ห้ามซื้อขายหรือส่งมอบเป็นมรดก ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับระบบอาหารท้องถิ่นมองว่า การสนับสนุนข้อมูลองค์ความรู้ทางวิชาการ ด้านการบริหารจัดการที่ดินทำกินในพื้นที่จำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุด น่าจะเป็นทางเลือกที่ดี ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ผลิตรายย่อยได้มีต้นแบบหรือแนวทางการปรับรูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดิน อาทิปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตที่เพิ่มความหลากหลายของชนิดพันธุ์พืชที่ปลูกมากขึ้น โดยการจัดสรรที่ดินปลูกข้าวและผลิตพืชอื่น ๆ ที่มีความต้องการของผู้บริโภคและมีตลาดรองรับ เช่น พืชผักอายุสั้นชนิดต่าง ๆ เป็นต้น ดังเช่นที่ สุภา ไยเมือง และคณะ (2561) เสนอกรณีการใช้ประโยชน์ที่ดินหลังการเก็บเกี่ยวข้าว โดยไม่จำเป็นต้องปรับพื้นที่ใหม่ เพราะสามารถใช้ที่นาปลูกต่อเนื่องได้เลย เช่น กรณีชาวนาในจังหวัดนครปฐมที่ทำนาบัว นาผักบุ้ง เป็นต้น แนวทางนี้นอกจากจะเป็นการพักการใช้ที่ดินจากการผลิตพืชเชิงพาณิชย์ที่มีการใช้เทคโนโลยีการผลิตและปุ๋ยเคมีอย่างเข้มข้นแล้ว การผลิตพืชอาหารที่มีความหลากหลาย ยังเป็นการสร้างหลักประกันและความมั่นคงทางด้านอาหารและรายได้ให้แก่ครัวเรือนผู้ผลิตรายย่อยได้ด้วย ดังนั้นหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น สำนักงานเกษตรอำเภอและจังหวัด สหกรณ์การเกษตร ธนาคารเพื่อการเกษตร

และสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) เป็นต้น ซึ่งมีทรัพยากรทั้งงบประมาณ บุคลากร เทคนิคและวิธีการ จึงควรส่งเสริมและสนับสนุน และแสวงหาภาคีภายนอกชุมชนเข้ามาช่วยร่วมให้มากขึ้น

5.3 การพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น

ในการค้นหาแนวทางหรือมาตรการเพื่อพัฒนาปรับปรุงระบบอาหารท้องถิ่น การศึกษานี้เริ่มต้นจากการให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องภายในระบบร่วมกันประเมินระดับอิทธิพลของแต่ละประเด็น ต่อการบรรลุเป้าหมายความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายในระบบอาหารท้องถิ่น ผลจากการระดมความคิดเห็นของผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่น ซึ่งประกอบด้วย ผู้นำชุมชน ผู้ผลิตรายย่อย ผู้ค้ารายย่อย ผู้บริหารจากองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ผู้แทนจากสำนักงานปศุสัตว์อำเภอ ผู้แทนจากสำนักงานเกษตรอำเภอ ครูผู้ดูแลโครงการอาหารกลางวันประจำโรงเรียนในตำบล และผู้อำนวยการโรงพยาบาลส่วนเสริมสุขภาพตำบล พบว่า:

- การพัฒนาศักยภาพของผู้ผลิตรายย่อย ในการตั้งรับและเผชิญหน้ากับความเสี่ยงจากการเปลี่ยนแปลงฤดูกาลและสภาพภูมิอากาศ รวมถึงการแพร่ระบาดของแมลงศัตรูพืช และภัยธรรมชาติต่าง ๆ เป็นแนวทางที่มีผลต่อความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย และผู้บริโภคในระบบอาหารท้องถิ่นเป็นอันดับหนึ่ง (2.83 คะแนน)
- รองลงมาคือ แนวทางข้อที่ 2 การยกระดับและพัฒนาศักยภาพอาหารที่ผลิตจากท้องถิ่นสู่อาหารปลอดภัย (2.67 คะแนน)
- แนวทางข้อที่ 3 และ 4 การสร้างเครือข่ายระหว่างผู้ผลิตรายย่อย ตลาดสดท้องถิ่น ร้านค้าปลีกรายย่อย ผู้บริโภค รวมถึงสถาบันในท้องถิ่น และการส่งเสริมการใช้อาหารที่ผลิตได้จากท้องถิ่น ในงานบุญประเพณีของชุมชน (ซึ่งมีค่าคะแนนเท่ากันคือ 2.58 คะแนน) (มุกดา สุวรรณศรี, 2566)

หลังจากนั้น เป็นการร่วมอภิปรายและแสดงความคิดเห็นถึงความเป็นไปได้ ในการพัฒนาประเด็นสำคัญของระบบอาหารท้องถิ่นในข้างต้น สู่การจัดทำร่างข้อเสนอเชิงนโยบายและแนวทางการปฏิบัติระดับท้องถิ่น โดยมีรายละเอียดดังนี้

1) การพัฒนาศักยภาพของผู้ผลิตรายย่อย ในการตั้งรับและเผชิญหน้ากับความเสี่ยงจากการเปลี่ยนแปลงฤดูกาลและสภาพภูมิอากาศ เนื่องจากผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง ยังคงพึ่งพาทุนทางธรรมชาติทั้งที่ดินและแหล่งน้ำเป็นปัจจัยนำเข้าของกิจกรรมการผลิตอาหาร และยังคงอยู่ภายใต้เงื่อนไขของฤดูกาลและความผันแปรของสภาพภูมิอากาศ ดังนั้นเพื่อให้ระบบอาหารท้องถิ่นเอื้อต่อความอยู่ดีมีสุขทั้งผู้ผลิตรายย่อย จึงควรมีการดำเนินการดังนี้

1.1) การสนับสนุนข้อมูล องค์ความรู้ทางวิชาการอย่างต่อเนื่องและรวดเร็ว จากหน่วยงานภาครัฐที่มีบทบาทหน้าที่โดยตรง

1.2) การสนับสนุนกลไกความร่วมมือหรือเครือข่ายทางสังคม ระหว่างผู้ผลิตรายย่อยด้วยกันเองภายในชุมชนกับผู้ผลิตรายย่อยภายนอกชุมชน ในการแลกเปลี่ยนข้อมูล องค์ความรู้ และมาตรการรับมือจากการเปลี่ยนแปลงฤดูกาลและสภาพภูมิอากาศ

แนวทางนี้ ผู้เข้าร่วมประชุมส่วนใหญ่มีความเห็นว่ายังเป็นไปได้ยากที่ผู้ผลิตรายย่อยจะดำเนินการได้โดยลำพัง แต่สามารถเป็นไปได้ในทางปฏิบัติหากได้รับการสนับสนุนในส่วนกลไกเชิงสถาบัน โดยพบว่า ปัจจุบันส่วนที่ได้มีการดำเนินการอยู่แล้วในทางปฏิบัติ อาทิ การนำเสนอแผนป้องกันภัยแล้งไปที่กรมชลประทาน และสำนักงานเกษตรอำเภอ การสนับสนุนปัจจัยการผลิต เช่น วัคซีน เวชภัณฑ์, การสูมเก็บตัวอย่างเพื่อเฝ้าระวัง/ควบคุมโรค และการตรวจเยี่ยมฟาร์มเพื่อจัดเก็บข้อมูล โดยสำนักงานปศุสัตว์อำเภอเมืองนครพนม ขณะที่การสนับสนุนกลไกความร่วมมือหรือเครือข่ายทางสังคม ระหว่างผู้ผลิตรายย่อยด้วยกันเองภายในชุมชนกับผู้ผลิตรายย่อยภายนอกชุมชน พบว่า ในระบบอาหารท้องถิ่นพื้นที่ตำบลบ้านกลาง ยังไม่มีแผนในการสนับสนุนกลไกความร่วมมือหรือเครือข่ายทางสังคมดังกล่าวนี้ ซึ่งในส่วนนี้หน่วยงานในระดับท้องถิ่น คือองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านกลาง เห็นว่าเป็นแนวทางที่ดีและควรถูกนำไปพิจารณาบรรจุในแผนเพื่อนำสู่ระดับการปฏิบัติต่อไป

2) การยกระดับและพัฒนาศักยภาพอาหารที่ผลิตจากท้องถิ่น สู่อาหารปลอดภัย เนื่องจากผู้ผลิตรายย่อยในพื้นที่ตำบลบ้านกลาง ยังคงมีการใช้ปุ๋ยและสารเคมีกำจัดศัตรูพืชอย่างเข้มข้นบนที่ดินทำกิน ซึ่งก่อให้เกิดผลกระทบในทิศทางลบต่อคุณประโยชน์ของระบบนิเวศที่ถูกนำกลับมาใช้หมุนเวียน เข้าสู่กิจกรรมการผลิตในรอบถัดไป ตลอดจนส่งผลต่อสุขภาพของผู้ผลิตรายย่อยและผู้บริโภค รวมถึงการตกอยู่ภายใต้กลไกราคาและระบบตลาด ดังนั้น การยกระดับและพัฒนาศักยภาพอาหารที่ผลิตจากท้องถิ่น สู่อาหารปลอดภัย จึงน่าจะเป็นทางเลือกหนึ่งที่เข้ามาเสริมเพื่อให้ผู้ผลิตรายย่อยสามารถใช้เป็นข้อได้เปรียบในการส่งต่อ “ความสด ใหม่ และรู้แหล่งที่มาของอาหาร” ซึ่งเป็นคุณสมบัติของระบบอาหารท้องถิ่นให้กับผู้บริโภคภายในระบบ โดยเฉพาะผู้บริโภคภายในห่วงโซ่อุปทานที่สั้น เช่น ผู้บริโภคภายในตำบลหรือผู้บริโภคในเขตเมือง ที่ตระหนักและให้ความสนใจต่ออาหารปลอดภัย ซึ่งแนวทางการพัฒนาประเด็นดังกล่าว ควรประกอบด้วย

- 1) การสนับสนุนและส่งเสริมการใช้ปัจจัยการผลิต และเทคโนโลยีในการผลิตอาหารปลอดภัย
- 2) การศึกษาวิจัยหรือการสำรวจ เพื่อประเมินผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม และผลกระทบด้านสุขภาพของผู้ผลิตรายย่อยและผู้บริโภคในท้องถิ่น
- 3) การพัฒนาเครือข่ายความร่วมมือที่เข้มแข็ง ด้านการกระจายอาหารปลอดภัยสู่ตลาดในท้องถิ่นและผู้บริโภคในเมือง

แนวทางนี้ ผู้เข้าร่วมประชุมส่วนใหญ่มีความเห็นว่ามีความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติ ซึ่งในปัจจุบันมีส่วนที่ได้มีการดำเนินการอยู่แล้วในทางปฏิบัติและมีบางส่วนที่ยังไม่ได้ดำเนินการ โดยส่วนที่ได้มีการดำเนินการอยู่แล้ว อาทิ การอบรมถ่ายทอดความรู้ด้านการใช้สารชีวภัณฑ์ และวิธีการกำจัดศัตรูพืชที่สอดคล้องกับโรคพืช โดยสำนักงานเกษตรอำเภอเมืองนครพนม การดำเนินโครงการยกระดับแผงลอยและร้านอาหารปลอดภัย ด้วยการสุ่มตรวจสอบสารเคมีปนเปื้อนในอาหาร โดยโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล การอบรมการบริโภคพืชผัก และการเลือกใช้สมุนไพรในท้องถิ่นที่มีสรรพคุณทางยา โดยโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล การสุ่มตรวจค่าสารเคมีตกค้างในเลือดของผู้ผลิตรายย่อยในท้องถิ่น โดยโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบล

และพบว่าในระบบอาหารท้องถิ่นพื้นที่ตำบลบ้านกลาง ยังไม่มีการศึกษาวิจัยเพื่อประเมินผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม และผลกระทบด้านสุขภาพของผู้ผลิตรายย่อยและผู้บริโภค จึงต้องอาศัยความร่วมมือของหน่วยงานภาครัฐระดับท้องถิ่นและสถาบันการศึกษา เช่นเดียวกับการพัฒนาเครือข่ายความร่วมมือที่เข้มแข็ง ด้านการกระจายอาหารปลอดภัยสู่ตลาดในท้องถิ่นและผู้บริโภคในเมือง ซึ่งแม้จะยังไม่มี การปฏิบัติการที่ชัดเจนในระดับท้องถิ่น แนวทางนี้มีความเป็นไปได้หากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องหลักคือ องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น สำนักงานพาณิชย์จังหวัด หรือโรงพยาบาลส่วนเสริมสุขภาพตำบล มีการ กระตุ้นให้เกิดความเชื่อมโยงกันอย่างแข็งขันจนเกิดเป็นเครือข่ายความร่วมมืออย่างเป็นทางการ ซึ่งต้อง อาศัยความร่วมมือของหน่วยงานหลายภาคส่วน และกลุ่มผู้บริโภคที่ใส่ใจสุขภาพร่วมด้วย

1.3 การสร้างเครือข่ายระหว่างผู้ผลิตรายย่อย ตลาดสดท้องถิ่น ร้านค้าปลีกรายย่อย ผู้บริโภค รวมถึงสถาบันในท้องถิ่น เนื่องจาก การแลกเปลี่ยนระหว่างกันภายในชุมชน และความสามารถ ในการเข้าถึงตลาดระดับท้องถิ่นและครัวเรือนผู้บริโภคโดยตรง หรือกระจายผลผลิตด้วยวิธีการขายปลีกด้วย ตัวเองนั้น เป็นช่องทางหนึ่งที่กำลังก่อให้เกิดผลลัพธ์ในทิศทางบวกต่อความอยู่ดีมีสุขของผู้ผลิตรายย่อย ให้ สามารถอยู่รอดได้ในระบบอาหารท้องถิ่น ที่มีความเปราะบางจากการเบียดขับของอาหารจาก ภาคอุตสาหกรรม ดังนั้น การสร้างเครือข่ายระหว่างผู้ผลิตรายย่อยและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหาร ท้องถิ่น จึงเป็นแนวทางหนึ่งสมควรได้รับการส่งเสริมและสนับสนุน เพื่อให้ระบบอาหารท้องถิ่น เอื้อต่อความ อยู่ดีมีสุขทั้งผู้ผลิตรายย่อยและผู้บริโภคของระบบ โดยควรประกอบด้วย

1) การสร้างเวทีให้เกิดการพูดคุย โดยประกอบด้วยผู้มีส่วนเกี่ยวข้องที่ครอบคลุมตลอดทั้งห่วงโซ่การผลิตและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกภาคส่วน

2) การสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างผู้ผลิตรายย่อยด้วยกันเอง ให้เกิดกลไกการ แลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตและการกระจายผลผลิตระหว่างกันในลักษณะของเครือข่าย รวมถึงสร้างความ ร่วมมือกับผู้บริโภคเชิงสถาบันในท้องถิ่น

3) การพัฒนาระบบเทคโนโลยีสารสนเทศ เช่น แอปพลิเคชันตลาดสินค้าออนไลน์ เพื่อให้ผู้ผลิต และผู้บริโภคในระบบอาหารท้องถิ่นได้มีโอกาสซื้อขายสินค้ากันได้โดยตรง

แนวทางนี้ผู้เข้าร่วมประชุมส่วนใหญ่มีความเห็นว่า แนวทางที่ 1) และ 3) ยังเป็นไปได้ยากที่ ผู้ผลิตรายย่อยจะดำเนินการได้โดยลำพัง แต่สามารถเป็นไปได้ในทางปฏิบัติหาก ได้รับการสนับสนุนให้เกิด เวทีพูดคุยแลกเปลี่ยน โดยประกอบไปด้วยผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่นที่มองเห็นภาพอนาคต ร่วมกัน ไม่ว่าจะเป็นผู้ผลิตรายย่อย พ่อค้าคนกลาง ผู้ค้ารายย่อย ร้านค้าปลีกรายย่อย และหน่วยงานภาครัฐ ที่มีบทบาทหน้าที่โดยตรง รวมถึงผู้บริโภคเชิงสถาบันในท้องถิ่น และหน่วยงานสนับสนุนที่มีความรู้ทักษะ เฉพาะทาง เช่น ผู้เชี่ยวชาญด้านระบบเทคโนโลยีสารสนเทศ หรือการทำตลาดออนไลน์ เพื่อร่วมวิเคราะห์ ปัญหาอุปสรรคภายในระบบอาหารท้องถิ่น กำหนดวิสัยทัศน์ความยั่งยืน และแผนปฏิบัติการร่วมกันเพื่อให้ บรรลุเป้าหมาย ส่วนแนวทางที่ 2) การสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างผู้ผลิตรายย่อยด้วยกันเองพบว่า ปัจจุบันเกิดขึ้นในลักษณะแบบไม่เป็นทางการ คนในชุมชนมีการพึ่งพาอาศัยและแลกเปลี่ยนระหว่างกันกับ เพื่อนบ้านอยู่แล้วเป็นปกติ ส่วนการสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างผู้ผลิตรายย่อยกับผู้บริโภคเชิง สถาบันในท้องถิ่น พบว่าปัจจุบันยังไม่มีดำเนินการ แต่เป็นแนวทางที่สามารถเริ่มนำร่องทำได้เลยใน

ระดับหมู่บ้าน เช่น การสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างผู้ผลิตรายย่อย กับผู้บริโภคเชิงสถาบันที่เป็นกลุ่มครูและนักเรียนในโรงเรียน

ข้อเสนอเพิ่มเติมเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสู่การปฏิบัติ ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในระบบอาหารท้องถิ่นเห็นตรงกันว่า การสร้างเครือข่ายระหว่างผู้ผลิตรายย่อยและหน่วยย่อยอื่น ๆ ภายในระบบอาหารท้องถิ่น พบว่าแนวทางบางส่วนสามารถเริ่มนำร่องทำได้เลยในระดับหมู่บ้าน เช่น การสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างผู้ผลิตรายย่อย กับผู้บริโภคเชิงสถาบันที่เป็นกลุ่มครูและนักเรียนในโรงเรียนประจำหมู่บ้าน ซึ่งปัจจุบันโรงเรียนยังไม่มีระบบคัดสรร/คัดกรอง วัตถุดิบที่นำมาทำอาหารกลางวันแบบปลอดภัย ดังนั้นแนวทางนี้มีความเป็นไปได้หากมีการสร้างให้เกิดความเชื่อมโยงกันจนเกิดเป็นเครือข่ายความร่วมมือ ซึ่งต้องอาศัยความร่วมมือของหน่วยงานภาครัฐระดับท้องถิ่น โรงเรียน พ่อแม่ผู้ปกครอง ซึ่งจำนวนมากคือผู้ผลิตรายย่อย ดังเช่นที่ผู้ร่วมประชุม ซึ่งเป็นครูผู้ดูแลโครงการอาหารกลางวันประจำโรงเรียนในตำบล แสดงความเห็นว่

“ในโรงเรียน ท่าน ผอ. ก็พยายามส่งเสริมให้นักเรียนปลูกผักกินเอง และใช้เป็นอาหารกลางวัน แต่เป็นไปได้เลยที่เราจะปลูกผักเองหรือเลี้ยงสัตว์เองได้ทั้งหมด เนื่องจากมีปัญหาในเรื่องของเวลาเป็นเรื่องที่แก้ไขไม่ได้ ที่น่าจะทำได้คือ ให้ใช้ผลผลิตที่ปลอดภัยจากชุมชนมากที่สุดเท่าที่จะทำได้”

1.4 การส่งเสริมการใช้อาหารที่ผลิตได้จากท้องถิ่น ในงานบุญประเพณีของชุมชน ดังที่พบว่า ปัจจุบันวัตถุดิบที่ถูกนำมาใช้ประกอบเป็นอาหารในงานบุญประเพณีต่าง ๆ ในชุมชน จำนวนเกือบครึ่งหนึ่งถูกจัดซื้อจากตลาดสด และห้างสรรพสินค้าขนาดใหญ่ภายนอกชุมชน แสดงให้เห็นว่าในแต่ละปีผู้ผลิตรายย่อยในระบบอาหารท้องถิ่น ยังคงมีการพึ่งพาอาหารจากภายนอกท้องถิ่น ซึ่งนอกจากจะมีส่วนให้เกิดการไหลเวียนของเงินรายได้จากครัวเรือนออกสู่ภายนอกแล้ว ยังมีความเสี่ยงด้านสุขภาพจากสารเคมีปนเปื้อน ด้วยเหตุนี้ การส่งเสริมการใช้อาหารที่ผลิตได้จากท้องถิ่น ในงานบุญประเพณีของชุมชน จึงนอกจากจะเป็นการลดค่าใช้จ่ายด้านอาหารจากภายนอกแล้ว ยังเป็นการสนับสนุนให้เกิดการไหลเวียนของเงินรายได้กลับสู่ครัวเรือนของผู้ผลิตรายย่อยภายในระบบ นอกจากนี้ยังเป็นการสนับสนุนมิติด้านความสัมพันธ์ทางสังคม รวมถึงการสืบทอดประเพณีวัฒนธรรมของชุมชนอีกด้วย ดังนั้น การส่งเสริมและสนับสนุนเพื่อให้ระบบอาหารท้องถิ่น เอื้อต่อความอยู่ดีมีสุขทั้งผู้ผลิตรายย่อยและผู้บริโภคของระบบ โดยควรประกอบด้วย

1) ส่งเสริมการใช้วัตถุดิบที่เป็นผลผลิตจากภาคเกษตรในท้องถิ่น สำหรับประกอบอาหารในงานบุญประเพณีของชุมชน

2) ส่งเสริมและสนับสนุนพื้นที่ผลิตอาหารสำรองหรือธนาคารอาหาร (Food bank) ของชุมชน สำหรับเป็นแหล่งอาหารสำหรับครัวเรือน รวมถึงเพื่อใช้ในกรณีที่มีงานบุญประเพณีของชุมชน

แนวทางนี้ พบว่าปัจจุบันภายในระบบอาหารท้องถิ่นพื้นที่ตำบลบ้านกลาง ชาวบ้านในชุมชนได้ดำเนินการอยู่แล้ว ในด้านการใช้วัตถุดิบที่เป็นผลผลิตจากภาคเกษตรในท้องถิ่น สำหรับประกอบอาหารในงานบุญประเพณีของชุมชน แต่เป็นการใช้วัตถุดิบจากท้องถิ่นควบคู่กับการซื้อหาจากตลาดสดและห้างสรรพสินค้าภายนอกในสัดส่วนใกล้เคียงกัน ขณะที่การสร้างพื้นที่ผลิตอาหารสำรองหรือธนาคารอาหาร

(Food bank) ปัจจุบันยังไม่มี การดำเนินการ ซึ่งผู้เข้าร่วมประชุมส่วนใหญ่มีความเห็นว่า แนวทางการพัฒนา ดังกล่าวมีความเป็นไปได้ในทางปฏิบัติ และสามารถเริ่มนำร่องทำได้เลยในระดับหมู่บ้าน โดยอาศัยความร่วมมือจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องโดยเฉพาะองค์การบริหารส่วนตำบลบ้านกลาง อาทิ การดำเนินโครงการ หรือกิจกรรมเพื่อรณรงค์เพื่อส่งเสริมทั้งสองแนวทางย่อยดังกล่าวข้างต้นอย่างเป็นรูปธรรมมากขึ้น ซึ่งน่าจะก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งในแง่เป็นการช่วยลดค่าใช้จ่ายด้านอาหารของชุมชนและเป็นการสนับสนุนผู้ผลิตราย ย่อยในชุมชนได้อีกทางหนึ่ง นอกจากนี้ยังเป็นการช่วยเพิ่มความมั่นคงทางด้านอาหารของชุมชน โดยเฉพาะ เมื่อเกิดภาวะวิกฤติ ยกตัวอย่างเช่น จากสถานการณ์ covid-19 ที่ผ่านมา (มุกดา สุวรรณศรี, 2566)

5.4 สรุปแนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่นในภาคการเปลี่ยนผ่านทางการเกษตร

ตารางที่ 5.1 สรุปแนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรม กรณีตำบลสะอาด อำเภอหนอง จังหวัดขอนแก่น

ประเด็นการพัฒนา	แนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรม กรณีตำบลสะอาด อำเภอหนอง จังหวัดขอนแก่น	สถานการณ์การพัฒนา ในปัจจุบัน		ผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง
		ยังไม่มี ดำเนินการ	มีการ ดำเนินการ	
1) การพัฒนาด้านราคา ผลผลิตทางการเกษตร และการกำหนดราคาโดย เพิ่มการมีส่วนร่วมของ ผู้ผลิตรายย่อยในท้องถิ่น	1.1) การสนับสนุนให้ผู้ผลิตรายย่อยเพาะปลูกพืชผัก รวมถึงผลิต อาหารชนิดต่าง ๆ ให้มีความหลากหลาย เพื่อกระจายความเสี่ยง ด้านราคาผลผลิตทางการเกษตรในแต่ละช่วงเวลา		✓	ผู้ผลิตรายย่อย และผู้ค้ารายย่อยในพื้นที่ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ สำนักงานเกษตรอำเภอหนอง
	1.2) การส่งเสริมการรวมกลุ่มการผลิตและแปรรูปผลผลิตทาง การเกษตร เพื่อเพิ่มพลังต่อรองกับกลไกราคาตลาดและเพิ่มรายได้ ให้กับครัวเรือน		✓	องค์กรชุมชน/ท้องถิ่น เทศบาลตำบลสะอาด สำนักงานเกษตรอำเภอและจังหวัด สหกรณ์การเกษตร ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.)
2) การพัฒนาระบบนิเวศ ทางธรรมชาติ และแหล่ง น้ำสำหรับการผลิตใน ภาคเกษตร	2.1) การอนุรักษ์พื้นที่ระบบนิเวศทางธรรมชาติบริเวณแก่งเสือเต้น และแหล่งน้ำสำคัญ	✓		สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและ สิ่งแวดล้อมจังหวัดขอนแก่น
	2.2) การพัฒนาพื้นที่บริเวณแก่งเสือเต้นบางส่วนเป็นพื้นที่ ท่องเที่ยวเชิงนิเวศ	✓		สำนักงานนโยบายและแผนสิ่งแวดล้อม (สผ.) องค์กรชุมชน/ท้องถิ่น
	2.3) การจัดหาสารอินทรีย์ ปุ๋ยบำรุงดิน และส่งเสริมให้เกษตรกร ทำการผลิตอาหารปลอดภัย	✓		เทศบาลตำบลสะอาด ผู้ผลิตรายย่อย
	2.4) การปรับปรุงและขยายระบบคลองส่งน้ำและคลองระบายน้ำ สำหรับการทำการเกษตร	✓		
3) การพัฒนาตลาดสด ท้องถิ่น และตลาดรับซื้อ	3.1) การพัฒนาตลาดสดท้องถิ่นภายในบริเวณชุมชน	✓		องค์กรชุมชน/ท้องถิ่น เทศบาลตำบลสะอาด

ประเด็นการพัฒนา	แนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่ใกล้เคียงอุตสาหกรรม กรณีตำบลสะอาด อำเภอหน้าพอง จังหวัดขอนแก่น	สถานการณ์การพัฒนา ในปัจจุบัน		ผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง
		ยังไม่มี ดำเนินการ	มีการ ดำเนินการ	
ผลผลิตทางการเกษตรในพื้นที่	3.2) การพัฒนาเครือข่ายความร่วมมือ ด้านการกระจายอาหาร ปลอดภัยจากผู้ผลิตรายย่อยในท้องถิ่น สู่ผู้บริโภคในเมือง	✓		ผู้ผลิตรายย่อย และผู้ค้ารายย่อยในพื้นที่ สำนักงานเกษตรอำเภอและจังหวัด สหกรณ์การเกษตร ธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) สถานประกอบการ และกลุ่มผู้บริโภคในเมือง
4) การพัฒนาด้านการใช้ ประโยชน์ที่ดินเพื่อทำ การเกษตร	4.1) การสนับสนุนข้อมูลองค์ความรู้ทางวิชาการ ด้านการบริหาร จัดการที่ดินทำกินในพื้นที่จำกัดให้เกิดประโยชน์สูงสุด		✓	สำนักงานเกษตรอำเภอหน้าพอง องค์กรชุมชน/ท้องถิ่น
	4.2) การสนับสนุนให้ผู้ผลิตรายย่อยเพาะปลูกพืชผัก รวมถึงผลิต อาหารชนิดต่าง ๆ ให้มีความหลากหลาย		✓	เทศบาลตำบลสะอาด ผู้ผลิตรายย่อย

ตารางที่ 5.2 สรุปแนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น กรณีตำบลบ้านกลาง อำเภอมือง จังหวัดนครพนม

ประเด็นการพัฒนา	แนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น กรณีตำบลบ้านกลาง อำเภอ เมือง จังหวัดนครพนม	สถานการณ์การพัฒนา ในปัจจุบัน		ผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง
		ยังไม่มี ดำเนินการ	มีการ ดำเนินการ	
1) การพัฒนาศักยภาพ ของผู้ผลิตรายย่อย ใน การตั้งรับและเผชิญหน้า กับความเสี่ยงจากการ เปลี่ยนแปลงฤดูกาลและ สภาพภูมิอากาศ	1.1) การสนับสนุนข้อมูล องค์ความรู้ทางวิชาการอย่างต่อเนื่องและ รวดเร็ว จากหน่วยงานภาครัฐที่มีบทบาทหน้าที่โดยตรง		✓	สำนักงานเกษตรอำเภอมืองนครพนม สำนักงานปศุสัตว์อำเภอมืองนครพนม องค์กรชุมชน/ท้องถิ่น องค์การบริหารตำบลบ้านกลาง สถาบันการศึกษา ผู้ผลิตรายย่อย
	1.2) การสนับสนุนกลไกความร่วมมือหรือเครือข่ายทางสังคม ระหว่างผู้ผลิตรายย่อยด้วยกันเองภายในชุมชนกับผู้ผลิตรายย่อย ภายนอกชุมชน ในการแลกเปลี่ยนข้อมูล องค์ความรู้ และ มาตรการรับมือจากการเปลี่ยนแปลงฤดูกาลและสภาพภูมิอากาศ	✓		
2) การยกระดับและ พัฒนาศักยภาพอาหารที่ ผลิตจากท้องถิ่น สู่อาหาร ปลอดภัย	2.1) การสนับสนุนและส่งเสริมการใช้ปัจจัยการผลิต และ เทคโนโลยีในการผลิตอาหารปลอดภัย		✓	สำนักงานเกษตรอำเภอมืองนครพนม สำนักงานปศุสัตว์อำเภอมืองนครพนม องค์กรชุมชน/ท้องถิ่น องค์การบริหารตำบลบ้านกลาง สถาบันการศึกษา โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลบ้านกลาง สำนักงานพาณิชย์จังหวัด ผู้ผลิตรายย่อย และผู้ค้ารายย่อยในพื้นที่ สถานประกอบการ และกลุ่มผู้บริโภคในเมือง
	2.2) การศึกษาวิจัยหรือการสำรวจ เพื่อประเมินผลกระทบด้าน สิ่งแวดล้อม และผลกระทบด้านสุขภาพของผู้ผลิตรายย่อยและ ผู้บริโภคในท้องถิ่น	✓		
	2.3) การพัฒนาเครือข่ายความร่วมมือที่เข้มแข็ง ด้านการกระจาย อาหารปลอดภัยสู่ตลาดในท้องถิ่นและผู้บริโภคในเมือง	✓		
3) การสร้างเครือข่าย ระหว่างผู้ผลิตรายย่อย ตลาดสดท้องถิ่น ร้านค้า ปลีกรายย่อย ผู้บริโภค รวมถึงสถาบันในท้องถิ่น	3.1) การสร้างเวทีให้เกิดการพูดคุย โดยประกอบด้วยผู้มีส่วน เกี่ยวข้องที่ครอบคลุมตลอดห่วงโซ่การผลิตและผู้มีส่วน เกี่ยวข้องทุกภาคส่วน	✓		องค์กรชุมชน/ท้องถิ่น องค์การบริหารตำบลบ้านกลาง สถาบันการศึกษา โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลบ้านกลาง สำนักงานพาณิชย์จังหวัด
	3.2) การสร้างเครือข่ายความร่วมมือระหว่างผู้ผลิตรายย่อยด้วย กันเอง ให้เกิดกลไกการแลกเปลี่ยนปัจจัยการผลิตและการกระจาย		✓	

ประเด็นการพัฒนา	แนวทางการพัฒนาระบบอาหารท้องถิ่น ในพื้นที่เกษตรกรรมเข้มข้น กรณีตำบลบ้านกลาง อำเภอ เมือง จังหวัดนครพนม	สถานการณ์การพัฒนา ในปัจจุบัน		ผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง
		ยังไม่มี ดำเนินการ	มีการ ดำเนินการ	
	ผลผลิตระหว่างกันในลักษณะของเครือข่าย รวมถึงสร้างความ ร่วมมือกับผู้บริโภคเชิงสถาบันในท้องถิ่น		(แบบไม่ เป็น ทางการ)	หน่วยงานที่เชี่ยวชาญด้านเทคโนโลยีสารสนเทศ กลุ่มครูและนักเรียนในโรงเรียนประจำหมู่บ้าน พ่อแม่ผู้ปกครอง ผู้ผลิตรายย่อย และผู้ค้ารายย่อยในพื้นที่ สถานประกอบการ และกลุ่มผู้บริโภคในเมือง
	3.3) การพัฒนาระบบเทคโนโลยีสารสนเทศ เช่น แอปพลิเคชัน ตลาดสินค้าออนไลน์ เพื่อให้ผู้ผลิตและผู้บริโภคในระบบอาหาร ท้องถิ่นได้มีโอกาสซื้อขายสินค้ากันได้โดยตรง	✓		
4) การส่งเสริมการใช้ อาหารที่ผลิตได้จาก ท้องถิ่น ในงานบุญ ประเพณีของชุมชน	1) ส่งเสริมการใช้วัตถุดิบที่เป็นผลผลิตจากภาคเกษตรในท้องถิ่น สำหรับประกอบอาหารในงานบุญประเพณีของชุมชน		✓ (แบบไม่ เป็น ทางการ)	ผู้ผลิตรายย่อย และผู้ค้ารายย่อยในพื้นที่ องค์กรชุมชน/ท้องถิ่น องค์การบริหารตำบลบ้านกลาง
	2) ส่งเสริมและสนับสนุนพื้นที่ผลิตอาหารสำรองหรือธนาคาร อาหาร (Food bank) ของชุมชน สำหรับเป็นแหล่งอาหารสำหรับ ครัวเรือน รวมถึงเพื่อใช้ในกรณีที่มีงานบุญประเพณีของชุมชน	✓		

เอกสารอ้างอิง

- มุกดา สุวรรณศรี. (2566). การดำรงชีพของผู้ผลิตรายย่อย ภายใต้การเปลี่ยนแปลงระบบอาหารท้องถิ่น ในตำบลบ้านกลาง อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม. ขอนแก่น: ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น: บัณฑิตวิทยาลัย.
- สุภา ไยเมือง และคณะ. (2561). ชาวนากับความเปลี่ยนแปลง: สำนวนองค์ความรู้การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจข้าวและการปรับตัวของชาวนาไทยในทศวรรษ 2549-2559. กรุงเทพฯ: บริษัท ภาพพิมพ์ จำกัด.
- อนุวัฒน์ พลทิพย์. (2566). การเปลี่ยนผ่านของชุมชนเกษตรกรรมในพื้นที่ใกล้เขตอุตสาหกรรม อำเภอหนอง จังหวัดขอนแก่น. ขอนแก่น: ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพัฒนศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น: บัณฑิตวิทยาลัย.

บทที่ 6

อนาคตของระบบอาหารท้องถิ่น

6.1 สรุปและอภิปรายผลการศึกษา

การนำเสนอที่ผ่านมา ได้เผยให้เห็นคุณลักษณะของระบบอาหารท้องถิ่นในพื้นที่ที่เราศึกษาวิจัยดังนี้คือ 1) เกษตรกรรายย่อย ยังคงเป็น “หน่วยกิจกรรมหลัก” ของระบบอาหารท้องถิ่น ซึ่งรวมถึงการผลิต การจำแนกแจกจ่าย และการบริโภคอาหาร (การแปรรูปอาหารพบน้อยในการศึกษานี้) 2) ถึงแม้ว่าการผลิต “ข้าว” จะถูกผนวกเข้าไปอยู่ในระบบการค้าข้าวของโลกมานานแล้ว แต่ผู้ผลิตรายย่อยยังคงเก็บผลผลิตส่วนหนึ่งไว้สำหรับบริโภคเองในครัวเรือน อาจสรุปได้ว่า ข้าวเป็นเสมือนกระดูกสันหลังของระบบอาหารท้องถิ่น ที่เกษตรกรรายย่อยยังสามารถควบคุมกระบวนการผลิต (มีที่ดินและแรงงานของตนเอง) และการบริโภค (คือเก็บข้าวไว้บริโภคเอง) อย่างไรก็ดีตาม เห็นได้ชัดทั้งจากการศึกษาวิจัยของโครงการนี้ และการศึกษาอื่น ๆ ว่า ครัวเรือนรายย่อยได้เพิ่มการพึ่งพาปัจจัยการผลิตที่มาจากภายนอกครัวเรือนมากขึ้น และพร้อม ๆ กันนี้ เราสังเกตเห็นความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะคุณภาพของดิน ที่ผ่านการใช้งานอย่างต่อเนื่องยาวนาน (ทำให้ต้องพึ่งปัจจัยการผลิตใหม่ ๆ โดยเฉพาะปุ๋ยและสารเคมี) เงื่อนไขเช่นนี้ อาจจะทำให้สถานะของเกษตรกรรายย่อย และระบบอาหารท้องถิ่น ที่มีกระดูกสันหลังคือการปลูกข้าว (และเก็บผลผลิตส่วนหนึ่งเพื่อบริโภค) เสื่อมถอยลงไปด้วย

3) การวิจัยครั้งนี้ชี้ให้เห็นว่า “พืชผักสด” ซึ่งแต่เดิมครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยปลูกและบริโภคเอง ก็เป็นคุณลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของระบบอาหารท้องถิ่น แต่พืชผักสดก็มีการเปลี่ยนแปลงที่สูงมาก หากขยายภาพออกไปจากโครงการวิจัยของเรา พืชผักสดและผลไม้บางชนิด ได้เข้าไปอยู่ในห่วงโซ่อุปทานของระบบอาหารของโลก (ซึ่งเข้ามาควบคุมการค้าปลีกและระบบโลจิสติกส์) ไปแล้ว พลวัตดังกล่าวนี้ เกี่ยวข้องกับการขยายตัวของเมือง มีครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยจำนวนมากไม่ปลูกผักสด หันมาพึ่งผลผลิตจากครัวเรือนอื่น การที่ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อยจำนวนมาก เลิกปลูกพืชผักบริโภคเอง (เพราะต้องทุ่มเทเวลาและทรัพยากรให้กิจกรรมอื่น) ทำให้เกิดตลาดหรือความต้องการการบริโภคในท้องถิ่น ครัวเรือนบางครัวเรือนได้หันมาปลูกพืชผักเพื่อขายในท้องถิ่น นอกจากนั้น ความก้าวหน้าของระบบขนส่งโลจิสติกส์ และการรักษาคุณภาพของอาหารสดให้คงอยู่ได้นาน ได้ทำให้การกระจายผลผลิตผักสดสามารถขยายระยะทางออกไปได้ไกลขึ้น ในพื้นที่วิจัยเราพบว่าผลผลิตต้นหอม (หอมแบ่ง) ส่วนหนึ่งได้นำไปขายที่ตลาดกลางสินค้าเกษตรของกรุงเทพฯ แล้วกระจายออกไปทั่วประเทศ พืชผักและผลไม้หลายอย่าง ก็เป็นสินค้านำเข้าจากต่างประเทศ อย่างเช่น แอปเปิล ลูกแพร์ หรือแม้แต่กำล่ำปลี ผักกาดขาว ส่วนหนึ่งก็นำเข้าสินค้าเหล่านี้ และพบได้ทั่วไปในตลาดท้องถิ่น กล่าวได้ว่าในขณะที่ตลาดของพืชผักสด มีการขยายตัวในท้องถิ่น และมีเกษตรกรจำนวนหนึ่งตอบสนองต่อการขยายตัวของตลาดดังกล่าว แต่ก็พบว่าระบบอาหารของบรรษัทขนาดใหญ่ ได้เข้ามาควบคุมระบบโลจิสติกส์ และการค้าปลีกของพืชผักสดอย่างเห็นได้ชัด

4) ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย ซึ่งเป็นกระดูกสันหลังของระบบอาหารท้องถิ่น ดำรงชีพด้วยการรวมเอากิจกรรมที่หลากหลายเข้ามาไว้ในครัวเรือนเดียว ลักษณะเช่นนี้ ถือได้ว่าเป็นคุณลักษณะร่วมของเกษตรกรรายย่อยส่วนใหญ่ในประเทศกำลังพัฒนา แต่ก็มียารละเอียดยที่แตกต่างกันไปในแต่ละภูมิภาค

อย่างไรก็ตาม คุณลักษณะเช่นนี้ ไม่ควรจะมองว่าเป็นการต้านทานการแบ่งงานกันทำเฉพาะด้าน หรือความทันสมัย (ซึ่งเราจะไม่ยกเรื่องนี้มาอภิปราย เพราะมีการนำเสนออย่างกว้างขวางอยู่แล้ว) สำหรับการวิจัยเรื่องนี้ เราได้นำเสนอสิ่งที่เราอาจจะเรียกได้ว่าเป็นข้อยกเว้น หรือเป็นกรณีเฉพาะที่ครัวเรือนเกษตรกรายย่อยผู้เลี้ยงไก่ไข่ ที่มุ่งเน้นการผลิตสินค้าเฉพาะประเภท ซึ่งถือได้ว่าเป็นการแบ่งงานตามความชำนาญเฉพาะด้าน ครัวเรือนผู้เลี้ยงไก่ไข่ คือเกษตรกรายย่อยในชุมชน จำนวนหนึ่งยังคงปลูกข้าว (คือมีที่นา จ้างคนทำหรือให้คนอื่นทำ) แต่ส่วนใหญ่เลิกทำนา หันมามุ่งเน้นที่การผลิตไข่ไก่เป็นหลัก ตัวอย่างดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะมีจำนวนน้อย เมื่อเทียบกับสัดส่วนของเกษตรกรายย่อยทั้งหมด แต่ก็แสดงให้เห็นถึง “ความเป็นไปได้” ของการอยู่ร่วมกันระหว่างระบบอาหารท้องถิ่นและระบบอาหารแบบอื่น ๆ การสอดผสานพึ่งพาซึ่งกันและกัน (interdependence, interpenetration)

ในบทที่ผ่านมาของรายงานนี้ ได้นำเสนอคำอธิบายของคุณลักษณะทั้งสี่ประการของระบบอาหารท้องถิ่น และมีการอภิปรายผลในแต่ละบท นอกจากนั้นเรายังได้นำเสนอผลการวิจัยให้แก่ผู้มีส่วนในท้องถิ่น เพื่อรับฟังข้อเสนอแนะต่างและได้สรุปไว้ในบทที่ 5 แล้ว สำหรับในบทนี้ เราจะยกเอาประเด็นที่อาจจะเป็นข้อถกเถียงหรือเป็นข้อท้าทายต่อระบบอาหารท้องถิ่นใน 3 ประเด็นหลัก ดังนี้

1) การผลิตเพื่อบริโภคและการผลิตเพื่อรายได้

งานวิจัยนี้ ชี้ว่าการปลูกข้าว เป็นส่วนสำคัญของระบบอาหารท้องถิ่น เนื่องจากการผลิตยังคงตอบสนองต่อความต้องการเพื่อบริโภค ลักษณะเช่นนี้ ก่อให้เกิดคำถามว่า การผลิตเพื่อตอบสนองต่อความต้องการในการบริโภคของตนเอง จะเป็น “อุปสรรค” ต่อความก้าวหน้า (คือไม่สนับสนุนให้เกิดความเติบโตทางเศรษฐกิจ) หรือไม่ และถ้าหากว่าครัวเรือนมีความจำเป็นจะต้องมีรายได้ จะสร้างดุลยภาพอย่างไร ระหว่างการผลิตเพื่อการบริโภคและการผลิตเพื่อรายได้

คำถามเช่นนี้ ดูจะไม่ค่อยเป็นประเด็นหรือไม่ได้รับความสนใจจากทางวิชาการและทางนโยบายอย่างจริงจัง เนื่องจากความเชื่อในเรื่องความได้เปรียบอันเนื่องมาจากขนาด หรือ economy of scale ในทางสังคมศาสตร์ ความเชื่อดังกล่าวนี้อยู่ในข้อถกเถียงดั้งเดิม ที่เกี่ยวกับองค์การการผลิตหรือ “หน่วยการผลิตครัวเรือน” การปรากฏของเศรษฐกิจแบบทุนนิยม พร้อม ๆ กับการปฏิวัติและการขยายตัวของอุตสาหกรรมออกไปทั่วโลก มาจากรากฐานความเชื่ออย่างหนึ่งที่ว่า หน่วยการผลิตย่อย ๆ อย่างเช่นครัวเรือน ที่ทำการผลิตสินค้าหลายอย่าง เพื่อตอบสนองความต้องการที่หลากหลาย เป็นหน่วยการผลิตที่ไม่มีประสิทธิภาพ และจะถูกทดแทนด้วยการจัดการองค์การการผลิตแบบสมัยใหม่ และมีขนาดใหญ่ ผลิตสินค้าได้มาก ทำให้ต้นทุนการผลิตต่อหน่วยลดลง แต่ความคิดเช่นนี้ ก็ได้รับการโต้แย้งมานานมาก Chayanov อธิบายว่า หน่วยการผลิตแบบครัวเรือนมีความยืดหยุ่น สามารถปรับลดหรือเพิ่มทั้งการผลิตและการบริโภค ที่ไม่ได้เป็นการตอบสนองต่อ “ตลาด” เท่านั้น ในโอกาสทอง คือเมื่อสินค้าเกษตรหรือสินค้าที่เขาผลิตได้ มีราคาสูง เขาก็จะไม่ลงทุน หรือทุ่มลงทุนแบบสุดตัว (Chayanov บอกว่า ถึงจะทุ่มเทไป ผลประโยชน์ส่วนใหญ่ก็จะไม่ได้ตกอยู่ที่เขา คือเขารู้ว่ายิ่งผลิตมาก ก็ยิ่งถูกขูดรีดมาก) และในภาวะที่การผลิตล้มเหลวหรือไม่เพียงพอ เขาก็สามารถจะลดการบริโภคให้น้อยลง (หรือการขูดรีดตนเอง self-exploitation) ครัวเรือนเกษตร แตกต่างจาก firm หรือหน่วยทางธุรกิจอื่น ๆ ที่เห็นชัด ๆ ก็คือมีทั้งการผลิตและการบริโภคในหน่วยเดียวกัน ในขณะที่หน่วยทางธุรกิจอื่น ไม่นับการบริโภคของตนเอง แต่จะนับเป็นต้นทุนของการลงทุน หน่วยการผลิตแบบ

firm ต่างก็มุ่งสู่ความชำนาญสูงสุด เพื่อประสิทธิภาพสูงสุด ผลผลิตสินค้าให้ได้ผลตอบแทนสูงสุด ในขณะที่หน่วยผลิตครัวเรือนในภาคเกษตร ไม่ได้ยืนอยู่บนตรรกะแบบนี้ คำถามก็คือว่า ครัวเรือนเกษตรกร ควรจะปรับให้เป็นแบบ firm หรือควรจะรักษาและส่งเสริมการผลิตในครัวเรือนให้หลากหลายต่อไป

ในทางนโยบาย เห็นได้ชัดว่า รัฐ (ซึ่งเป็นตัวแทนของทุนนิยม) หาทางที่จะทำให้ครัวเรือนชาวนาลดลงไป อย่างเช่นนายกรัฐมนตรีของประเทศไทยในอดีต เคยแสดงทัศนะไว้ว่า ไม่ช้าไม่นาน “เกษตรกร” ของประเทศไทยก็จะหายไป เมื่อเร็ว ๆ นี้ นโยบายทางการเกษตรอย่างหนึ่ง ที่นำมาใช้เร็วนี้ คือ นโยบายนาแปลงใหญ่ หรือนโยบายการจัดโซนการเกษตร ล้วนแต่มองไปในแนวที่ว่า หน่วยการผลิตครัวเรือนของเกษตรกรจะต้องปรับตัว เพื่อให้เกิดการเพิ่มผลิตภาพ เป็นไปในแนวเดียวกันกับหน่วยการผลิตแบบธุรกิจหรือ firm อันที่จริงแล้ว การเพิ่มผลิตภาพ หรือการผลิตรายย่อยออกมามาก ๆ เป็นการเกื้อหนุนภาคอุตสาหกรรมในทางอ้อม โดยเฉพาะการผลิตอาหารในปริมาณมาก จะทำให้สินค้าอาหารมีราคาถูก ทำให้ต้นทุนแรงงานถูกลง เพราะแรงงานในอุตสาหกรรมเข้าถึงอาหารที่มีราคาถูกได้ และเชื่อว่าจะทำให้อุตสาหกรรมสามารถแข่งขันในตลาดโลกได้ แต่ที่ควบคู่กันนี้ รัฐก็มีส่วนอย่างแข็งขันในการสนับสนุน “เศรษฐกิจพอเพียง” ภาพแทนของแนวคิดนี้ เกี่ยวข้องกับเรื่องชาวนารายย่อยโดยตรง อาจจะมองได้ว่า ความคิดนี้ เป็นความพยายามในการสร้างดุลยภาพ ระหว่างความต้องการในการบริโภค และความจำเป็นที่จะต้องมียาได้เพื่อนำมาจับจ่ายใช้สอย นำเสียดายที่วาทกรรมในเรื่องเศรษฐกิจพอเพียง ถูกครอบครองโดยราชการ แล้วทำให้ความคิดนี้เป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ การวิพากษ์วิจารณ์ หรือการนำไปใช้ในทางที่อาจจะไม่สอดคล้องกับความคิดของทางราชการ ถือว่าเป็นข้อห้าม หรือ taboo เศรษฐกิจพอเพียงในทางนโยบาย จึงถูกใช้เป็นเครื่องมือของทางราชการ มากกว่าจะใช้เป็นเครื่องมือในการปรับปรุงความสัมพันธ์ทางการผลิต ที่ชาวนารายย่อยเป็นฝ่ายเสียเปรียบ

แม้กระนั้นก็ตาม นโยบายของรัฐที่ผ่านมา มีหลายอย่างที่เอื้อให้การผลิตรายย่อยของเกษตรกรอยู่รอดมาได้ อย่างเช่นนโยบายที่ดิน โดยภาพรวมแล้วเกษตรกรในประเทศไทยยังคงถือครองที่ดิน หรือมีที่ดินเป็นของตนเอง แม้ว่าในหลายจุดจะยังมีปัญหา (อย่างเช่นการครองครองที่ดิน สปก 4-01) หรือการถือครองที่ดินพร้อมที่ดินป่าสงวน การถือครองหรือที่ดินหรือมีที่ดินเป็นของตนเองถือได้ว่าเป็นเงื่อนไขที่เอื้อต่อระบบอาหารท้องถิ่น และนอกจากนั้น นโยบายของรัฐที่มุ่งส่งเสริมให้ประเทศไทย เป็นครัวโลก หรือแม้แต่ นโยบายของรัฐเรื่อง soft power ในปัจจุบัน ก็มีบางส่วนที่เกื้อหนุนต่อระบบอาหารท้องถิ่น แต่ทั้งหมดนี้ ก็โยงอยู่กับคำถามที่ว่า ครัวเรือนเกษตรกรรายย่อย ซึ่งเป็นต้นทางหรือเป็นกระดูกสันหลังของระบบอาหารท้องถิ่น จะยังคงความยั่งยืนแบบหลากหลายในครัวเรือนเดียวกันอีกต่อไปหรือไม่ นโยบายควรจะส่งเสริมให้ครัวเรือนเดินแบบหลายขา (livelihood diversities) หรือควรจะหันไปสู่ทิศทางของการผลิตเฉพาะสินค้าเกษตรเฉพาะอย่าง ตามความชำนาญของทรัพยากรมนุษย์ หรือตามเงื่อนไขของระบบนิเวศ

แม้โครงการนี้ จะไม่มีตัวเลขทางสถิติมาช่วยในการตัดสินใจว่า การให้เกษตรกรรายย่อย หลีกทางให้แก่หน่วยการผลิตขนาดใหญ่ และการยังคงสนับสนุนให้เกษตรกรรายย่อยยังคงดำรงอยู่ต่อไปนี้ เราจะเลือกทางเลือกไหน แต่เราก็มีความโน้มเอียงไปในแนวทางหลัง ซึ่งเป็นการตัดสินใจบนจุดยืนทางจริยธรรม หรือเป็นความคิดเชิงปทัสฐาน อย่างไรก็ตาม การมองว่าชาวนารายย่อย ควรจะดำรงอยู่เพื่อเกื้อหนุนให้ระบบอาหารท้องถิ่นได้เติบโต ขยายตัวต่อไป ไม่ใช่เรื่องอุดมการณ์หรือความเพ้อฝันที่เกิดขึ้นได้ยาก และในขณะเดียวกัน สถานะของเกษตรกรรายย่อย ถ้าหากจะคงอยู่ต่อไปในอนาคต ก็ไม่ควรจะกลายเป็นส่วนที่

พึงพาต่อความเมตตา (benevolent) ของรัฐและผู้ปกครองเท่านั้น ในระดับนานาชาติ ขบวนการชาวนา ถือว่ามีความต่อเนื่องยาวนาน ซึ่งหากเปรียบเทียบกับขบวนการกรรมกรแล้ว ยังคงมีความเคลื่อนไหวอยู่ทั้งในระดับท้องถิ่นและระดับนานาชาติ ส่วนขบวนการกรรมกร อย่างเช่นในประเทศไทย ถือว่าเสื่อมคลายลงไปอย่างมาก และส่วนหนึ่งถูกกลืนเข้าไปเป็นพันธมิตรของรัฐและทุนไปแล้ว และล่าสุดขบวนการชาวนาโลก (La Via Campesina) ได้ผนวกเอาวาระเรื่องอาหารเข้ามาเป็นแกนในการเคลื่อนไหว (McMichael, 2013) สำหรับในประเทศไทย ขบวนการชาวนา แม้จะดูเหมือนว่ากระจัดกระจาย และไม่ได้มีพลังผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใหญ่ ๆ แต่ก็มีเคลื่อนไหวอยู่ตลอด (การเข้าร่วมพรรคคอมมิวนิสต์ สมัชชาเกษตรกรรายย่อย กลุ่มเกษตรกรทางเลือก เกษตรอินทรีย์ สมัชชาคนจน ฯลฯ เหล่านี้ อาจจะถือได้ว่าเป็นการเคลื่อนไหวของเกษตรกรรายย่อย) การศึกษาของฉัตรทิพย์ นาถสุภาและคณะลูกศิษย์ ซึ่งชี้ว่าชุมชนของเกษตรกรมีพลังในการต่อสู้ คัดง้างกับการถูกผนวกเข้าไปอยู่ในเศรษฐกิจทุนนิยม หรือที่เรียกว่าแนวคิดแบบวัฒนธรรมชุมชน แม้จะได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่า เป็นแนวคิดแบบโรแมนติก แต่การยืนหยัดของการดำรงชีพแบบชาวนา และความต่อเนื่องยาวนานของขบวนการชาวนา ที่กระจัดกระจายอยู่ต่าง ก็ล้วนแต่พิสูจน์ให้เห็นว่า ก็ถือว่าการผลิตตอบสนองต่อความต้องการในการบริโภคของครัวเรือน ที่อยู่ร่วมกับการผลิตเพื่อขาย จะคงอยู่ต่อไปอีกในอนาคต

ข้อเสนอที่ว่า เกษตรกรรายย่อยควรจะได้รับสนับสนุนให้ดำรงชีพด้วยหลากหลายวิธี เพราะว่าเกษตรกรรายย่อยเป็นกระดูกสันหลังของระบบอาหารท้องถิ่น เป็นกระดูกสันหลังของระบบอาหารท้องถิ่นในกระแสหลักของการพัฒนา การมองว่าหน่วยผลิตขนาดใหญ่ อย่างเช่นบริษัทข้ามชาติทางอาหาร จะช่วยเราเสนอว่า การผลิตอาหารเพื่อบริโภคเอง ควบคู่ไปกับการตอบสนองต่อความต้องการของตลาด เป็นข้อแข็ง มากกว่าจะเป็นข้ออ่อน และอาจจะกล่าวได้ว่า การที่ครัวเรือนเกษตรกร ปลูกข้าวเพื่อตอบสนองต่อความต้องการในการบริโภคของครัวเรือนตนเองด้วย ควบคู่ไปกับการผลิตอื่น ๆ เพื่อตอบสนองความต้องการตลาด เป็นรากฐานของความมั่นคงทางอาหาร ที่กล่าวเช่นนั้น ก็เนื่องจากว่าความอดอยากหรือการขาดแคลนอาหาร ที่เกิดขึ้นในภูมิภาคอื่น ๆ ของโลก ไม่ได้เกิดจากความล้มเหลวของการผลิตเท่านั้น แต่เป็นความล้มเหลวในการกระจายผลผลิต (Amartya Sen เรียกว่า ความล้มเหลวของ exchange entitlement) แน่หนที่สุดว่า ประเทศไทยคงจะไม่อยู่ใกล้กับภาวะความเสี่ยงของความอดอยาก ยกเว้นภาวะสงครามหรือภัยธรรมชาติที่เราไม่สามารถผลิตอาหารได้เองเป็นเวลาหลายปี แต่การปล่อยให้เกษตรกรตกไปอยู่ในมือของธุรกิจข้ามชาติ บริษัทขนาดใหญ่ก็คือการสูญเสียอธิปไตยอาหาร ซึ่งเป็นความมั่นคงทางอาหารอีกมิติหนึ่ง

แนวคิดในการสนับสนุนเกษตรกรรายย่อย ยังคงอยู่ต่อไปในอนาคต สอดคล้องกับข้อเสนอในเรื่องอธิปไตยอาหาร ที่กำลังแพร่หลายอยู่ในปัจจุบัน แนวคิดนี้มองว่าการล่มสลายของเกษตรกรรายย่อย และการธุรกิจขนาดใหญ่เข้ามาครอบงำการผลิต การจำแนกแจกจ่าย และการบริโภคอาหาร เป็นเรื่องเดียวกับความไม่มั่นคงและการสูญเสียอธิปไตยอาหาร

2) ขีดจำกัดตลาดท้องถิ่น การบริโภคและการกลายเป็นเมือง

เนื่องจากว่า ในการดำรงชีพของเกษตรกรรายย่อย มีความจำเป็นต้องมีเงินสด ถึงแม้ว่าครัวเรือนจะผลิตอาหารข้าวของเครื่องใช้ใดหลากหลาย แต่ในปัจจุบัน การดำรงชีพ มีความจำเป็นต้องอาศัย

เงินสด และถ้าหากว่าเรามองว่า แหล่งที่มีของรายได้คือการนำเอาผลผลิตอาหารออกมาขายในท้องถิ่น ข้อจำกัดแรกที่เกษตรกรรายย่อยผู้ผลิตอาหารต้องเผชิญก็คือ ตลาดท้องถิ่นมีขีดจำกัด ซึ่งขีดจำกัดนี้ โดยพื้นฐานเกี่ยวข้องกับจำนวนประชากรโดยตรง ขีดจำกัดของตลาดท้องถิ่นหรือตลาดภายใน เป็นประเด็นที่นักนโยบายตระหนักและให้ความสำคัญมานานแล้ว ในกรณีการเผชิญขีดจำกัดตลาดภายใน ทางออกในเรื่องนี้ ก็คือการส่งออก การพัฒนาประเทศก็เผชิญขีดจำกัดอันเดียวกันนี้ และการมีรายได้ที่เป็นเงินตราต่างประเทศ ก็กลายเป็นตัวชี้วัดที่สำคัญของการพัฒนาประเทศของประเทศกำลังพัฒนา

ตรรกะของขีดจำกัดของตลาดท้องถิ่น ที่ทำให้เราต้องดิ้นรนแสวงหาหนทางในการส่งออก แท้ที่จริงแล้ว ก็เป็นตรรกะชุดเดียวกันกับที่เราได้กล่าวไว้ในข้างต้นคือเรื่อง ความได้เปรียบในเชิงขนาด หรือ *economy of scale* โดยทางออกในเรื่องนี้เป็นเรื่องเดียวกันคือ การแสวงหาตลาดส่งออก จำเป็นต้อง “แข่งขัน” คือเสนอสินค้าที่มีคุณภาพดีที่สุด ด้วยราคาที่ถูกที่สุด แต่ถึงแม้ว่าเราจะประสบผลสำเร็จในเรื่องการแข่งขัน คือมีตลาดในการส่งออก ก็ไม่จำเป็นเสมอไปว่าจะทำให้รายการระดับการพัฒนา ขึ้นไปทัดเทียมกับประเทศอื่น ๆ ในกรณีสินค้าเกษตรยิ่งเห็นได้ชัด อันที่จริงประเทศไทย มีการปลูกข้าวและส่งออกข้าวออกไปสู่ต่างประเทศ นับตั้งรัชกาลที่ 5 เปิดให้มีการค้าขายเสรี พ.ศ. 2398 (คือการลงนามในสนธิสัญญาบาวริง) นับมาถึงปัจจุบันเป็นเวลากว่า 150 ปีแล้ว ชาวนาในประเทศไทย ยังมีสถานะดังที่เห็น อย่างไรก็ตามหลายคนอาจจะบอกว่าการเกษตรไทยและการผลิตข้าวของประเทศไทย ก้าวหน้าไปมากแล้ว และควรจะเป็นความภาคภูมิใจของประเทศไทย ที่เราสามารถส่งข้าวออกไปขายในตลาดโลก เป็นอันดับต้น ๆ ของโลก แต่ความก้าวหน้าของอุตสาหกรรมข้าว ก็ไม่ได้ทำให้ความยากลำบากในการดำรงชีพของชาวนา ดีขึ้นเท่าใดนัก อันที่จริงมีสินค้าอาหารและเกษตรอีกมาก ที่ประเทศไทยส่งออกขายต่างประเทศ (และทำรายได้เป็นเงินตราต่างประเทศ) อีกหลายรายการ อย่างเช่นน้ำตาลจากอ้อย มันสำปะหลัง เนื้อไก่สด และอื่น ๆ ซึ่งล้วนแต่ข้าว แม้เราจะมีความสามารถในการแข่งขัน มีตลาดส่งออกอาหาร ก็ยังไม่ได้เป็นหลักประกันว่าเราจะยกระดับการพัฒนาขึ้นไปได้ อันที่จริงแล้ว ในแนวคิดการพัฒนาระแสวิพากษ์ การพัฒนาตามแนวทางกระแสหลักของประเทศโลกที่สาม เป็นเรื่องที่ไม่อาจจะเป็นจริงได้ ดังที่ Andre Gunder Frank กล่าวว่า เป็นการพัฒนาความด้อยพัฒนานั่นเอง

ในการวิจัยครั้งนี้ เราพบว่า คราวเรือนเกษตรกรรายย่อยบางราย มองเห็นโอกาส คือดีมานต์ของอาหาร ที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นอย่างเช่นกลุ่มที่ปลูกพืชผักเพื่อขายในท้องถิ่น หรือแม้แต่การผลิตไข่ไก่ ที่ต้องเผชิญกับการแข่งขันของอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ เป็นรายเป็นธุรกิจข้ามชาติ (แต่ในกรณีไข่ไก่ ตลาดของธุรกิจเหล่านี้ ส่วนใหญ่คือกว่า 90 เปอร์เซ็นต์ เป็นตลาดภายในประเทศ) ก็สามารถดำเนินกิจกรรมการผลิตมาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลากว่า 5 ทศวรรษแล้ว งานวิจัยของสุวิทย์ วีระศาศวัต และคณะ (2561) ชี้ให้เห็นว่าท่ามกลางการขยายตัวและการรุกรานของธุรกิจค้าปลีกอาหารในปัจจุบัน ตลาดสดซึ่งเป็นตลาดชาวบ้านหรือตลาดอาหารของท้องถิ่น ยังคงมีพัฒนาการต่อเนื่อง อยู่รอดได้ และมีพลวัตสูง แม้ว่าผู้ค้าขายในตลาดเหล่านี้จะ “กังวล” กับการปรากฏตัวและการแข่งขันกับจากธุรกิจค้าปลีก แต่ผู้ค้าขายจำนวนมากมองว่าไม่เป็นอุปสรรคต่อการค้าขายอาหารแต่อย่างใด

ในการวิเคราะห์เชิงปริมาณที่เราเสนอไว้ในบทที่ 4 มีประเด็นที่น่าสนใจอย่างหนึ่งก็คือ การแลกเปลี่ยนในท้องถิ่น และทักษะต่ออาหารท้องถิ่น ซึ่งในงานวิจัยของเราถือว่าเป็น “ตัวแปร” ประกอบอยู่ในระบบอาหารท้องถิ่น มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของเกษตรกร การแลกเปลี่ยนในท้องถิ่นที่เรากล่าวถึง รวม

เอาทั้งการแลกเปลี่ยนแบบตลาด (คือการขายผลผลิต) และการแลกเปลี่ยนแบบที่ไม่ใช่ตลาดด้วย ซึ่งก็คือ การแลกเปลี่ยนแบบตอบแทน (reciprocal exchange) ตามแนวคิดของ Karl Polanyi การแลกเปลี่ยนแบบหลังจะหายไป เมื่อสังคมเปลี่ยนผ่านไปสู่สังคมตลาด แต่ในกรณีที่เรายกขึ้นมาศึกษา เรามองว่าการแลกเปลี่ยนอาหารในท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนในเทอมของตลาด หรือการแลกเปลี่ยนแบบต่างตอบแทน ก็ล้วนแต่มีระดับของการควบคุมและกำกับโดยชุมชน อย่างน้อย ๆ คนในท้องถิ่นก็รู้จักคุ้นเคยกัน นี่อาจจะเป็นเหตุผลหรือคำอธิบาย ถึงอิทธิพลของตัวแปรดังกล่าวต่อความอยู่ดีมีสุข

ดังที่ได้อธิบายและได้สรุปไว้แล้วว่า ถึงแม้ว่าเกษตรกรรายย่อย จะดำรงชีพโดยดำรงความหลากหลายของกิจกรรมไว้ด้วยกัน ในครัวเรือนเดียวกัน แต่เกษตรกรรายย่อยได้เลิกผลผลิตอาหารหลายอย่าง ที่ครัวเรือนยังต้องบริโภคประจำ (อย่างเช่นผักสด) นอกจากนั้น ยังมีสินค้าอาหารอีกหลายประเภท ที่ไม่เคยผลิตหรือไม่เคยบริโภค ขายและกระจายอยู่ในชุมชน เห็นได้ชัดว่า ตลาดท้องถิ่น มีการขยายตัว แต่ในขณะเดียวกัน การตอบสนองต่อการขยายตัวของตลาดในท้องถิ่น มีอย่างจำกัด ส่วนหนึ่งก็เนื่องมาจากว่า เกษตรกรถูกตรึงไว้ด้วยเงื่อนไขต่าง ๆ อย่างเช่นหนี้สินที่ผูกพันต่อเนื่อง และในขณะเดียวกัน นโยบายหลายอย่างก็เข้าข้างธุรกิจรายใหญ่ กล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ การที่เกษตรกรเลิกการผลิตอาหาร (ยกเว้นข้าว) และข้าวของเครื่องใช้หลายอย่าง ก็เป็น “โอกาส” ของธุรกิจขนาดใหญ่ด้วยเช่นกัน สินค้าอาหารหลายอย่างนำเข้ามาจากต่างประเทศ อันที่จริงแล้ว ความคิดเรื่องขีดจำกัดของตลาดท้องถิ่น เป็นภาพลวงตา มากกว่าที่จะเป็นความจริงเชิงประจักษ์

การขยายตัวของตลาดท้องถิ่น เกี่ยวโยงอยู่กับการกลายเป็นเมืองในท้องถิ่น เราพบว่า ชุมชนในระดับตำบลที่เราศึกษาครั้งนี้ แม้ในทางกายภาพ จะยังคงเป็นชนบท คือรายล้อมไปด้วยพื้นที่เกษตร แต่ผู้คนที่ย้ายอยู่ในหมู่บ้าน ได้ปรับเปลี่ยนค่านิยมในการบริโภคอย่างมาก อาหารปรุงสำเร็จ หรืออาหารถุงที่ปรุงขึ้นรายวันตามรสนิยมของผู้บริโภค มีจำหน่ายแพร่หลาย เยาวชนคนรุ่นใหม่ หันมาพึ่งอาหารที่จำหน่ายในร้านสะดวกซื้อมากขึ้น กล่าวอีกอย่างหนึ่งในแง่ของการบริโภค ชุมชนชนบทเหล่านี้ ได้กลายเป็นเมืองชัดเจนขึ้น ที่สำคัญก็คือ คนในชนบทจำนวนมากเป็นโรคที่ไม่ติดต่อแพร่หลายขึ้น อย่างเช่นโรคเบาหวาน โรคความดัน โรคหัวใจ และอื่น ๆ ข้อสันนิษฐานอย่างหนึ่ง ซึ่งมีน้ำหนักมากที่สุดก็คือ สาเหตุของการเพิ่มขึ้นของโรคเหล่านี้ มาจากการบริโภคอาหารที่มีคุณภาพไม่ดี ที่จำหน่ายอยู่ในตลาด เป็นอาหารที่มีรสจัด อย่างเช่นเค็ม หรือหวาน (เพื่อกระตุ้นให้เกิดความอยากอาหาร) การแพร่ขยายของการบริโภคอาหารเหล่านี้ เกิดขึ้นพร้อม ๆ และเป็นแรงขับเคลื่อนมาจาก บริษัทผู้ดำเนินธุรกิจขนาดใหญ่ ได้ขยายกิจการเข้าไปสู่การค้าปลีกอาหาร ร้านสะดวกซื้อ เป็นช่องทางในการกระจายผลิตภัณฑ์อาหารของบริษัท การขยายตัวของธุรกิจค้าปลีกอาหาร ได้เคยเป็นประเด็นที่ถกเถียงในสาธารณะ (แต่ประเด็นหลักเป็นเรื่องของการแข่งขันและการหดหายไปของร้านค้าของชำ ซึ่งเป็นรูปแบบค้าปลีกดั้งเดิม) แต่ไม่มีข้อสรุปที่ชัดเจน ทำให้ธุรกิจการค้าปลีกอาหารของบริษัทขนาดใหญ่ แพร่กระจายไปทั่วประเทศ ผลที่กำลังจะเกิดขึ้นที่ชัดเจนคือ การผลิตแบบนี้ จำทำลายระบบอาหารท้องถิ่น เพราะว่าผลผลิตที่จะกระจายหรือนำไปวางขายในธุรกิจค้าปลีกเหล่านี้ได้ จะต้องเข้าไปอยู่ในห่วงโซ่อุปทานของเขา และนอกจากนั้นการส่งเสริมการขาย การโฆษณาผ่านสื่อต่าง ๆ ก็มีอิทธิพลต่อค่านิยมในการบริโภคอย่างมาก

กระนั้นก็ตาม สิ่งที่ได้อธิบายข้างบนกลับชี้ให้เห็นถึงการขยายตัวของตลาดท้องถิ่น มากกว่าที่จะแสดงให้เห็นถึง “ขีดจำกัด” ตลาดท้องถิ่น ปัญหาที่เราเผชิญหน้าก็คือ ตลาดท้องถิ่นเหล่านี้ กลับเป็นแหล่ง

รองรับสินค้าอาหารของธุรกิจค้าปลีกอาหารรายใหญ่ จำนวนหนึ่งเป็นธุรกิจข้ามชาติ การแข่งขันโดยเสรีระหว่างผู้ผลิตสินค้าอาหารที่เป็นเกษตรกรรายย่อย กับธุรกิจหลายใหญ่เหล่านี้ เป็นเรื่องที่เราเห็นได้ชัดว่าฝ่ายแรกเสียเปรียบ อย่างไรก็ตาม งานวิจัยของเราที่เผยให้เห็นว่า ทักษะหรือการรับรู้ในทางบวกต่ออาหารท้องถิ่น มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของเกษตรกร ก็ชี้ให้เห็นว่า เรามีโอกาสและมีความเป็นไปได้ที่ผู้ผลิตรายย่อย จะเข้ามามีส่วนในการนำสินค้าหรือผลผลิตอาหารของตนเอง เข้าไปอยู่ในห่วงโซ่อุปทานของตลาดท้องถิ่น ความคิดและคำอธิบายแบบนี้ ก็สอดคล้องกับหลักคิดที่ว่า ระบบอาหารท้องถิ่น จะมีบทบาทในการส่งเสริมเศรษฐกิจและสังคมท้องถิ่น ซึ่งเรากล่าวไว้ในบทที่ 1 เมื่อผนวกเข้ากับความตระหนักของคนทั่วไปต่อปัญหาสุขภาพ ข้อค้นพบดังกล่าวนี้ ก็จะแสดงให้เห็นถึงโอกาสในการส่งเสริมให้ระบบอาหารท้องถิ่น มีบทบาทมากขึ้น ในขณะที่เราทำงานสนาม เราได้พบกับความพยายามในแนวนี้อยู่แล้ว อย่างเช่นการปรุงอาหารกลางวันของนักเรียน การจัดเลี้ยงอาหารที่โรงพยาบาลในท้องถิ่น ก็ใช้วัสดุหรืออาหารที่ผลิตได้ในท้องถิ่น สิ่งเหล่านี้ จะช่วยขยายขีดจำกัดของตลาดท้องถิ่นได้

3) คุณประโยชน์นิเวศน์

ความอยู่รอดของภาคเกษตรมีปัจจัยเกื้อหนุนที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือเราได้อาศัยคุณประโยชน์จากระบบนิเวศ (ecosystem services) ซึ่งมาจากนิเวศธรรมชาติ โดยเฉพาะความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำสะอาด คุณประโยชน์จากระบบนิเวศเหล่านี้ เป็น “ของฟรี” คือมาจากธรรมชาติ ไม่มีต้นทุนในการผลิต มีเพียงต้นทุนในการนำเอามาใช้ประโยชน์ งานวิจัยของเราชี้ว่า ระบบอาหารท้องถิ่น อย่างเช่นอาหารธรรมชาติ ได้อาศัยทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่รอบรอบ ธรรมชาติเหล่านี้ เป็นแหล่งยังชีพที่สำคัญของครัวเรือนบางครัวเรือนในชุมชน แต่ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ เกื้อหนุนการผลิตทางการเกษตรทุกอย่าง รากฐานความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ที่เกื้อหนุนการผลิตทางการเกษตรโดยตรงก็คือความอุดมสมบูรณ์ของดิน และระบอบน้ำ

งานวิจัยครั้งนี้ เราไม่ได้มุ่งไปที่ปัญหาของความอุดมสมบูรณ์ของนิเวศธรรมชาติ ที่ส่งผลต่อการผลิตทางการเกษตรโดยตรง แต่งานวิจัยที่ผ่านมาจำนวนมหาศาล ได้ชี้ในเรื่องนี้ไว้แล้ว ประเด็นคำถามใหญ่ก็คือ ความอุดมสมบูรณ์ของดิน และน้ำสะอาด จะยังอยู่ในสภาพที่เพียงพอที่จะเกื้อหนุนให้การผลิตอาหารท้องถิ่น และการเกษตร ต่อไปได้อีกแค่ไหน สัญญาณที่สำคัญที่บอกเราก็คือ เกษตรกรจำเป็นต้องพึ่งปุ๋ยเคมีเพิ่มขึ้น เพื่อดำรงระดับผลผลิต (อีกอย่างหนึ่งราคาปุ๋ยเคมีในปริมาณเท่าเดิมก็เพิ่มขึ้น) ในช่วงที่ผ่านมาเราได้ซีดริตเอาประโยชน์จากนิเวศธรรมชาติไปมาก จนในปัจจุบันระบบนิเวศธรรมชาติ อยู่ในสภาพที่ใกล้จุดอันตราย ที่ไม่สามารถจะรองรับการผลิตอีกต่อไปได้ การปลูกพืชอย่างทำให้เกิดการสูญเสียหน้าดินเนื่องมาจากฝนและลม (เพราะเปิดหน้าดินโล่ง) ในแง่การใช้ น้ำ การเกษตรทำให้เกิดการปนเปื้อนสารเคมีในน้ำ และมีโอกาสที่จะเข้าไปปนเปื้อนในอาหาร ทั้งหาอาหารจากการเกษตรและอาหารจากธรรมชาติ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ มีงานวิจัยเพียงพอที่จะทำให้เราวินิจฉัยปัญหาได้แล้วว่า สภาพของนิเวศธรรมชาติ ที่รองรับและให้คุณประโยชน์ต่อการผลิตภาคเกษตร ได้ก้าวเข้าใกล้จุดอันตรายเต็มที่แล้ว

สิ่งที่น่าเป็นห่วงก็คือ นโยบายเกี่ยวกับนิเวศธรรมชาติ และความยั่งยืนของคุณประโยชน์ของระบบนิเวศ ยังไม่ตระหนัก ต่อภาวะใกล้ล่มสลายของระบบนิเวศ ตัวอย่างเช่นการใช้สารเคมีในภาคเกษตร ยังคงถือว่าเป็นเรื่องจำเป็น ยังไม่มีมาตรฐานที่ชัดเจนในเรื่องผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม อย่างเช่นคุณภาพ

ของน้ำที่เกี่ยวเนื่องกับการใช้สารเคมีในภาคเกษตร (แม้ว่าจะมีมาตรฐาน Good Agricultural Practices ส่วนใหญ่ก็เป็นมุมมองทางสุขภาพ การนำไปปฏิบัติยังอยู่ในขอบเขตที่จำกัด) การควบคุมการใช้ปุ๋ยเคมีและการใช้สารเคมีควบคุมศัตรูพืช ถูกมองว่ามีความเสี่ยงที่จะทำให้ผลผลิตการเกษตรลดลง และนำไปสู่ไปหาอื่น ๆ ได้ และในขณะเดียวกัน ความพยายามที่รักษา และบำรุงระบบนิเวศและคุณสมบัติจากระบบนิเวศ มีความยั่งยืน ยังถือว่าน้อย และไม่เพียงพอ

กรณีศึกษาทั้งสองกรณี ที่เราหยิบยกขึ้นมาศึกษา ล้วนแต่ชี้ให้เห็นว่า ระบบนิเวศเป็นรากฐาน และมีความสำคัญต่อการเกษตร ในขณะที่ความพยายามที่จํารักษาและบำรุงให้ระบบนิเวศยั่งยืน พบน้อย คือในกรณีของเกษตรอินทรีย์หรือเกษตรปลอดภัย ของครัวเรือนที่ปลูกผักจำหน่ายในท้องถิ่น เกษตรอินทรีย์ ถือได้ว่า เป็นความตระหนักและความพยายามสูงสุดในปัจจุบัน ต่อการคุกคามของการล่มสลายของระบบนิเวศ (แต่ส่วนใหญ่จะมีแรงขับเคลื่อนมาจากความตระหนักในเรื่องสุขภาพ) อย่างไรก็ตาม ความพยายามเหล่านี้ ก็ยังไม่ได้อยู่ในระดับที่ใกล้เคียงกับระดับของปัญหา ที่สำคัญก็คือ เกษตรกรที่ทำเกษตรอินทรีย์ ประสบปัญหาการแข่งขันจากสินค้าเกษตรที่ใช้สารเคมี ที่มีราคาต่ำกว่ามาก ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า ระบบตลาดไม่สามารถที่จะสะท้อนต้นทุนจากการใช้ระบบนิเวศธรรมชาติ อย่างเช่นความอุดมสมบูรณ์ของดิน คุณภาพของน้ำ ที่ยังคงถือว่าเป็น “ของฟรี” ในขณะที่ความพยายามของเกษตรอินทรีย์ สะท้อนต้นทุนเหล่านี้ สภาพเช่นนี้ ทำให้ภาระในการดูแลระบบนิเวศ ตกอยู่บนบ่าของเกษตรกรที่ทำเกษตรอินทรีย์ ในขณะที่เกษตรกรที่ใช้สารเคมี บริษัทธุรกิจผู้ค้าสารเคมี สามารถผลักภาระต้นทุนออกไปจากตนเอง ต้นทุนดังกล่าวนี้ส่วนหนึ่ง ถูกโอนย้ายเข้าไปสู่คนรุ่นต่อไปในอนาคต

6.2 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

รายงานนี้ ได้นำเสนอไว้ในบทที่ 5 แล้วว่า ผลจากการสรุป สังเคราะห์ แล้วนำไปปรึกษาหารือผู้มีส่วนได้เสีย หรือผู้มีส่วนรับผิดชอบในระดับท้องถิ่น ประเด็นที่อาจจะตั้งเป็นข้อสังเกตต่อข้อเสนอเหล่านั้นก็คือ แนวทางหรือมาตรการต่าง ๆ ก็ไม่ได้ออกไปไกลจากกรอบหรือแนวนโยบายของทางราชการเท่าใดนัก ที่สำคัญก็คือ แนวนโยบายบางอย่าง อาจจะส่งผลให้ระบบอาหารท้องถิ่นอ่อนแอลงไป หรือเป็นแนวทางที่สนับสนุนอุตสาหกรรมอาหาร มากกว่าส่งเสริมระบบอาหารท้องถิ่นให้แข็งแกร่ง อย่างเช่น นโยบายเกษตรแปลงใหญ่ ข้อเสนอที่เราจะกล่าวต่อไปนี้ เป็นข้อเสนอเชิงนโยบายในระดับกว้าง ซึ่งอาจจะสอดคล้องหรือไม่สอดคล้องกับความเห็นของผู้มีส่วนได้เสียในระดับท้องถิ่น ซึ่งมีประเด็นดังต่อไปนี้

1) **นโยบายด้านปัจจัยการผลิต** ในปัจจุบันนโยบายด้านนี้ ยังคงปล่อยให้เป็นไปตามกลไกตลาด และโดยทั่วไปแล้ว ปัจจัยการผลิตสมัยใหม่อยู่ภายใต้การควบคุมของธุรกิจขนาดใหญ่จำนวนน้อย ทำให้โดยทั่วไปแล้ว ราคาหรือต้นทุนปัจจัยการผลิตสูง และทำให้เกษตรกรได้รับผลตอบแทนต่ำ ที่สำคัญคือ ต้นทุนของปัจจัยการผลิตที่เอื้อต่อการผลิตอาหารปลอดภัยยังคงสูงอย่างมาก แม้ว่ารัฐจะส่งเสริมให้เกษตรกรมีความรู้และสามารถผลิตขึ้นมาใช้เองก็ตาม ดังนั้นรัฐจำเป็นต้องมีมาตรการทางนโยบายที่เกี่ยวข้องกับปัจจัยการผลิต ที่เอื้อต่อการเติบโตและการขยายตัวของระบบอาหารท้องถิ่น ตัวอย่างมาตรการที่เกี่ยวข้องได้แก่

- ควบคุมราคาปัจจัยการผลิตสมัยใหม่ โดยเฉพาะ ปุ๋ย และสารเคมีควบคุมศัตรูพืช
- ให้รัฐบาลท้องถิ่น สามารถอุดหนุน แทรกแซงตลาดปัจจัยการผลิตได้

- ส่งเสริมการวิจัยเทคโนโลยีและนวัตกรรมใหม่ ที่เหมาะสมสำหรับเกษตรกรรายย่อย
- ส่งเสริม อุดหนุนวิสาหกิจชุมชน หรือธุรกิจขนาดเล็ก ในการผลิตเทคโนโลยี หรือปัจจัยการผลิตต่าง ๆ (รวมทั้งปุ๋ยอินทรีย์ หรือสารอินทรีย์ควบคุมโรคพืช เพื่อให้มีต้นทุนที่ต่ำลง

2) นโยบายด้านโลจิสติกส์ การแปรรูป และการกระจายอาหารท้องถิ่น จากการวิจัยพบว่า ผลผลิตอาหารท้องถิ่นส่วนใหญ่เป็นของสด เน้าเสียได้ง่าย และการกระจายผลผลิตไปสู่ผู้บริโภค จำเป็นต้องอาศัยระบบโลจิสติกส์ที่มีประสิทธิภาพ และนอกจากนั้น พบว่าการแปรรูปอาหารท้องถิ่น ยังมีน้อยมาก จึงควรมีนโยบายด้านนี้ ตัวอย่างมาตรการด้านนี้ได้แก่

- ส่งเสริมให้รัฐบาลท้องถิ่น หรือวิสาหกิจชุมชน ธุรกิจขนาดเล็ก ในการดำเนินการศูนย์รวบรวมอาหารสดในระดับท้องถิ่น โดยสร้างสร้างโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็น อย่างเช่น โรงเรือน ห้องเย็น และสร้างเครือข่ายกับผู้จำหน่ายหรือตลาดสด เพื่อนำผลผลิตไปสู่ผู้บริโภค
- ส่งเสริมการวิจัยเพื่อแปรรูปอาหารท้องถิ่น ให้มีผลิตภัณฑ์อาหารท้องถิ่นที่หลากหลายขึ้น เก็บได้นาน และมีคุณภาพ มีประโยชน์ และปลอดภัยต่อสุขภาพ
- ส่งเสริมการตลาดของอาหารหรือผลิตภัณฑ์อาหารท้องถิ่นในระดับกว้าง

3) นโยบายด้านคุณภาพอาหารท้องถิ่น และการส่งเสริมการบริโภค การวิจัยครั้งนี้พบว่า ทักษะท้องถิ่นในทางบวกต่ออาหารท้องถิ่น มีอิทธิพลต่อความอยู่ดีมีสุขของคนในท้องถิ่น การค้นพบนี้ชี้ให้เห็นว่า ความเชื่อมั่นต่ออาหารท้องถิ่นเป็นปัจจัยที่สำคัญ ตัวอย่างนโยบายหรือมาตรการด้านนี้ ได้แก่

- การสร้างความเชื่อมั่นในคุณภาพของอาหารที่ผลิตและจำหน่ายในท้องถิ่น (นอกเหนือจากความรู้จักมักคุ้นและการบอกต่อ) อย่างเช่นอาจจะมีการสร้างมาตรฐานของผลิตภัณฑ์อาหารในระดับท้องถิ่น
- สร้างเครือข่ายกับสถาบัน องค์กรที่มีการจัดเลี้ยงอาหาร (โรงเรียน โรงพยาบาล วัด) เพื่อส่งเสริมให้ใช้ผลผลิตอาหารในท้องถิ่น
- สร้างและขยายเครือข่ายกับภาคเอกชน ผู้ประกอบธุรกิจด้านอาหาร อย่างเช่นร้านอาหาร ภัตตาคาร

4) นโยบายด้านการบำรุงรักษาคุณภาพประโยชน์ของระบบนิเวศให้ยั่งยืน เนื่องจากว่า การผลิตอาหาร (ทั้งอาหารท้องถิ่นและอาหารอุตสาหกรรม) จำเป็นต้องอาศัยคุณภาพประโยชน์จากระบบนิเวศ โดยเฉพาะความอุดมสมบูรณ์ของดินและน้ำสะอาด จำเป็นต้องมีนโยบายเพื่อเกื้อหนุนให้ระบบนิเวศธรรมชาติและคุณภาพประโยชน์ของระบบนิเวศ มีความยั่งยืน ตัวอย่างมาตรการได้แก่

- ศึกษาและแสวงหาวิธีการหรือมาตรการทางภาษีการ คือเก็บเกษตรกรที่ไม่เอื้อต่อความยั่งยืน (เช่นเก็บภาษีสารเคมีที่สร้างมลพิษในดินและน้ำ ฯลฯ)
- อุดหนุนการเกษตรที่เกื้อหนุนความยั่งยืนของระบบนิเวศ

6.3 ข้อเสนอแนะในการวิจัยในอนาคต

1. เนื่องจากว่าระบบอาหารท้องถิ่น มีความซับซ้อน มีองค์ประกอบของระบบที่หลากหลาย งานวิจัยครั้งนี้ ไม่สามารถครอบคลุมรายละเอียด โดยเฉพาะสินค้าอาหารแต่ละชนิด ที่มีรายละเอียด มีความแตกต่างกันออกไป ในอนาคต ควรจะมีการเลือกประเภทอาหารท้องถิ่น ที่มีความสำคัญ และศึกษา รายละเอียดที่ลึกลงไปอีก
2. ศึกษาการข้ามแดนของอาหารท้องถิ่น (หมายถึงอาหารที่ไม่อยู่ใน supply chains ของระบบอาหารอุตสาหกรรม) แต่มีการส่งไปขายและบริโภคในถิ่นที่อยู่ไกลออกไป อาจจะข้ามประเทศ
3. ร่วมมือกับขบวนการเคลื่อนไหวด้านการเกษตรและอาหาร ทำการวิจัยประเด็นเฉพาะ ที่สนับสนุนให้เกิดการรณรงค์ การเคลื่อนไหวให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงนโยบายเฉพาะเรื่อง

เอกสารอ้างอิง

สุวิทย์ ธีรศาสตร์, บัณฑิต พรหมพักพิง, สมศรี ชัยวนิชยา, นิลวดี พรหมพักพิง และจักรพงษ์ เจื้อจันทร์, (2562). รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์การกำเนิดและพัฒนาการของตลาดสดและผู้ค้ารายย่อย ในท้องถิ่นอีสาน. ขอนแก่น. โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา.

McMichael, P. (2013). **Food Regimes and Agrarian Questions (Agrarian Change And Peasant Studies)**. Canada: Fernwood Books.